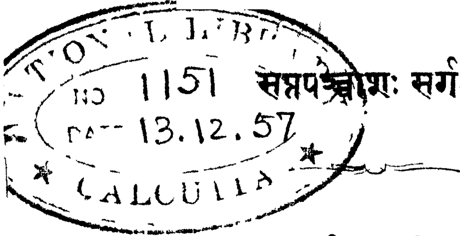

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

कथयित्वा तु दुःखार्त्तः सुमन्त्रेण चिरं सह ।
रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥
भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम् ।
आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥

एवं रामव्यापारमुक्त्वा विसृष्टसुमन्त्रव्यापारमाह,—कथयित्वेति । रामे दक्षिणतीरस्थे सुमन्त्रेण सह दुःखार्त्तो गुहश्चिरं रामगुणान् कथयित्वा रामभद्रे दृष्टिपथादतिक्रान्ते तेन सह स्वगृहं जगाम ॥ १ ॥

भरद्वाजाभिगमनं रामादीनां भरद्वाजमुद्दिश्य गमनम् । सभाजनं भरद्वाजेनेति शेषः । सहासनं इति पाठान्तरम् । तत्रस्थैः शृङ्गवेरपुरस्थैः गुहप्रेषितचारैः करणभूतैस्तन्मुखेनाभिलक्षितं ज्ञातं श्रुत्वा गुहानुज्ञातः सुमन्त्रो ययौ इत्यन्वयः । गङ्गोत्तरणात्तृतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यन्तं तद्वृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव शृङ्गवेरात्सुमन्त्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अतएव रामस्य निर्गमदिनात् 'दिने षष्ठेऽह्नि राजकं । हा हा लक्ष्मण हा सीते हा रामेति मृतो नृप' इति पाद्मं सङ्गच्छते । दिनद्वयेन शृङ्गवेर पुरे रामागमनं तद्द्वितीयदिने गङ्गोत्तरणं तदा दिनत्रयं सुमन्त्रस्य तत्र स्थितिः तत्र तृतीयदिवसे

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान्।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढ़दुर्मनाः॥ ३ ॥
स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च।
पश्यन् यत्तो ययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च॥ ४ ॥
ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः।
अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह॥ ५ ॥
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः।
सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः॥ ६ ॥
कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा।
रामसन्तापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी॥ ७ ॥
इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः।
नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह॥ ८ ॥

मध्याह्ने प्रयागात् आगतचारेभ्यो रामवृत्तान्तं लब्ध्वा ततः प्रस्थाय मध्येऽ-
स्थानम्। ततः षष्ठे पराह्णेऽयोध्याप्रवेशः सुमन्त्रस्य तदर्द्धरात्रे रा-
मरणमिति॥ २ ॥
अनुज्ञातः गुहेनेति शेषः॥ ३ ॥
यत्तः सावधानः शीघ्रमतिवेगेन॥ ४ ॥
तृतीयेऽहनि शृङ्गवेरपुरतः प्रतिनिवृत्तिदिवसात्॥ ५ ॥
शून्यामिव शून्यनगरीमिव॥ ६ ॥

सुमन्त्रमभिधावन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ।
क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवम् ।
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा नराः ।
अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दञ्च तिष्ठताम् ।
हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु * महत्सु च ।
न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥

चिन्ताप्रकारमाह,—कच्चिदिति । न शब्दो वितर्के ॥ ७ ॥ ८ ॥

अभ्यद्रवन् सूतसम्मुखमाजग्मुः ॥ ९ ॥

गङ्गायां शृङ्गवेर पुरे रामेणानुज्ञातस्तमापृच्छ्य निवृत्तोऽस्मि ततःपरं वृत्तान्तं न जानामीति शशंस ॥ १० ॥

तीर्णाः गङ्गामुत्तीर्य्य गताः ॥ ११ ॥

वृन्दं वृन्दं सङ्घशस्तिष्ठतां तेषां जनानां ये इह रथे रामं न पश्यामस्ते हताः खलु इति वचः शुश्राव ॥ १२ ॥

---

* "समाधिषु" इति वा पाठः ।

किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ।
इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम् ॥ १४ ॥
वातायनगतानाञ्च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् ।
राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् ॥ १५ ॥
स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ।
यत्र राजा दशरथस्तमेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥
सोऽवतीर्य्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।
कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥

दानादिव्यवहारेषु धार्मिकं रामं वयमन्तरा दानादिव्यवहार- मध्ये जातु पुनर्न द्रक्ष्याम इति शुश्राव ॥ १३ ॥

पित्रेव रामेण परिपालितं नगरम् । अस्य जनस्य किं सम- चितं किं प्रियं तत्करं वस्तु किमिहामुत्र सुखावहं वक्ष्यति चिन्तया व्याप्तं बभूवेति शेषः ॥ १४ ॥

अनु अनन्तरं वातायनगतानां स्त्रीणां राममुद्दिश्य अभित- परिदेवनं अन्तरापणं आपणमध्ये गच्छन् शुश्राव ॥ १५ ॥ १६ ॥ शोकेन

कक्ष्या द्वाराणि ॥ १७ ॥

हाहाकारः कृतो याभिस्ताः । हर्म्यं धनिकगृहं विमानं सप्तभूमिकता । गृहम् । प्रासादो राजगृहं त्रिभूमिकं गृहमित्यन्ये । तदुपलक्षिता ·

आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योऽन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्त्ततरा स्त्रियः ॥ १९ ॥
ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ।
रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥
सह रामेण निर्यातो विनाराममिहागतः ।
सूतः किं नाम कौशल्यां क्रोशन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥
यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् ।
आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौशल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥
सत्यरूपन्तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ।

ां समागतमवेक्ष्येत्यन्वयः । यद्वा तैः करणैरवेक्ष्य तत्रारोहणा-
वेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १८ ॥
न्योन्यं अव्यक्तं यथा भवति तथा वीक्ष्यन्ते इति कर्त्तव्यतामौढ्या-
िषः ॥ १९ ॥
सादेभ्यः सुमन्त्रस्य राजवेश्मप्रवेशं दृष्ट्वा प्रासादेभ्योऽवतीर्णाना-
ां.। मन्दं राजसान्निध्यान्मन्दत्वम् ॥ २० ॥
.किं नाम प्रतिवक्ष्यति अतिघोरत्वान्न किमपि वक्तुं शक्यमिति
: ॥ २१ ॥
अथ प्रत्येकं राममातॄणां दुःखप्रलापः । यथा चेति । यथा जीवं
नं दुःखजनकं मन्ये । एवं ध्रुवं निश्चयेन सुकरं सुकरनाशं नेति
। यत्र यतः पुत्रे रामे आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य त्यक्त्वा

प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥
स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम्।
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत् पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥
अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च।
सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥
स तूष्णीमेव तत् श्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः।
मूर्च्छितोऽन्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीड़ितः ॥ २६ ।
ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ।
उच्छ्रित्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते चितौ ॥ २७॥
सुमित्रया तु सहिता कौशल्या पतितं पतिम्।
उत्थापयामास तदा वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥
इमं तस्य महाभाग ! दूतं दुष्करकारिणः।

निर्याते सत्यपि कौशल्या जीवति। मन्ये इत्येकैकव्यत्ययपेक्षये नम् ॥ २२ ॥

सत्यरूपं परमार्थरूपं तत् स्त्रीणां वाक्यं निशामयन् प्रदीप्त इव सन् राजगृहं विवेश ॥ २३ ॥

अत्र श्लोकद्वये तीर्थकतकादिव्याख्यानात्यन्तं समञ्जसेत्युपेक्ष्या। स इति परिद्यूनं म्लानम् ॥ २४ ॥

प्रत्यवेदयत्। विस्तरेण प्रतिपादनमग्रे भविष्यति ॥ २५ ॥ २६

वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २९ ॥
अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ! ।
उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात्सहायता ॥३०॥
देव ! यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ।
नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥
सा तथोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा ।
धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥
विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा कौशल्यां पतितां भुवि ।
पतिञ्चावेक्ष्य ताः सर्वाः समन्तात् रुरुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥
ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं
समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ।

आविद्धं दुःखाभिहतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अद्येति । इमं दुःखसाधनं पुत्रप्रवासनरूपमनयं कृत्वा अद्य किं व्यपत्रपसि लज्जसे यन्न प्रतिभाषसे तस्माच्छोकं विधूयोत्तिष्ठ ते सुकृतं सत्यपरिपालनरूपं पुण्यमस्तु । किञ्च एवं शोके त्वया क्रियमाणे तव सहायता सहायसमूहः परिजनः सर्वोऽपि न स्यात् त्वच्छोकेन सर्वोऽपि नश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥

कैकेयीभयान्न पृच्छामीति चेत्तत्राह,—देवेति ॥ विश्रब्धं निःशङ्कम् ॥ ३१ ॥

स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासीत् पुनरेव सङ्कुलम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सुमन्त्रप्रत्यागमनं नाम सप्तपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५७ ॥

विप्लुतभाषिणी गद्गदभाषिणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ।
तदा जुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥
वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ।
विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥
राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्त्तवत् ॥ ४ ॥
क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ।

प्रत्याश्वस्त इति । प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहात् मोहं परित्यज्य प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः । प्रत्यागतः पुनरिति पाठेप्ययमेवार्थः । रामवृत्तान्तकारणात् आजुहाव रामवृत्तान्तं प्रष्टुम् ॥ १ ॥ २ ॥

नवग्रहं नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्य तं द्विपमिव विनिःश्वसन्तं अस्वस्थं खीयमध्येन स्थितं कुञ्जरमिव ध्यायन्तम् ॥ ३ ॥

रजसा मार्गरजसा परमार्त्तवत् परमार्त्तार्हं वच उवाच ॥ ४ ॥

सोऽत्यन्तसुखितः सूत ! किमशिष्यति राघवः ॥ ५ ॥

दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र ! शयनोचितः ।

भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥

यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः ।

स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥

व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ।

कथं कुमारौ वैदेह्या सार्द्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥

सुकुमार्य्या तपस्विन्या सुमन्त्र ! सह सीतया ।

राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९ ॥

सिद्धार्थः खलु सूत ! त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।

वनान्तं प्रविशन्तौ तौ अश्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥

किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।

सुमन्त्र ! वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥

आसितं शयितं भुक्तं सूत ! रामस्य कीर्त्तय ।

वत्स्यति वनवासकालस्य बहुदीर्घत्वाद्भविष्यप्रयोगः ॥ ५ ॥

दुःखस्यानुचितोऽपि दुःखं प्राप्तः शयनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

व्यालैरजगरैः मृगैर्व्याघ्रादिभिः ॥ ८ ॥

रथादवरुह्य कथं पादैर्गता ॥ ९ ॥

अश्विनाविव मन्दरं मन्दरस्य कान्दर्यमावात् वनमाहात्म्यम् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥

जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।

उवाच वाचा राजानं सवाष्पपरिबद्धया ॥ १३ ॥

अब्रवीन् मे महाराज ! धर्ममेवानुपालयन् ।

अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च । १४ ॥

सूत ! मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः ।

शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १५ ॥

सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत ! मद्वचनात्त्वया ।

आसितादयो भावे निष्ठान्ताः । एतेन आसनादिव्यापारश्रवणेन ययातिरिव साधुषु स्वर्गात् पतन् ययातिर्मां साधुषु पातयेतीन्द्रं प्रार्थयित्वा यथा साधुषु पतितस्तद्वार्त्तया सुखजीवनो जातः एवं स्वर्गतुल्यात् पुत्रसंयोगाद्भ्रष्टस्य भवल्लक्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्त्ताश्रवणेन जीविष्यामीति भावः ॥ १२ ॥

सज्जमानया स्खलन्त्या वाष्पपरिबद्धया कण्ठगतवाष्पनिरुद्धया ॥ १३ ॥

हे महाराज ! राघवो धर्ममेवानुपालयन् तत्पालनाद्धेतोः अब्रवीदुच्यमाणं वचः तदाह,—हे सूत ! मत्प्रतिनिधित्वेन राज्ञोऽञ्जलिं कृत्वा तथैव शिरसा नत्वा विदितात्मनः लोके धर्मिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य शिरसा वन्दनीयस्य राज्ञः पादौ मद्वचनाद्रामोऽभिवादयेत इति उक्त्वा मत्प्रतिनिधित्वेन वन्द्यौ ॥ १५ ॥

आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥
माता च मम कौशल्या कुशलञ्चाभिवादनम्।
अप्रमादञ्च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥
धर्मनित्या यथाकालमग्न्यगारपरा भव।
देवि! देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥
अभिमानञ्च मानञ्च त्यक्त्वा वर्त्तस्व मातृषु।
अनुराजानमार्याञ्च कैकेयीमम्ब! कारय ॥ १९ ॥
कुमारे भरते वृत्तिर्वर्त्तितव्या च राजवत्।
अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥

ततः सर्वमन्तःपुरं त्वया मद्वचनात् रामो वः सर्वाः अविशेषेणा-रोग्यं पृच्छतीति वाच्यम्। यथार्हं यथायोग्यं तासां मदभिवादनञ्च वाच्यम् ॥ १६ ॥

ततो मम माता कौशल्या मद्वचनात्कुशलं प्रणामं धर्मेऽप्रमादञ्च वक्तव्या किञ्चैनामिदं वक्ष्यमाणं विशिष्य ब्रूयाः। किं तदित्याह,—धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

अभिमानः प्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तोऽहङ्कारः मानस्तत्प्रयुक्ता इतर-तिरस्कारकश्चित्तविकारः। मातृष्वित्यस्य मदीयास्विति शेषः। अनु-गतो राजा यस्यास्तां कैकेयीं हे अम्ब! आर्यां श्लाघ्यां कारय। धार-येति पाठेऽप्ययमेवार्थः तया सह मा विरोत्सीरित्यर्थः ॥१९॥

भरते च राजवत् वृत्तिः कार्या तत्र हेतुः अर्थज्येष्ठा अपि राजानो

भरत: कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च।
सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्त्तस्व मातृषु॥ २१॥
वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दन:।
पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय॥ २२॥
अतिक्रान्तवया राजा मास्मैनं व्यपरोरुध:।
कुमार! राज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञा प्रवर्त्तताम्॥ २३॥
अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्त्तयन्।
मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी॥ २४॥

हि निश्चयेन पूज्या इति यावत्। राजधर्ममनुस्मर। अर्थज्येष्ठाहीति पाठे अर्थेन राजत्वपार्थेन ज्येष्ठा हि यतोऽतः पूज्या इति शेषः। इति राजधर्ममनुस्मरेति। कतकमते तु राजानमनु राज्ञः पश्चात् आर्यां कैकेयीमभिवादयेत्यर्थः। कैकेयीमभिवादयेति पाठः। कुमारे चेत्यादि-प्रागवत्। कैकेय्यावरबलेनाधिकत्वात् भरतस्य च राजदत्तार्थवत्त्वेन ज्येष्ठत्वात् तयोरभिवादनमम्बाया युक्तम्। तद्दुःखनिवृत्तये च राजधर्म-मनुस्मरेत्याह॥ २०॥

भरतो मद्वचनेन कुशलं वाच्यः। सर्वासु मातृषु न्यायमनतिक्रम्य वृत्तिं वर्त्तस्वेति वाच्यः॥ २१॥

वक्तव्यश्चेति भरत इति शेषः। राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थम्॥ २२॥

व्यपरोरुधः राज्यात् भ्रंशयेत्यर्थः। तस्यैवाज्ञाप्रवर्त्तनात् मदनुग्रहाय तस्यैवाज्ञां प्रवर्त्तयन्। कुमारराज्ये जीवस्व तोषं कुरु॥ २३॥

इत्येवं मां महाबाहुर्ब्रवीत् महायशाः।
रामो राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्त्तत ॥ २५ ॥
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निश्वसन् वाक्यमब्रवीत्।
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः॥ २६ ॥
राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघुत्वाश्रित्य शासनम्।
कृतं कार्य्यमकार्य्यं वा वयं येनाभिपीड़िताः ॥ २७ ॥
यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम्।
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥
इदं तावद्यथा काममीश्वरस्य कृते कृतम्।

अब्रवीदित्यादिवाक्यं भरतं प्रत्येव अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथ लक्ष्मणवाक्यमाह,—लक्ष्मण इति। केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥

येन विवासनेन वयं पीड़िताः तद्विवासनं राज्ञा तु कार्य्यं वा कार्य्यमिवाकार्य्यं कृतं कैकेय्या लघुशासनम् आश्रुत्य प्रतिज्ञाय कृतम्। यद्वा तद्विवासनं कर्त्तुं कार्य्यं कर्त्तुं योग्यं वा भवतु अकार्य्यमकर्त्तुं योग्यं वा भवतु अस्माकं नु पीड़ा सर्वथैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह,—यदीति। यदि यत् रामः प्रव्राजितः तत् लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारितम्। यद्वा कैकेय्यै प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तकं वा भवतु। सर्वथा दुष्कृतं कृतं अनुचितं कृतम्।

रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥
'असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।
जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥
अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।
भ्राता भर्त्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ।

एतत् व्यतिरिक्तं वरयेति सुवचत्वात् । वरदानकाले वशिष्ठनियोगाभावाच्च । पतित्वेन भार्याशिक्षणे समग्राधिकाराच्च ॥ २८ ॥

ननु दैवप्रेरणयेदं जातमिति न दोषो राज्ञ इत्याशङ्क्य निरपराधपुत्रत्यागे दोषस्त्ववश्यं राज्ञ इत्याह,— इदमिति । ईश्वरस्य कृते ईश्वरप्रेरणायां सत्यां यथाकामं ईश्वरेच्छामनतिक्रम्येदन्तावत् कृतं भवतु नाम तथापि तु रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पश्यामि । अतः केवलं बुद्धिलाघवात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवेक्ष्य विरुद्धं धर्मशास्त्रविरुद्धमारब्धं रामविवासनं संक्रोशं इह परत्र च दुःखं जनयिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषु गणनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥

'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते" इति वचनार्थं हृदि निधायाह,—अहमिति । "भर्त्ता स्वामी पिता चेति ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम" इत्युक्तेः वस्तुतस्तु केवलमायिकत्वाच्छायादिशरीराणां तेषामेवमुक्तौ न दोष इति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

सर्वलोकोऽनुरज्येत कथञ्चानेन कर्म्मणा ॥ ३२ ॥
सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम्।
सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यसि ॥ ३३ ॥
जानकी तु महाराज! निश्वसन्ती तपस्विनी।
भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ ३४ ॥
अदृष्टपूर्बव्यसना राजपुत्री यशस्विनी।
तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥
उद्वीक्ष्यमाणा भर्त्तारं मुखेन परिशुष्यता।
मुमोच सहसा वाष्पं प्रजान्तमुपवीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥
तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः
स्थितोऽब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः।

सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थिते त्वयि प्राक् सर्वलोकहिते रते। सम्प्रति सर्वलोकाहिते चरते वा अनेन क्रूरेण कर्म्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत। सर्वलोकहिते रतं इति पाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वे हेतुतयति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

कथं राजा भविष्यति पितेति शेषः। इत्येवं राजानं ब्रूहीति लक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेव स्थिता आश्चर्यं मन्यमानेव विष्ठिता स्थिता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सुमन्त्रस्य रामवृत्तान्तवर्णनं नाम अष्ट-
पञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेन सेव्यमानः। अब्रवीत् उक्तमिति शेषः। निरीक्षते राजस्तव रथं माञ्च ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

मम त्वश्वा निवृत्तोऽपि न प्रावर्त्तन्त वर्त्मनि ।
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् ।
प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ २ ॥
गुहेन सार्द्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ।
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३ ॥
विषये ते महाराज ! रामव्यसनकर्शिताः ।

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा प्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तान्तमाह,—ममत्विति । ममाश्वा मन्नियम्यमाना अश्वाः न प्रावर्त्तन्त यथापूर्वं रथवहनोन्मुखानाभूवन् इत्यर्थः । जात्यश्वस्वभाववर्णनेन स्वभावोक्तिरत्नालङ्कारः ॥ १ ॥

तद्दुःखं तद्वियोगदुःखम् ॥ २ ॥

बहून् रामस्य गङ्गोत्तरणादिनादिदिनत्रयं यद्यपि भरद्वाजाश्रमाच्चारप्रतिनिवृत्तिमत्तर्नायदिवस एव सुमन्त्रप्रस्थानं तथापि तद्दिनेऽत्यावधिमुख्यदिनपर्यन्तं स्थित्वा बहूनित्युक्तम् । किमर्थं तत्र स्थितिस्तत्राह;—शब्दापयेदिति । तत्समीपचरद्गुहमनुष्यमुखेनाकारयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४ ॥
उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ५ ॥
न च सर्पन्ति सत्वानि व्याला न प्रसरन्ति च।
रामशोकाभिभूतं तु निष्कूजमिव तद्वनम् ॥ ६ ॥
लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः।
सन्तप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहङ्गमाः ॥ ७ ॥
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च।
नातिभान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ८ ॥

कैकेयीनिमित्तं रामविवासनं सर्वक्षोभकरमभूदित्याह,—विषये ते इति। तव देशे पुष्पमपि न विकसितं, अङ्कुरः शाखासु पल्लवोद्भेदः, कोरकाः पुष्पमुकुलानि तैः सहिताः वृक्षाः। अत्र सर्वत्र हेतूत्प्रेक्षा बोध्या ॥ ४ ॥

उपतप्तोदकाः शुष्कोदकाः। पलाशः पर्णम् ॥ ५ ॥

सत्वानि प्राणिनः न सर्पन्ति न प्रसरन्तीत्यादावाहारार्थमपीति शेषः। यतस्तत्राभिजातं रामशोकाभिभूतं तद्वनं मार्गस्थमत्यन्तं पक्षि-शब्दवत् निष्कूजमिव पक्षिशब्दरहितम् ॥ ६ ॥

लीनं सङ्कुचितं पुष्करपत्रं नलिनीदलं यासु ताः सन्तप्तपद्माः शुष्कपद्माः पद्मिन्यः सरांसि विहङ्गमा अत्र जलपक्षिणः ॥ ७ ॥

स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणि यथा पुरं यथापूर्वम् ॥ ८ ॥

अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च।
न चाभिरामानारामान् पश्यामि मनुजर्षभ ! ॥ ९ ॥
प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति।
नरा राममपश्यन्तो निश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥
देव ! राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम्।
दुःखादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ ११ ॥
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम्।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः।
अन्योऽन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३ ॥
नामित्राणां न मित्राणाम् उदासीनजनस्य च।
अहमार्ततया कञ्चिद्विशेषं नोपलक्षये ॥ १४ ॥

उद्यानानि पुष्पवाटिकाः आरामान् कृत्रिमवनानि ॥ ९ ॥

अनेन मनुष्याणां सर्वेषामत्यन्तदुःखवत्त्वं कैमुतिकन्यायेनैव प्रतिपादितं बोध्यम्। तदेवाह,—प्रविशन्तमिति ॥ १० ॥

देवेति संबुद्धिः। राजरथं राज्ञस्तव रथम्। अश्रुमुखः अभूदिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अव्यक्तमिति च्छेदः। रामप्रवासजनितपीडयार्त्ताः परस्परं सम्यक् नेक्षन्ते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्योन्यं शत्रूणां तथा मित्राणां उदासीनजनस्य आर्त्ततयार्त्त-

अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरङ्गमा ।
आर्तस्वरपरिम्लाना विनिश्वसितनिस्वना ॥ १५ ॥
निरानन्दा महाराज ! रामप्रव्राजनातुरा ।
कौशल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥
सूतस्य वचनं श्रुत्वा राजा परमदीनवत् ।
बाष्पोपहतया वाचा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥
कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ।
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् * ॥ १८ ॥

गुणसाम्येन विशेषं नोपलक्षये इत्यन्वयः । यद्यपि रामस्य स्वतोऽमित्रा-सम्भवः कैकेयी कुब्जयोस्तत्त्वस्य दैववशात् सम्भवेपि तयोरार्त्तत्वाभावः तथाप्यनयोः शत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीन इति भेदो न ज्ञायत इति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

आर्त्तस्वरपरिम्लाना विनिश्वसितनिस्वना दीर्घशब्दवन्निश्वासयुक्तेति यावत् ॥ १५ ॥

पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता कौशल्येव अनेन सर्वेषां रामे पुत्रवत्प्रेम ध्वनितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

राजा, सर्वथा त्वया महदकार्यं कृतमिति सुमन्त्राभिप्रायं तदीया-त्युक्तिवचनैर्निर्णीयाङ्गीकारेणोत्तरमाह,—कैकेय्येति । पापाभिजनभा-वया पापकुलजया पापदेशजया पापाभिप्रायया च । कुलेप्यभिजनो

---

* "सुमन्त्रितम्" इति वा पाठः ।

न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः।
मयायमर्थः संमोहात् स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥
भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत्।
कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत! यदृच्छया ॥ २० ॥
सूत! यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम्।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ २१ ॥
यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्त्तयतु राघवम्।
न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥
अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति।

जन्मभूम्यामित्यमरः। विनियुक्तेन रामप्रव्राजने इति शेषः। न समर्थितं न विचारितम् ॥ १८ ॥

नञोऽनेकधा प्रयोगः शोकेन चित्तवैक्लव्यात्। सहसा झटित्यविचारेणैव ॥ १९ ॥

भवितव्यतया अवश्यप्रापकदुरदृष्टवशात्। वा इति वैशब्दसमानार्थम्। यदृच्छया दैवेच्छया ॥ २० ॥

सुकृतं प्रियम्। संत्वरयन्ति निष्क्रमितुमिच्छन्तीति यावत् ॥ २१ ॥

यदि यदि वा अथ वेति यावत्। मदाज्ञया भवान् गत्वा राघवं निवर्त्तयतु। ननु भरताय त्वया राज्यस्य दत्तत्वात्त्वदाज्ञया मया कथं गन्तव्यं तत्राह,—अद्यापि ममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमिति भावः। निवृत्तौ हेतुर्नेत्यादि ॥ २२ ॥

मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३ ॥
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः।
यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह * ॥ २४ ॥
अतोनु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम्।
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २५ ॥
हा राम! रामानुज! हा हा वैदेहि! तपस्विनि!।
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २६ ॥
स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः।
अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥ २७ ॥
रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः।

पुनरपि रामनिवर्तनस्याशक्यत्वात् स्वनयनमेवाह,—अथवापीति ॥ २३ ॥

वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलाकारदंष्ट्रः यदि जीवामि इति तत्समीपगमनपर्य्यन्तमपि जीवने सन्देह इति भावः ॥ २४ ॥

अतोन्वित्यतः शब्दार्थमाह,—इमामिति। एवमत्यन्तसन्निहितमरणकाले उत्तमलोकदस्मरणाभ्याससंपादनाय भगवतात्मवियोगः पितुः संपादित इति तत्त्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

* "लोहिताक्षं महाबाहुं समुक्तमणिकुण्डलम्।
रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥"
इत्यधिकं पाठान्तरः।

श्वसितोर्म्मिमहावर्त्तो बाष्पवेगजलाविलः ॥ २८ ॥
बाहुविक्षेपमीनोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः ।
प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवड़वामुखः ॥ २९ ॥
ममास्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ।
वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३० ॥
यस्मिन् बतनिमग्नोऽहं कौशल्ये राघवं विना ।
दुस्तरो जीवता देवि ! मयाऽयं शोकसागरः ॥ ३१ ॥
अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं
दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।

अर्पितचेतनः गतचेतनः सुदुष्पारं शोकसागरमवगाढः प्रविष्टः अब्रवीत् शोकं सागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥ २७ ॥

तदाह,—रामेत्यादि । रामशोकरूपो महानावेगो वैपुल्यं यस्य । सीताविरहरूपपारगतः तत्पारसम्बन्धः श्वसितरूप ऊर्मियुक्तो महावर्त्तो यस्य सः । बाष्पवेगरूपनदीजलैः आविलः ॥ २८ ॥

शोचितृणां प्रकीर्णकेशा एव शैवालं यत्र कैकेय्येव वड़वामुखं यत्र ॥ २९ ॥

अश्रुवेगप्रभवः षष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादक इत्यर्थः । नृशंसायाः कैकेय्याः वर एव वेला मर्य्यादा यस्य । यतः रामप्रव्राजनसमुद्रात् कालकूटमिव जातेति कतकः । अन्ये तु रामप्रव्राजनमेव आयतं विस्तारो यस्य स रामप्रव्राजनायतः इत्यर्थमाहुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इतीव राजा विलपन् महायशाः
पपात तूर्णं शयनेषु मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥
इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे
करुणतरं द्विगुणञ्च रामहेतोः ।
वचनमनुनिशम्य तस्य देवी
भयमगमत् पुनरेव राममाता ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथविलापो नाम एकोनषष्टि-
तमः सर्गः ॥ ५९ ॥

दिदृक्षमाणो यद्राघवं द्रष्टुं न लभे तदशोभनं मम महत् पापं पापजन्यं तददर्शनमिति यावत् ॥ ३२ ॥

रामहेतोरिति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे मूर्च्छिते सति तस्य करुणातरं वचनं निशम्य देवी द्विगुणं भयमुपागमत् । भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्य संभावनया ॥ ३३ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।

धरण्यां गतसत्त्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥

नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।

तान् विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥

निवर्त्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि ।

अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥

वाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ।

इदमाश्वासयन् देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

त्यज शोकञ्च मोहञ्च सम्भ्रमं दुःखजं तथा ।

व्यवधूय च सन्ताप वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥

लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने ।

आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

तत इति । भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव गतसत्त्वेव गतासुरिव धरण्यां पतितेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ यदि ॥ ३ ॥ ४ ॥

संभ्रममावेगम् ॥ ५ ॥

विजनेपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
विस्रम्भं लभते भीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥
नास्या दैन्यकृतं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते ।
उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥
नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ।
तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥
बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना ।
रामारामे ह्यदीनात्मा विजनेपि वने सती ॥ १० ॥
तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनञ्च जीवितम् ।
अयोध्या हि भवेदस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥
परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।
गतिं दृष्ट्वा नदीनाञ्च पादपान् विविधानपि ॥ १२ ॥

रामस्य पादौ परिचरन् परलोकमाराधयति सम्पादयति ॥ ६ ॥

अभीतेति छेदः । विस्रम्भः प्रणयः ॥ ७ ॥

कृतं वनवासकृतं दैन्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

बालेवेति । दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्या देहाद्यभिमानाभावान्नाधिजं दुःखमिति भावः । अबालचन्द्रेत्यादि छेदः । रामारामे रामरूपे आरामे इत्यर्थः । भिन्नपदे वा ॥ १० ॥

रामहीना अयोध्या यथा वनं तथा भवेदित्यन्वयः ॥ ११ ॥

नदीनां गतिं ग्रामनगरवृत्तान् दृष्ट्वा रामं वा लक्ष्मणं वा पृच्छति

रामं वा लक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जानाति जानकी।
अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता॥ १३॥
इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम्।
कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम्॥ १४॥
ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम्।
ह्लादयन् वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत्॥ १५॥
अध्वना वातवेगेन सम्भ्रमेणातपेन च।
न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा॥ १६॥
सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम्।

दृष्ट्वा च जानाति। अयोध्यातः क्रोशमात्रे विद्यमानं विहारं संश्रिता यथा रमते स्म तथैव वनेऽपि अरमतेत्यर्थः॥ १२॥ १३॥

इदमेव सीतायाः सम्बन्धि इदमेव प्रस्तुतवृत्तान्तजातमेव स्मरामि। कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तं सहसा हठेन सीतया तस्याः परम-दुःखकारिणीत्वात् मां प्रति यत्तद्विषयं जल्पं वाक्यमुपजल्पितमुक्तं तदिदानीं मां न प्रतिभात्येव इत्येवं रूपेण प्रमादात् पर्युपस्थितं मुखान्निर्गतं कैकेयीविषयं सीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारान्तरेणानुक्तप्राय-मिव कृत्वा देव्या कौशल्याया ह्लादनं मधुरं वचनं सूतोऽब्रवीदित्याह,—कविः॥ १४॥ १५॥ १६॥

वदान्यायाः दात्र्याः वल्गुवाचश्च वदान्यो वल्गुवागपि न विकम्पते म्लानता न याति॥ १७॥

वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
अलक्तकरसरक्ताभावलक्तकरसवर्जितौ ।
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
नूपुरोत्कृष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ।
इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ।
नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥
न शोच्यास्तेन चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ।
इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥

अलक्तकरसवर्जितावपि तद्रसरक्तकान्तीस्वभावरक्ततया पद्मकोश-समप्रभौ नतु मार्गगतिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८ ॥

नूपुरैरुत्कृष्टा तिरस्कृता हंसादि लीला यया सेव । खेलं विला-सयुक्तम् । अर्श आद्यजन्तम् । तद्रागेण भर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागेणा-न्यस्तानि अत्यक्तानि भूषणानि यया ॥ १९ ॥

नाहारयति न करोति न संप्राप्नोतीति वा ॥ २० ॥

अतस्ते रामादयो न शोच्याः ते तवात्माप्यतएव न शोच्यः न राजापि तेषां सुखश्रवणेन तस्यापि जीवनसम्भवात् इतोपि न शोच्यांश इत्याह,—इदं हीत्यादि । प्राप्तमपि राज्यं महाबलोपि परित्यज्य पितृ-वचनमपालयदित्येवमादि रामचरितं स्वार्थमुद्दिश्य भर्त्तारमपि परि-त्यज्यातिघोरं कृतवती कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठा-

विधूय शोकं परिहृष्टमानसा

महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः।

वने रता वन्यफलाशना पितुः

शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥

तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना

निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता।

न चैव देवी विरराम कूजितात्

प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कौशल्यासुमन्त्रसंवादो नाम
षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

स्यतीत्यनेन तन्नामवदेवास्य सुस्थिरत्वं वदता तस्येश्वरत्वं ध्वनितम्। नह्यन्यचरित्रं शाश्वतं प्रतिष्ठां लभते ॥ २१ ॥

महर्षिभिर्याते प्राप्ते ॥ २२ ॥

तथापीति। सूतेन निवार्यमाणा सूतोक्तं गृहीतवत्यपि न विरराम दुःखप्राबल्यादिति शेषः ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे ।
कौशल्या रुदती चार्त्ता भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।
सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
कथं नरवरश्रेष्ठौ पुत्रौ तौ सह सीतया ।
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।

परम पतिव्रतापि कौशल्या दुःखातिशयात् पूर्वं जानत्यपि जताश्रय-व्यवहारवल्लोकाश्रयेण राजानमुपालभते। वनमिति आर्त्ता खिन्ना सार्त्तेति पाठे सुतरामार्त्ता। रुदतीवेति पाठे इव एवार्थे। यद्वा उक्तार्थध्वननायैव शब्दः ॥ १ ॥

अनुक्रोशादिविशिष्टो राघव इति ते महद्यशः प्रथितमिति योजना ॥ २ ॥

अथापि। हे नरवरश्रेष्ठ! सीतया सह तौ पुत्रौ कथं त्यक्तवानिति शेषः। अथ तान् शोचति दुःखितावित्यादि दुःखं प्राप्ताविलर्थः ॥ ३ ॥

कथमुष्णञ्च शीतञ्च मैथिली विषहिष्यते ॥ ४ ॥

भुक्ताशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम्।

वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभक्ष्यते ॥ ५ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता।

कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥

महेन्द्रध्वजसङ्काशः क्वनु शेते महाभुजः।

भुजं परिघसङ्काशमुपधाय महाबलः * ॥ ७ ॥

पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिश्वासमुत्तमम्।

कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥

वज्रसारमिदं नूनं हृदयं मे न संशयः।

अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीह सहस्रधा ॥ ९ ॥

तरुणी अतिक्रान्तकौमारा। श्यामा प्राप्तयौवना ॥ ४ ॥

सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसहितं नैवारं नीवारसम्बन्धिनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

महेन्द्रध्वजसङ्काशः तद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥

पद्मवर्णं पद्मदलवर्णं पद्मनिश्वासं पद्मपत्रगन्धिनिश्वासम् ॥ ८ ॥

यत् यदस्तं अपश्यन्त्या इदं सहस्रधा न फलति न विशीर्य्यते तत्-त्तत् वज्रसारं वज्रवत्कठिनं नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

---

* "महानुजः" इति वा पाठः।

यत्त्वया कलुषं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ।
निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ।
जह्याद्राज्यञ्च कोशञ्च भरतो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥
भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित् स्वानेव बान्धवान् ।
ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥
तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ।

त्वया व्यपोह्य दूरैरविचार्य्य यत्कलुषं शोचनीयं कर्मानुचितवरदानरूपं त्वया कृतं तेन हेतुना मम बान्धवाः कौशल्या निरस्ताः सुखार्हा अपि कृपणाः सन्तो वने धावन्ति । यद्वा व्यपोह्य अनादृत्य राज्यात्प्रभ्रष्टा वा त्वया निरस्ता वने परिधावन्तीति यत्तदकलुषं क्रूरं कर्म त्वया कृतमित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु चतुर्दशवर्षानन्तरं तव पुत्रस्यैव राज्यं भविष्यति तत्राह,—यदीति । तावत्पर्य्यन्तं वने जीवनमेव न सम्भाव्यते तथापि यदि जीवन् पुनरेष्यति तथापि भरतो राज्यं जह्यादिति नोपलक्ष्यते न सम्भाव्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथापि कदाचिद्भरतो जह्यात् तथापि रामस्तन्नाङ्गीकरिष्यतीति सदृष्टान्तमाह,—भोजयन्तीत्यादिना । केचिच्छ्राद्धकर्त्तारो वयोगुणैरधिकान् विप्रान् श्राद्धे निमन्त्र्य वयोगुणहीनानपि स्वान् बान्धवान् श्राद्धे भोजयन्ति । ततः कृतकार्याः सन्तो निमन्त्रितान् द्विजर्षभान् पश्चादिष्टपङ्क्तौ भोजयितुं समीक्षन्ते विचारयन्ति । १२

न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु * पश्चाद्भुक्तं द्विजोत्तमाः ।
नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥
एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशाम्पते! ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ॥ १५ ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥

तत्र निमन्त्रितेषु ये गुणवन्त आद्यापेक्षितगुणवन्तस्तसुरोपमाः पश्चात्तं तौ सुधासदृश खादनमपि नानुमन्यन्ते ॥ १३ ॥

ननु कुतो नानुमन्यन्ते। ब्राह्मणशेषभोजने शूद्रशेषभोजनवद्दोषाभावादत आह,—ब्राह्मणेष्वपीति। ब्राह्मणेषु वृत्तेषु भुक्तवत्सु तद्भुक्तशेषमपि यतो द्विजोत्तमाः प्राज्ञास्थातस्तद्भोजनमभ्युपैतु मङ्गीकर्तुं नालम् अवमाननात्। ऋषभाः स्वशृङ्गच्छेदमिव शृङ्गस्थानीयो हि सतां मानः ॥ १४ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति। एवमिति। कनीयोपभुक्तत्वात् स्वयं ज्येष्ठो वयसा गुणैश्च वरिष्ठः सन् तेन त्यक्तमपि राज्यं किमर्थं नावमंस्यते सर्वथा तिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः। मद्दर्शनानुरोधेनागतोमज्जीवनपर्यन्तमेव स्थास्यति तूष्णीं न पुनराज्यं करिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

परेणाहृतं क्रोष्ट्रादिखादितशेषं परलीढं पराखादितं न मन्यते न मंस्यते ॥ १६ ॥

* "दृष्टेषु" इति वा पाठः ।

हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो बालधेरभिमर्शनम् ॥ १९ ॥
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मन्त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥

एतानि हविरादीनि एकत्राध्वरे विनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे अध्वरान्तरे विनियुक्तानि न कुर्वन्ति । जीर्णञ्च परिभुक्तञ्च यातयाममिदन्द्वयमित्यमरः। यद्यपि "मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भा" इति स्मृत्या कुशानां यातयामत्वदोषो नेत्युक्तं तथापि तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरं न तु विनियुक्त विनियोगपरम् । "ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा विनियुक्ता न तेऽन्यत" इत्यनेन विनियुक्तनियोगनिषेधस्य न्यायेन सर्वत्रलाभादित्याहुः॥१७॥

तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदं राज्यं रामोऽभिमन्तुमङ्गीकर्तुं नालम् । नष्टसोमं भुक्तसोमं अध्वरं तत्स्थं सोमरूपं हविः ॥ १८ ॥

वालधेः पुच्छस्य ॥ १९ ॥

शार्दूलवद्बलवत्त्वमेव दर्शयति । नैतस्येति, सहिताः सुरासुरैः सहिताः । लोकाः प्रतियोधाः । किमर्थं तर्हि मामाक्रम्य राज्यं न हृतवान् तत्राह,—अधर्मन्त्विति । अधर्मन्तु मत्वा न तथाकृतवानिति भावः । नन्वेवं तस्य धर्मनिष्ठता कथमत आह,—इहेति । यो धर्मात्मा

नन्वसौ काञ्चनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः।
युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनैः।
यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः।
तृतीया ज्ञातयो राजन्! चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

इह मनुष्यलोके। लोकं धर्मेण योजयेत्। एवं धर्मप्रवर्तकस्य तस्य धर्मनिष्ठता चनुक्तिसिद्धैवेति भावः। यद्वा तुरप्यर्थेऽधर्ममधर्मप्रवृत्तमपि लोकं दण्डादिना यो धर्मेण योजयेत् स कथं स्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः ॥२०॥

रामेऽशक्तिशङ्कापि नेत्याह,—नन्विति। काञ्चनैः काञ्चनभूषित-पुङ्खैः युगान्ते युगान्तकाले ईश्वर इव भूतानि समुद्रांश्च निर्दहेत् नाशयेच्छोषयेच ॥ २१ ॥

पित्रा त्वया स्वयमेव स्वपुत्रोऽहतः भ्रष्टराज्यः कृतः। जलजेन मत्स्येन स यथात्मजानेव भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवञ्चाहमेव हतेत्याह श्लोकत्रयेण। द्विजातीत्यादि। सनातनै-र्ऋषिभिः शास्त्रे वेदे दृष्टस्त्रैवर्णिकैर्द्विजातिभिश्चरितो धर्मः यदि ते स सत्यः स्यात् तर्हि पुत्रो न विवासितः स्यादिति शेषः। एवं धर्ममुपेक्ष्य धर्मनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति ॥ २३ ॥

शास्त्रेणोच्यमाना स्त्रियास्तिस्रो गतयः। तत्र तासु प्रथमगतिभूतस्त्वं

तव त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः।
न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया ॥ २५ ॥
हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं
हताः स्म सर्वाः सह मन्त्रिभिश्च।
हता सपुत्रा स्मि हताश्च पौराः
सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥
इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां
निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः।
ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः
स्वदुष्कृतञ्चापि पुनस्तथास्मरत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

मम नास्येव सपत्नीवश्यत्वात्। नासीति पाठे आर्षत्वं बोध्यम्। द्वितीयगति भूतो रामश्च वनमाश्रितः वनं प्रति प्रस्थितः त्वया। नच तत्नाश्रये वनं गन्तुमिच्छामि सपतिकात्वात्। तृतीया भ्रातयश्च सन्निहिताः तस्मात् सर्वथा हता त्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुतश्च भार्य्या च भरतकैकेय्यौ प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

दारुणशब्दसंहितां दारुणशब्दयुक्ताम्। स्वदुष्कृतं वक्ष्यमाणम् ॥२७॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

एवन्तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परन्तपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णञ्च निश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।

एवं कौसल्या क्रूरवचोभीतस्य राज्ञोऽञ्जलिपर्य्यन्तं दैन्यं दृष्ट्वा राजानमनुनयति । एवन्त्विति । चिन्तयामास अनयोच्यमानं सर्वं सत्यं किमिह कर्त्तव्यमिति विचारयामास ॥ १ ॥

मोहव्याकुलितेन्द्रियो जात इति शेषः ॥ २ ॥

चिन्तामुपागमत् पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनं कर्म ममेति चिन्तामाप ॥ ३

प्रत्यभात्प्रतिभातम् । दुष्कृतं कर्म मुनिकुमारबधरूपम् । शब्दमेव लक्ष्यदेशस्थं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी ॥ ४ ॥

द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥
देह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौशल्यामाह दुःखितः।
वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥
प्रसादये त्वां कौशल्ये! रचितोयं मयाञ्जलिः।
वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
भर्त्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा।
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि! दैवतम् ॥ ८ ॥
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा।
नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥
तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम्।
कौशल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥
सा मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम्।

अमना दुर्मनाः तेन शोकेन मुनिकुमारबधजेन शोकेन ॥ ५ ॥

अवाङ्मुखः स्वकृततदप्रियस्मरणाल्लज्जया ॥ ६ ॥

परेष्वपि शत्रुष्वपि ॥ ७ ॥

विमृशमानानां जानतीनाम् ॥ ८ ॥

दृष्टौ लोके परावरावुत्कर्षापकर्षौ यया सा। अपकृष्टा अपि भर्त्तारमेवं न वदन्तीति भावः ॥ ९ ॥

प्रणाली प्रासादादौ जलनिर्गमम,ार्गः। नवोदकं वर्षजलम् ॥ १० ॥

सान्नयाय राज्ञा कृतं राज्ञोऽञ्जलिं पाणिभ्यां गृहीत्वा पद्ममिव

सम्भ्रमादब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥
प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ।
याचितास्मि हता देव ! चन्तव्याहं न हि त्वया ॥ १२ ॥
नैषा हि साध्वी भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥
जानामि धर्मं धर्मज्ञ ! त्वां जाने सत्यवादिनम् ।
पुत्रशोकार्त्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥
शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥
शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥

मूर्ध्नि बध्वा रुदती त्रस्ता अहमपि कैकेयीवत् पतिशोककारिवचनादिकं प्राप्नवतीति भीता सम्भ्रमाद्राज्ञि अत्यादरात् वच आह ॥ ११ ॥

भूमौ निपतितास्मि साष्टाङ्गं प्रणमामि । हे देव ! त्वया याचिताहम् अनुनीताहं हतास्मि ईश्वरेप्सितवैपरीत्यसाम्याप्यत्वात् अतस्त्वया चन्तव्या न किन्तु दासीवत्प्रहर्त्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

एषा हि लोके साध्वी कुलस्त्री न भवति या उभयोर्लोकयोः श्लाघनीयेन पत्या सम्प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

किमपि अत्यनुचितं भाषितं तत्क्षन्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

शोक एवमाद्यनुचितव्यवहारप्रवर्त्तक इत्याह,—शोक इत्यादि ॥ १५ ॥

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।
यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥
तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।
नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौशल्यायाः शुभं वचः ।
मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥

सुसूक्ष्मोऽपि शोकः सोढुं न शक्यते किं पुनर्महानिति शेषः ॥ १६ ॥

स्वशोकस्य महत्त्वं दर्शयति। वनेति। पञ्चरात्रइत्यस्य गत इति शेषः। तत्र प्रथमा तमसातीरे द्वितीया गुहपुरे तृतीया गङ्गातीरे चतुर्थी प्रयागे पञ्चमी यमुनातीरे षष्ठी चित्रकूटे। तद्दिने सुमन्त्रस्यायोध्याप्राप्तिः। अतएवाग्रे षष्ठीति दशरथोक्तिः। अथवाद्यदिने सम्पूर्णदिनं स्वनिकटे स्थितत्वेन स्वदेशे तमसातीरे एव स्थितत्वेन तद्दिनमगणय्य कौसल्ययाद्य पञ्चरात्रो गण्यत इत्युक्तम्। राजा तु तमपि गृहीत्वा षष्ठीति वक्ष्यति। यत्तु कतकेन निर्गमनात् सप्तरात्रः सुमन्त्रागमनदिने इत्युक्तं तदज्ञानाद्गङ्गोत्तरणदिनात् तृतीयेऽहनि चारप्रतिनिवृत्त्युत्तरं सायाह्ने तद्दिने एव सुमन्त्रप्रस्थानस्य वक्तुं शक्यत्वात्। रामस्य निर्गमदिनाद्दिने षष्ठे इति पूर्वलिखितपाठविरोधाच्च ॥ १७ ॥

नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेति उत्प्रेक्षामात्रं न तु तस्य तेन वृद्धिरित्याहुः। परे तु महत्समुद्रसलिलं वेगेन चन्द्रोदयवृद्धिवेगेन नदीनां हृदि तटद्वयान्तरे यथा वर्धत इत्यर्थः। समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्या वृद्धेः कियद्दूरमप्याप्लुपलम्भादित्याहुः ॥ १८ ॥

अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौशल्यया नृपः।
शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कौशल्याविलापो नाम द्विषष्टि-
तमः सर्गः॥ ६२॥

शुभं नम्र' अतिदुःखिताया अपि पत्यनुनयपरत्वाद्वचसः शुभ-त्वम्॥ १९॥ २०॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः॥ ६२॥

त्रिषष्टितमः सर्गः।

प्रतिबुद्धो मुहूर्त्तेन शोकोपहतचेतनः।
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत॥ १॥
रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम्।
आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्य्यमिवासुरम्॥ २॥
सभार्य्ये हि गते रामे कौशल्यां कोशलेश्वरः।
विवक्षुरसितापाङ्गीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः॥ ३॥
स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम्।
अर्द्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरद्दुष्कृतं कृतम्॥ ४॥
स राजा पुत्रशोकार्त्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः।
कौशल्यां पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत्॥ ५॥

प्रतिबुद्ध इति॥ १॥

वासवोपमम् तं दशरथम्। उपसर्गः उपप्लवः शोक इति यावत्। आसुरन्तमः असुरस्य राहोः सम्बन्धि तम आवरणशक्तिः यथा सूर्य्यमाच्छादयति तद्वत्॥ २॥

आत्मनो दुष्कृतं स्मृत्वा असितापाङ्गीं विवक्षुरभवत्॥ ३॥

षष्ठीं रजनीं प्राप्येति शेषः॥ ४॥ ५॥

यदाचरति कल्याणि ! शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तदेव लभते भद्रे ! कर्त्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥
गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥
कश्चिदाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥
अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेवानुधावति ।
स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९ ॥

तदेव लभते तच्छुभत एवेति च ॥ ६ ॥

अर्थानामैहिकानां कर्मणां पारलौकिकानामारम्भे आरम्भकाले फलं प्रति यो गुरुलाघवं गौरवं लाघवञ्च दोषं वा अदोषं गुणं वा न जानाति। केनचिदल्पेन हत्यादिना महदनिष्टं केनचिन्महतापि यागादिनाल्पफलम्। तथा इदं कर्माल्पदोषं बहुगुणं इदञ्च बहुदोषमल्पगुणमित्येवं न जानाति स बाल इत्युच्यते न स्तनन्धयः ॥ ७ ॥

छित्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमिति शेषः। पुष्पं दृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वं दृष्ट्वा फलमहत्त्वमनुमीयेत्यर्थः। गृध्नुः लिप्सुः शोचति स्वतर्कितफलाभावात् ॥ ८ ॥

दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति। अविज्ञायेति फलं क्रियमाणकर्मणो भावि फलं अविज्ञायाविचार्य कर्मत्वेव कर्मैव तु लौकिकं वैदिकं वा अनुधावति अनुतिष्ठति। शोचेत्तप्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥

सोऽहमाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ।
रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥
लब्धशब्देन कौशल्ये ! कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि ! दुःखं स्वयं कृतम् ।
संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥
यथान्यः पुरुषैः कश्चित् पलाशैर्मोहितो भवेत् ।
एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ॥ १३ ॥

अस्तु प्रकृते किं तत्राह,—सोऽहमिति । फलागमे रामकृतस्वोत्तर-क्रियया लभ्यपारलौकिकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमये वा ॥ १० ॥

यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह,—लब्धेति । कुमारोराजकुमारः शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया शब्दवेधीत्येवं लब्धकीर्त्ति-नेति यावत् । कुमारेण जीवत्पितृकेण इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥

तदिदं तत्फलमिदं दुःखम् । अज्ञानात्कृतकर्मणः कथमेवं फलं तत्राह,—संमोहादिति । अज्ञानेनापि भक्षितं विषं यथा बालमपि हन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

शब्दवेध्यं शब्दवेधित्वमित्यथ आर्षम् । इदं फलं एवं दुष्टफल-मिति मयाप्यविज्ञातम्, अयं भावः यथान्यः प्राकृतः पुरुषः पलाशैः पला-शपुष्पैर्मोहितस्तत्फलं न जानाति तथाहमपि शब्दवेधित्वं लोकपूज्यत्वं ज्ञात्वा तत्फलमेवं क्रूरमिति न ज्ञातवानिति । कृतकस्तु यथा पलाश-

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम्।
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्द्धिनी ॥ १४ ॥
अपास्य हि रसान् भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः।
परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् ॥ १५ ॥
उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः।
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १६ ॥
क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्त्रिणः।
वृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥

पुष्पैरन्यो मोहितो भवति तथाहं कैकेयीवाक्यैरिति शेषः। अथा-ज्ञानकृतस्यापि विषपानवदावश्यकं फलमित्युपसंहरति एवमिति। शब्दवेधित्वरूपं सामर्थ्यं प्राप्य यत्कर्माविज्ञातं सत्कृतं तस्य कर्मण इदं फलं कैकेयीवाक्यकृतो मोह इत्यर्थ इत्याह ॥ १३ ॥

तादृशदुष्कर्मप्राप्तिःकदेत्यत्राह,—देवीति ॥ १४ ॥

प्रावृषं वर्णयति। अपास्येति। भौमान् रसानपास्य निरस्य शो-षयित्वेति यावत्। तेनैव हेतुना जगत्तप्त्वा परेताचरितां अतएव भीमां दिशं दक्षिणां दिशम् आचरते गच्छति। आविशत इति पाठा-न्तरम्। उपास्येति पाठेऽपि सेवित्वेत्यर्थद्वारा शोषयित्वेत्यत्रैव पर्यवसानं बोध्यम् ॥ १५ ॥

सारङ्गा हरिणाश्चातका वा ॥ १६ ॥

क्लिन्नाः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागा येषाम्। अतएव कृच्छ्रात् कृच्छ्राद्याचरणनिमित्तं स्नाता इव वृष्टियुक्तवातेन कम्पिताग्राम् ॥ १७ ॥

पतितेनाम्भसाच्छन्नः पतमानेन चासकृत् ।
आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥
पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ।
सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥ १९ ॥
तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी ।
व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगान्नदीम् ॥ २० ॥
निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् ।
अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्य्यतः ।
अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२ ॥
ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।

पतमानेन पतता, मत्ताः सारङ्गा यस्मिन् तादृशोऽचलस्तोयराशि-रिवाबभौ ॥ १८ ॥

गिरिधातुभ्यः धातुरूपहेतुभ्यः । क्वचित् पाण्डुरधातुसंयोगात् पाण्डुराणि । क्वचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि । क्वचित् सभस्मानि भस्मसंबन्धात् भुजङ्गवत् कुटिलानीति शेषः ॥ १९ ॥

व्यायामो मृगयाविहारः ॥ २० ॥

जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः ॥ २१ ॥

पूर्य्यतः आपूर्य्यमाणस्य ॥ २२ ॥

शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यं कृत्वा । यद्वा शब्दागततवेध्यं प्रति गज-

शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम्॥ २३॥
अमुञ्चं निशितं बाणं अहमाशीविषोपमम्।
तत्र वाग्रुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः॥ २४॥
हाहेति पततस्तोये बाणाद्व्यथितमर्मणः।
तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत्तत्र मानुषी॥ २५॥
कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि।
प्रविविक्तां नदीं रात्रौ उदाहारोऽहमागतः॥ २६॥
इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया।
ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः॥ २७॥
कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते।
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः॥ २८॥

प्रेप्सुर्गजरूपं वध्यं प्राप्तुमिच्छुः। तज्जिघांसया शरमुद्धृत्य अभिलक्ष्य संमुखमपातयम्॥ २३॥

यत्र निशितं बाणममुञ्चं तत्र वनौकस आरण्यकमनुष्यस्य बाणाभिहतमर्मणस्तोये पततो हाहेति व्यक्ता वागुषसि प्रादुरासीत्। तत्र भूमौ तस्मिन्निपतिते सति मानुषी वागभूत्॥ २४॥ २५॥

तामेव वाणीमाह,—कथमित्यादि। अस्मद्विधे सर्वस्निग्धजालशून्ये प्रविविक्तां निर्जनाम्। रात्रौ अपररात्रे उदाहार इवाच दीर्घ आर्षः॥ २६॥

न्यस्तदण्डस्य त्यक्तपरपीडस्य॥ २७॥

को वधेन ममार्थी स्यात् किम्वास्यापकृतं मया ।
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ २९ ॥
न कश्चित् साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ।
नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥
मातरं पितरञ्चोभौ अनुशोचामि मद्वधे ।
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ ३१ ॥
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्त्तयिष्यति ।
वृद्धौ च माता पितरावहञ्चैकेषुणा हतः ॥ ३२ ॥
केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ।
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥ ३३ ॥

जटाभारेत्यादिना हन्तुरपि लाभाभावः सूचितः ॥ २८ ॥

मम वधेन कः पुमानर्थी । मनुष्यमांसेन न कस्यापि प्रयोजनमिति व्यर्थ एव मद्वध इति भावः । परलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितम् इह लोके च फलरहितम् ॥ २९ ॥

कश्चित् इह लोके परत्र वा । यथा गुरुतल्पगं न साधु मन्यन्ते एवमेनं न मन्येत कोऽपीत्यर्थः । आत्मन इमं जीवितक्षयं नानुशोचामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एकेनेषुणा वृद्धौ हतौ । अहं च हतः मद्वधेन तयोर्वधस्य सिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३२ ॥

अकृतात्मना अजितेन्द्रियेण । धर्मानुकाङ्क्षिणः धर्मप्रतीक्षाशीलस्य

कराभ्यां सशरञ्चापं व्यथितस्यापतद् भुवि।
तस्याहं करुणं श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि॥ ३४॥
सम्भ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः।
तं देशमहमागम्य दीनसत्वः सुदुर्मनाः॥ ३५॥
अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम्।
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम्॥ ३६॥
पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीड़ितम्।
स मामुद्वीच्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम्॥ ३७॥
इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा।
किन्तवापकृतं राजन्वने निवसता मया॥ ३८॥
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताड़ितस्त्वया।
एकेन खलु वाणेन मर्मण्यभिहते मयि॥ ३९॥
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे।

मम कराभ्यामित्यन्वयः। करुणं करुणजनकं वचः श्रुत्वा विलपतः। लालप्यत इति पाठे तु यङन्तात् शता आर्षः॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥

प्रविद्धं ध्वस्तं पर्यस्तं वा॥ ३६॥

त्रस्तं नेत्राभ्यामुद्वीच्य॥ ३७॥ ३८॥ * ३९॥

---

* जिहीर्षुः आहर्तुमिच्छुः गुर्वर्थं माता पितृ निमित्तम्।

तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥
चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां सन्धारयिष्यतः ।
न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥
पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ।
जानन्नपि च किं कुर्य्यादशक्तश्चापरिक्रमः ॥ ४२ ॥
भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ।
पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ! ॥ ४३ ॥
न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः * ।
इयमेकपदी राजन् ! यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥

जनयिता पिता । नूनं निश्चयेन । मत्प्रतीक्षौ कृतामाशां पुत्रो जलमानेष्यतीत्येवं रूपां ममागमनात् तृष्णां पिपासाञ्च चिरं धारयिष्यतः तपसः श्रुतस्य वेदस्य मामकस्य पित्र्यस्य चेति शेषः । फलयोगः फलसम्बन्धो नास्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अपरिक्रमः सञ्चाराद्यसमर्थत्वात् ॥ ४२ ॥

अशक्तः वृद्धत्वात् । वातादिना भिद्यमानं नगं वृक्षम् । अन्यो नग इव मां त्रातुमशक्तस्त्वमेव मे पितुराचक्ष्व ॥ ४३ ॥

एधितो वर्धितो वह्निर्वनमिव त्वां न दहेत् मादहत्वित्यर्थः ।

---

* "वनमग्निरिवोद्धतः" इति वा पाठः ।

तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत्।
विशल्यं कुरु मां राजन्! मर्म मे निशितः शरः॥ ४५॥
रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा।
सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति॥ ४६॥
इति मामाविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे।
दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च॥ ४७॥
लक्षयामास स ऋषिश्चिन्तां मुनिसुतस्तदा।
ताम्यमानं स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित्॥ ४८॥
सीदमानो विवृत्ताङ्गो चेष्टमानो गतः क्षयम्।

एकपदी सूक्ष्ममार्गः यतः यया एकपद्या मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेयमेक-पदी॥ ४४॥

तया गत्वा तथा प्रसादय यथा त्वां न शपेत्। मां विशल्यं कुरु ते शर मे मर्म॥ ४५॥

रुणद्धि पीड़यति। मृदु सिकताप्रायम्। सोत्सेधमुच्छ्रायवत्तीरम्। अम्बुरयो नदीवेग इव॥ ४६॥ ४७॥

मम चिन्तां लक्षयामासेत्यन्वयः। एवं चिन्तया शल्यंमोद्धर-तीति ज्ञातवान् परमार्थः शास्त्रतत्त्वं परमार्त्तविदिति पाठे परमार्त्तः सन्निपथर्थः॥ ४८॥

क्षयं शक्तिक्षयं गतः प्राप्तः विवृत्ताङ्गः परावृत्तनेत्रः। चेष्ट-

संस्तभ्य शोकं धैर्य्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥
ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम् ।
न द्विजातिरहं राजन्! मा भूत्ते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप! ।
इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥
विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ।
तस्य त्वाताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥
स मामुद्वीक्ष्य सन्त्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥
जलार्द्रगात्रन्तु विलप्य कृच्छ्रं
मर्मव्रणं सन्ततमुच्छ्वसन्तम् ।

मानः हस्तपादादि चेष्टारहितः । धैर्य्येण शोकं संस्तभ्याहं स्थिरचित्तो भवामि मम चित्ते मोहोनास्तीत्यर्थः । अतो यद्वदामि तत् शृणु इत्यर्थः । शोकं ब्रह्महत्याप्रिजं संस्तभ्य त्यक्त्वा अधुना स्थिरचित्तो भवेति पाठान्तरेऽर्थः ॥ ४९ ॥

अतो ब्रह्महत्याकृतं तापं त्वयं अर्धचोदित्वाय शब्दः ॥ ५० ॥

वैश्येन शूद्रायां जातः करणः इतीव इत्येवं जातीयकम् ॥ ५१ ॥

आताम्यमानस्य ताम्यतः । व्यथया सङ्कुचिताङ्गस्येति यावत् । उद्धरम् अडभाव आर्षः ॥ ५२ ॥

सन्त्रस्तः प्राणहरत्वात् । तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५३ ॥

कृच्छ्रं मर्मव्रणं प्राप्य विलप्य च सन्ततमुच्छ्वसन्तं सरयूतीरे

ततः मरख्यां तमहं शयानं
समीच्य भद्रे ' सुभृशं विषसः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अन्धमुनिपुत्रवधवर्णनं नाम त्रिषष्टि-
तमः सर्गः ॥ ६३ ॥

मृत्वा शयानं वीच्याहं भृशं विषसा भवमिति कौशल्यां प्रति उक्तानुवादः ॥ ५४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानात् महत् पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ।
एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् । २ ॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।
आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः । ३ ॥
तत्राहं दुर्बलौ वृद्धौ दीनावपरिणायकौ ।
अपश्यन्तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ ।

वधमिति । राघवो दशरथः वधं स्मृत्वा पुत्रं प्रति विलपन्नेव कौसल्यामिदमब्रवीदवदत् ॥ १ ॥

सङ्कुलितेन्द्रियः क्षुभितेन्द्रियः कथं नु सुकृतं भवेदिति अचिन्तयम् ॥ २ ॥

ततः एवं चिन्तानन्तरम् । यथाख्यातपथं मुनिकुमारोपदिष्टं मार्गं प्राप्याहमाश्रमं गतः ॥३॥

तत्र आश्रमे अपरिणायकौ सञ्चारयितृपुरुषान्तररहितौ ॥ ४ ॥

तामाशां मत्कृते हीनौ उपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥
शोकोपहतचित्तश्च भयसन्त्रस्तचेतनः।
तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६ ॥
पदशब्दन्तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत।
किञ्चिरायसि मे पुत्र! पानीयं चिप्रमानय ॥ ७ ॥
यन्निमित्तमिदं तात! सलिले क्रीड़ितं त्वया।
उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश चिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥
यद्व्यलीककृतं पुत्र! माता ते यदि वा मया।
न तन्मनसि कर्त्तव्यं त्वया तात! यशस्विना ॥ ९ ॥

तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः कथाभिः हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रो जलमानेष्यतीत्येवं रूपां तामाशाम् उपासीनौ सेवमानौ मत्कृते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशां प्रति हीनावपि तां सेवमानावपश्यमिति पूर्वेणान्वयः। उदासीनाविति पाठेऽनाथवदुदासीनौ दुःखिताविव ॥५॥

तौ दृष्ट्वा शोकोपहतचित्त इत्यादि। भूयः अधिकम् ॥ ६ ॥

चिरायसि विलम्बयसि ॥ ७ ॥

यन्निमित्तं येन हेतुना एतावत्कालं त्वया सलिले क्रीड़ितम्। तेन ते माता उत्कण्ठिता सशोकस्मरणावत्यभूत्। यन्न दत्तमिति पाठे यत्त्वया शीघ्रं जलमावयोर्न दत्तं। तत्त्वया सलिले क्रीड़ितं तेन ते मातोत्कण्ठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

व्यलीकमप्रियम् ॥ ९ ॥

त्वं गतिस्त्वगतीनाञ्च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।
समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे ॥ १० ॥
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवम् ॥ ११ ॥
मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ।
आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥
क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्त्रो महात्मनः ।
सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥
भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।
जिघांसुः श्वापदं किञ्चिन्निपाने वागतं गजम् ॥ १४ ॥

अगतीनां त्वं गतिः । हीनचक्षुषां त्वं चक्षुः । अतो यन्न भाषसे तत्कथं कस्मात् ॥ १० ॥

सुतपदशब्दतइव सुतधिया सज्जमानया गद्गदया अतएव हीनव्यंजनया व्यञ्जनाद्यरव्यक्तिरहितया अतएवाव्यक्तया वाचा वदन्तं मुनिं प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाहं तादृश्यैव वाचाऽब्रुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

मनस इति मनसः कर्म भीतिरूपं वाग्बलमाश्रित्य । चेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभि अभितः संस्तभ्य भीताकारतामाच्छाद्य अभीत इवाचचक्षे ॥ १२ ॥

महात्मनस्तव पुत्रो नाहमिति योजना । सज्जनावमतं सज्जनगर्हितं मया भवता चेति शेषः ॥ १३ ॥

ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्य्यतः।
द्विपोऽयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥
गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि।
विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥
ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः।
स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्म्मतस्तदा ॥ १७ ॥
स चोद्धृतेन बाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः।
भगवन्तावुभौ शोचन् वृद्धाविति विलप्य च ॥ १८ ॥
अज्ञानाद्भवतः पुत्त्रः सहसाभिहतो मया।
शेषमेवं गते यत् स्यात् तत् प्रसीदतु मे मनिः ॥ १९ ॥

तदेवाह,—भगवन्निति। निपाने आगतं श्वापदं व्याघ्रादिगजं वा जिघांसुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥

अयं शब्दहेतुः पदार्थ इत्यर्थः। द्विप इति मत्वाहं स्थितस्ततो मया स बाणेन हतः ॥ १५ ॥

गतप्राणं गतकल्पप्राणं ॥ १६ ॥

तस्यैव त्वत्पुत्त्रस्यैव वचनाद्बाण उद्धृत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

अन्धौ मातापितरौ कोऽतः परं रक्षिष्यतीति भगवन्तौ शोचन् विलप्य च स्वर्गमास्थित इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

युष्मदत्त्वके पुत्त्रे एवं गते सति शेषं कर्त्तव्यं यत् स्यात् तत्तत्र मह्यं

स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना ।
नाशकत्तीव्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः ॥ २० ॥
स वाष्पपूर्णवदनो निश्वसञ्छोकमूर्च्छितः ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥
यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।
फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्! सद्यः शतसहस्रधा ॥ २२ ॥
क्षत्रियेण बधो राजन्! वानप्रस्थे विशेषतः ।
ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥
सप्तधा तु भवे*न्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ।
ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥

भगवन् प्रसीदतु तदुद्दिश्य मामाज्ञापयत्वित्यन्वयः । युष्मद्रक्षणमपि मया कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥

एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्य्यन्तं रक्षणस्यापि कर्त्तव्यताबोधनाच्च मां दैवान्न भस्मसादकरोदित्याह,—स इति । तीव्रमायासं भस्मीभावफलकशापदानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

स्मशब्दौ वाक्यालङ्कारे । फलेत् विशीर्य्येत् ॥ २२ ॥

ज्ञानपूर्वत्वे सद्योऽनर्थप्राप्तिः स्यादित्याह,—क्षत्रियेणेति । विशेषतः अन्धत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वं कृतो यद्ययं वधः स्यात्तदा तच्छ्रवणजो

* "फलेत्" इति वा पाठः ।

अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं ते तेन जीवसे।
अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान्॥ २५॥
नय नौ नृप! तं देशमिति माञ्चाभ्यभाषत।
अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम्॥ २६॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम्।
शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम्॥ २७॥
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ।
अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्य्यया॥ २८॥
तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ।

मत्कोपो वज्रिणमपि स्थानात् च्यावयेत पातयेत किमु त्वादृशमित्यर्थः ॥ २३॥

पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभावो अज्ञानादेवेत्याह,—समधातु इति। स्वापेक्षया तपोन्यूनत्वात् समर्धेति। ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे। ब्रह्मचारिणीति पाठान्तरम्॥ २४॥

जीवसे जीवसि ते तव यस्मादिदं कर्माज्ञानात् कृतं तेन जीवसि। हिः पादपूरणार्थः। यदि ज्ञानपूर्वं कृतमिदं स्यात् तदा राघवाणां कुलमेव न स्यात् कुतो भवान् जीवेदिति शेषः॥ २५॥

पश्चिमदर्शनमन्तदर्शनं द्रष्टुमिच्छावोतस्तं देशं नयेति मामभाषत ॥ २६॥ २७॥

अहं तं देशं नीत्वा तं पुत्रमस्पर्शयम्॥ २८॥

निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २९ ॥
नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।
किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कुपितो ह्यसि ॥ ३० ॥
न त्वहं तेऽप्रियः पुत्र ! मातरं पश्य धार्मिकीम् ।
किञ्च नालिङ्गसे पुत्र ! सुकुमारवचो वद ॥ ३१ ॥
कस्य वा पररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयङ्गमम् ।
अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥
को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ।
श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३३ ॥

तं तदवस्थमात्मनः पुत्रमासाद्य स्पृष्टाऽस्य शरीरे निपेततुः । पितैनमुवाच च ॥ २९ ॥

कुपितो जातकोपः ॥ ३० ॥

न त्वहमिति पाठः । अप्रिय इति च्छेद इति कतकः । न त्विहमिति पाठः अहं यदि तव प्रियो न तथापि मातरं पश्येति सम्बन्ध इति तीर्थः ॥ ३१ ॥

अन्यद्वा पुराणम् । वैश्याच्छूद्रायां जातत्वेन संकरत्वाद्वेदप्रसङ्गो नोक्तः ॥ ३२ ॥

सन्ध्यामिति । तन्नमागमेति शेषः । हुतहुताशनः नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् समापयेदित्युक्तरीत्या श्लाघयिष्यति । श्लाघनमुद्वर्तनं तत्पूर्वकं स्नापयिष्यति । नाप्सु श्लाघमानः स्नायादिति ब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तम्बस्मृतौ तथा व्याख्यानात् ॥ ३३ ॥

कन्दमूलफलं हृत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम्।
भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम्॥ ३४॥
इमामन्धाञ्च वृद्धाञ्च मातरं ते तपस्विनीम्।
कथं पुत्र! भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम्॥ ३५॥
तिष्ठ मा मागमः पुत्र! यमस्य सदनं प्रति।
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः॥ ३६॥
उभावपि च शोकार्त्तावनाथौ कृपणौ वने।
क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम्॥ ३७॥
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम्।
क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात् पितरावयम्॥ ३८॥

कन्दं जलोद्भवपद्मादीनाम्। मूलं स्थलोद्भवानामिति तीर्थः। अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षमम्। अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितम्। अनायकं पालकहीनमित्यर्थं तीर्थः। कर्मणि साधुकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणं भोजयिष्यति कर्मण्यमित्येव च पाठः। अप्रग्रहं यष्टिग्रहणपूर्बकं मार्गप्रदर्शकरहितम् अतएवानायकं स्नानादिकर्मप्रवर्त्तकहीनमित्यर्थं कतकः॥३४॥

भरिष्यामि स्वयमन्ध इति शेषः॥ ३५॥

मामेत्याबाधे द्विर्वचनं मामुद्दिश्य तिष्ठ मा गमः मा गच्छेति वा समेधितः॥ ३६॥

यमक्षयं यमगृहम्॥ ३७॥

यमगृहगमने स्वप्रयोजनमाह,—तत इति। धर्मराजो मे क्षमताम्

दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशाः ।
ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ३९ ॥
अपापोऽसि यथा पुत्र ! निहतः पापकर्मणा ।
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ४० ॥
यां हि शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः ।
हतास्त्वभिमुखाः पुत्र ! गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥

पुत्रवियोगजनकं पूर्वकृतापराधम् । अयं मे पुत्रः पितरौ बिभृयात् पालयतु ॥ ३८ ॥

ननु त्वया याचितोऽपि कथमेतल्लभ्यतेऽत आह,—दातुमिति । लोकपालो यमः ईदृशस्य अनाथस्य अभयदक्षिणां पुत्रदानेन । तदभावेन महाभयप्राप्तेरिति भावः । कतकस्तु यतोऽयं मे पुत्रः पितरौ बिभृयात् अतोऽस्य धर्मराजो भवान् क्षमताम् । शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकं पापं क्षमतामेवं मया प्रार्थितो दुर्मरणजं दुर्गतिं दूरीकृत्य त्वां स्वर्गं नयिष्यति ईदृशस्य तपस्विनो ममैकां पुत्रतारणरूपाभयदक्षिणां लोकपालत्वात् दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३९ ॥

अथ मृतस्य पुनर्लाभमशक्यं मत्वा विश्वामित्र इव त्रिशङ्कुं स्वमहिम्ना सुतं स्वर्गं प्रापयति,—अपापोऽसीत्यादि । अपापस्त्वं पुत्र ! पापकर्मणाऽनेन क्षत्रियेण यथा निहतोऽसि तेन हननेन प्रायश्चित्तरूपेण शुद्धः सत्येन मदीयेनास्त्रयोधिनां शूराणां लोकान् गच्छेत्यर्थः । यद्वा हे पुत्र ! पापेन कर्मणा शस्त्रवधलक्षणेन निहतो यथा यद्यपि त्वमसि तथापि तेन मदीयेन सत्येनापापो भूत्वाऽस्त्रयोधिनां लोकान् गच्छ ॥ ४० ॥

यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः।
नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ! ॥ ४२ ॥
या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या।
भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥
गोसहस्रप्रदातॄणां गुरुसेवाभृतामपि।
देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ! ॥ ४४ ॥
न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम्।
स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४५ ॥
एवं स कृपणं तत्र पर्य्यदेवयतासकृत्।
ततोऽस्मै कर्त्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्य्यया ॥ ४६ ॥
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः।
स्वर्गमध्यारुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४७ ॥

उक्तमेवार्थं पुनराह ॥ ४१ ॥

तमेवार्थं विशेषत आह,—यां गतिमिति ॥ ४२ ॥

सर्वभूतानां गतिराश्रयो ब्रह्म। एकपत्नीव्रता रामादयः ॥ ४३ ॥

गुरुसेवाभृतः तत्सेवाकर्तारः। देहन्यासकृतः महाप्रस्थानादिना परलोकार्थं तनुत्यजः ॥ ४४ ॥

अस्मिन् कुले मदीये नित्यतपस्विकुले। यास्यति अकुशलां गतिमित्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥

उदकं संस्कारपूर्वकम् ॥ ४६ ॥

आवभाषे च तौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः ।
आश्वस्य च मुहूर्त्तन्तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥
स्थानमस्मि महत् प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।
भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपेष्यथः ॥ ४९ ॥
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ।
आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५० ॥
स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्य्यया ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥
अद्यैव जहि मां राजन् ! मरणे नास्ति मे व्यथा ।
यः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥
त्वयापि च यदज्ञानान्निहतो मे स बालकः ।

स्वर्गमध्यावहत् तेन सत्येनाशु गच्छेति वचनानन्तरमेवेति शेषः । शक्रेण सहेत्यनेन मुनिपुत्रं स्वर्गं नेतुं शक्रः समागत इति ध्वनितम् ॥४७॥

आवह्य पुनः शक्रेण सहागत्याबभाषे इत्यन्वयः । अस्यैव प्रपञ्च -आश्वस्येत्यादि । अत्र वक्तुः शोकग्रस्ततयाबभाषेऽब्रवीदिति पौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ४८ ॥

भवतोः इति । अनेन माता पितृसेवाधर्मान्तराभावेऽपि सैवेन्द्र-सालोक्यदेति ध्वनितम् । मूलं समीपम् ॥ ४९ ॥

वपुष्मता पुष्पकादिवत् प्रशस्ताकारेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥

जहि प्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥

तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम् ।
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्! कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥
अज्ञानात्तु हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।
तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप! ॥ ५५ ॥
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।
जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥ ५६ ॥
एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु ।
चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥
तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।

यदज्ञानान्निहतोऽतः शप्स्ये नतु प्रत्यक्षमेव भस्मीकरोमि सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥

दुःखं मरणपर्यवसायि साम्प्रतं वर्त्तते त्वन्निमित्तमिति शेषः। कालं करिष्यसि मृत्युं प्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्या तत्समं पापम् ॥ ५५ ॥

एतादृशो भावः पुत्रशोकेन मरणरूपः। यथा तत्तद्वस्तु दक्षिणां दातारं, यथा सा दक्षिणान्यतः प्राप्ता भवति तद्वत् ॥ ५६ ॥

देहं देहौ ॥ ५७ ॥

शब्दवेध्यनुकर्षिणा प्रथमं शब्दवेधिना पश्चाद्विद्धशल्यानुकर्षणा-

तदा बाल्यात् कृतं देवि ! शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥
तस्यायं कर्मणो देवि ! विपाकः समुपस्थितः ।
अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥
तस्मामाम्मागतं भद्रे ! तस्योदारस्य तद्वचः ।
इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्य्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥
यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ।
चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये ! त्वं हि मां स्पृश ॥६१
यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ।
यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ ६२ ॥

मपि कृतवता । पापं मुनिकुमारवधरूपम् । तीर्थस्तु शब्दवेध्यानुशिक्षिणेति पाठं शब्देन वेद्धुं योग्यं शब्दवेध्यं तदनुशिक्षितुं शीलं यस्य तेनेत्यर्थमाह,—तदसमञ्जसमिति स्पष्टमेव ॥ ५८ ॥

विपाकः फलम् । अपथ्यैर्व्यञ्जनैः सह भुक्तेऽन्नरसे व्याधिर्यथोपतिष्ठते । व्याधिमन्नरसो यथेति पाठे उपस्थापयतीति शेषः ॥ ५९ ॥

उदारस्य श्रेष्ठस्य । तद्वचः तद्वचःफलं चस्तो मरणभयादिति शेषः । रुदन् जीवितं त्यक्ष्यामीति भार्यामाहेति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

चक्षुर्भ्यां न पश्यामि मुमूर्षुत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

न हि द्रक्ष्यन्तीति । इह विद्यमानान् स्वेष्टबन्धूनिति शेषः । इतःपरं त्वत्स्पर्शादिकं मे दुर्लभमिति भावः । यदि मामद्य रामः सकृदपि स्पृशेत् । अन्वारभेत किञ्चिद्दारा वा स्पृशेत् ॥ ६२ ॥

धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ।
न तन्मे सदृशं देवि ! यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥
सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ।
दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥
कस्य प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत् पितरं सुतः ।
चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥
दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये ! त्वरयन्ति माम् ।
ततस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ ६६ ॥
न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ।
तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥
उच्छोषयति वै प्राणान् वारिस्तोकमिवातपः ।
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ॥ ६८ ॥
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ।

यदि वा धनं कोषं यौवराज्यं वा लभेत तदा जीवेयम् । राघवे यन्मया कृतं विवासनरूपं तन्मे वृत्तस्य सदृशं न ॥ ६३ ॥

अनेन रामेण यन्मयि कृतं राज्यं त्यक्त्वा मद्वचः परिपालनरूपं तत्तस्यैव सदृशम् । अनन्वयोपालङ्कारः । मत्सदृशोऽन्यायकृत् रामसदृश उचितकर्त्ता च भुवि नाभूदस्ति भविष्यति वान्य इत्याह,—दुर्वृत्तमपीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

०पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु! सुदंष्ट्रं चारुनासिकम्॥ ६९॥
धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसमं मुखम्।
सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च॥ ७०॥
सुगन्धि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम्।
निवृत्तवनवासन्तमयोध्यां पुनरागतम्॥ ७१॥
द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा।
कौशल्ये! चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे॥ ७२॥
वेदये न च संयुक्तान् शब्दस्पर्शरसानहम्।
चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि हि॥ ७३॥
क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो यथा।

लोकमल्पं वारि आतपो यथा शुष्कं करोति। ये द्रक्ष्यन्ति न ते मनुष्याः किन्तु देवांशा एव॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥

शुक्रं मार्गगतं यथा मौढ्यादि विहाय स्वोच्चमार्गगतं शुक्रमिवेत्यर्थ इति तीर्थः। कतकस्तु। शुकं मार्गगतं यथेति पाठः। हस्तात्पञ्जरादान्यदेशगतं पुनश्च मार्गं यथास्थानं गतं प्राप्तं शुकं क्रीड़ाशुकमिवेत्यर्थः इत्याह,—चित्तमोहेन दुःखातिशयप्राप्तमूर्च्छया सीदतेतरामतिशयेन शीर्यतीव॥ ७२॥

वेदये जानामि। संयुक्तानिन्द्रियसंयुक्तान्॥ ७३॥

संरक्ता भक्तातां प्राप्ता यथा दीपस्य रश्मयो विनश्यन्ति तथेन्द्रियाणीत्यर्थः॥ ७४॥

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥
संसाधयति वेगेन यथाकूलं नदीरयः।
हा राघव ! महाबाहो ! हा ममायासनाशन ! ॥ ७५ ॥
हा पितृप्रिय ! मे नाथ ! हा ममासि गतः सुतः।
हा कौशल्ये ! न पश्यामि हा सुमित्रे ! तपस्विनि ! ॥७६॥
हा नृशंसे ! ममामित्रे ! कैकेयि ! कुलपांसनि ! ।
इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ।
राजा दशरथः शोचन् जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७७ ॥

तथा तु दीनः कथयन् नराधिपः
प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः।
गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीड़ित-
स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे दशरथमृत्युवर्णनं नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

संसाधयति नाशयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ।
बन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥
सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ।
गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥
राजानं स्तुवतां तेषां उदात्ताभिहिताशिषाम् ।
प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्त्तत ॥ ३ ॥
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ १ ॥

परमसंस्काराः व्याकरणादिशिक्षावन्तः परमालङ्कारा वा। मागधाः वंशावलीकीर्त्तकाः। मङ्गला इति पाठेऽपि मङ्गलपाठकास्त एव। उत्तमश्रुताः उत्तमं श्रुतं वंशपरम्पराश्रवणमेषां ते मागधाः। श्रुतिशीला गायकाः तन्त्रीनादविभाजनशीला गायकाः पृथक् पृथक् निगदन्तः स्वस्वमार्गानुसारेणेति शेषः ॥ २ ॥

उदात्तं उच्चैःस्वरेणाभिहिता आशिषो यैस्तेषाम्। प्रासादानामाभोगेषु मध्येषु विस्तीर्णः प्रतिध्वनिनेति शेषः ॥ ३ ॥

तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः॥ ५॥
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानाञ्चापि निःस्वनाः।
आशीर्गेयञ्च गाथानां पूरयामास वेश्म तत्॥ ६॥
ततः शुचिसमाचाराः पर्य्युपस्थानकोविदाः।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा॥ ७॥
हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः।
आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि॥ ८॥

पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि राज्ञां वृत्ताद्भुतकर्माणि उदाहृत्य तदनुगतपाणिवादान्यवादयन्॥ ४॥

सस्वनुः पचादित्वात्पचे एत्वाभ्यास लोपाभावः। ये राजकुलगोचराः राजकुलवासयोग्या ये शुकादयः॥ ५॥

तैः पूर्वश्लोकोक्तैः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः काशीगङ्गादिरूपाः। गाथानां केवलगायकानामाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानं गानम्। यद्वा गाथा राज्ञां चरित्रादिप्रतिपादकास्तासामासीर्वादघटितं गानमित्यर्थः॥ ६॥

पर्य्युपस्थानं परिचर्य्या स्त्रीभिः वर्षवरैः षण्ढैश्च भूयिष्ठाः। षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ। परिचारका इति शेषः॥ ७॥

स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानविधिज्ञाः। यद्वाऽरुणोदयात् पूर्वमेव उषसि स्नानाय जलाद्यानेतव्यमिति शिक्षाज्ञाः॥ ८॥

मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।
उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वं विधिवदर्चितम् ।
सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥
तत्तु सूर्योदयं यावत् सर्वं परिसमुत्सुकम् ।
तस्थावनुपसम्प्राप्तं किं स्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥
अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।
ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्त्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥

मङ्गलालम्भनीयानि मङ्गलार्थमालम्भनीयानि स्पर्शनीयानि गवादीनि । आलम्भस्पर्शहिंसयोः । प्राशनीयानि गङ्गोदकादीनि । दन्तधावनानन्तरं गण्डूषत्वेन प्राशनीयानि यानि नारिकेलोदकजीरकोदकानि च । उपस्करा दर्पणवस्त्राभरणादयः । कुमारीबहुलाः कुमार्य्यो बहुला यासु ताः स्त्रियो वरनार्य्यः ॥ ९ ॥

आभिहारिकं प्रातःसमये राज्ञो यदभिहर्त्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यम् । तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तं सर्वं विधिवदर्चितम् । यथायोग्यं बहुलक्षणं सुगुणञ्च तल्लक्ष्मीवच्च ॥ १० ॥

परिसमुत्सुकं राजदर्शनं प्रतीति शेषः । तस्थौ ततोऽनुपसंप्राप्तं अप्राप्तराजदर्शनम् अतएव किंस्विदित्युपशङ्कितमभूत् ॥ ११ ॥

शयनं प्रति अनन्तराः आसन्नाः कौशल्यादिव्यतिरिक्ताः प्रत्यबोधयन् प्रतिबोधमेचितमृदुविनीतवचनैः स्पर्शैश्च ॥ १२ ॥

तथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च।
न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे॥ १३॥
ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टा सञ्चलनादिषु।
ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः॥ १४॥
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं सञ्चकाशिरे।
अथ सन्देहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम्॥ १५॥
यत्तदा शङ्कितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः।
कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते॥ १६॥
प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथाकालसमन्विते।
निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना शोकेन सन्नता॥ १७॥

उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः किञ्चिदपि जीवचेष्टादि॥ १३॥

स्वप्नशीलज्ञाः स्वप्नभावज्ञाः सञ्चलनादिषु हृदयकरमूलनाडिषु चेष्टां नोपलेभिरे। ततो वेपथुयुक्ता राज्ञः प्राणेषु शङ्किता आसन्॥ १४॥

प्रतिस्रोत इति। स्रोतोऽभिमुखस्थितवेतसादितृणाग्राणां सदृशं कम्पं सञ्चकाशिरे प्रकाशितवत्यः प्राप्ता इति यावत्। सन्देहमानानां सन्दिहानानाम्॥ १५॥

यदा शङ्कितं पापं मरणं पूर्वं राज्ञीति शेषः। तस्य निश्चयो जज्ञे जातः॥ १६॥

यथाकालसमन्विते मृते इव। यद्वाऽयथाकालसमन्विते बह्वीषु

न व्यराजत कौशल्या तारेव तिमिरावृता ।
कौशल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् ॥ १८ ॥
न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ।
ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् ॥ १९ ॥
सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत * ।
ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरन्ता वराङ्गनाः ॥ २० ॥
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ।
तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने ॥ २१ ॥
कौशल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ।

रात्रिषु दुःखतो जागरणात् अयथाकाले प्रत्युषसि निद्रया समन्विते इत्यर्थः । शोकेन सन्ना उपहता सन्नता सुप्तिवशसंकुचितहस्तपादादि-करणा ॥ १७ ॥

कौशल्येति । अत्र सुप्तेति शेषः ॥ १८ ॥

न विभ्राजते न विशेषेण भ्राजते तत्र हेतुः शोकेत्यादि । ते उभे देव्यौ प्रश्वासादिना सुप्ते दृष्ट्वा नृपञ्च तं सुप्तमेव सन्तं तदवस्थायामेवो-द्गतप्राणं लक्षणतो दृष्ट्वा सर्वमित्रान्तःपुरमुद्गतप्राणं तल्लक्ष्यमदृश्यत । अमन्यतेति पाठेऽन्तःपुरं कर्तृ नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः । तीर्थस्तु अदृश्यतेत्येतत् परस्परमपश्यदित्यर्थं व्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥

* अन्तःपुरं कर्तृ सुप्तं नृपं सुप्ते देव्यौ च दृष्ट्वा तं नृपं उद्गतप्राणम् अदृश्यत इत्यर्थः ।

कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ २१ ॥
हा ! भर्त्तेति परिक्रुश्य पेततुर्द्धरणीतले ।
सा कोशलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले ॥ २२ ॥
न भ्राजते रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ।
नृपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ॥ २४ ॥
अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव ।
ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ २५ ॥
रुदन्त्यः शोकसन्तप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ।
ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ॥ २६ ॥
येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत् ।
तत्परित्रस्तसम्भ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥

स्थानाद्वा सस्थानात्प्रच्युतौ यूथपौ महागजौ यासां ताः करेणव इव प्रचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

हा भर्त्तेति हा भर्त्तरितीत्यर्थः । अयोध्या जनपदवाची कोशलशब्दस्तालव्यमध्यः कौसल्या पितृदेशवाची तु दन्त्यमध्यः ॥ २३ ॥

शान्तगुणे उपशान्तजीवनधर्म्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥

ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः पश्चादन्तःपुरं प्रविष्टाभिः स्वनादेन प्रथमप्रविष्टानां स्त्रीणां बलवान्नादोऽनुद्रुतः युक्तः अभूदिति शेषः ॥ २६ ॥

येनानुद्रवणेन स्फीतीकृतो वर्धितः स नादो भूयोऽधिकं तद्गृहं समनादयत् व्याप्तवान् । तीर्थस्तु येन स्थिरीकृतं भूय इति पठित्वा

सर्वतः सुमुलाक्रन्दं परितापार्त्तबान्धवम् ।
सद्यो निपतितानन्दं दीनं विक्लवदर्शनम् ।
बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमीयुषः ॥ २८ ॥
अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभम् ।
यशःस्विनन्तं परिवार्य्य पत्नयः
भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः ।
प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे दशरथ-
मृत्युवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

येन नादेन स्थिरीकृतं मुखरितं तद्गृहं कर्त्तुं भूयोऽत्यर्थं समनादयत् अनददित्यर्थमाह,—पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्ववृत्तान्तज्ञानाय पर्युत्सुकजन-निबिड़म् ॥ २७ ॥

दिष्टान्तं कालधर्मम् उपेयुषः प्राप्तस्य सद्म परित्रस्तं सम्भ्रान्तत्वा-दिगुणविशिष्टं बभूव ॥ २८ ॥

अतीतं मृतम् । पत्नयः पत्न्यः । बाहू प्रगृह्य अभिहत्य अनाथ-वत् अनाथार्हम् ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।
गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १ ॥
कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता ।
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
सकामा भव कैकेयि ! भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे ! दुष्टचारिणि ! ॥ ३ ॥
विहाय मां गतो रामो भर्त्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
भर्त्तारन्तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥

तमिति ॥ १ ॥

राज्ञः शिर उपगृह्य अङ्के कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

एकाग्रा पुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ ३ ॥

राज्यस्याकण्टकत्वं दर्शयति । विहायेति । विपथे कान्तारे । सार्थहीना सहायभूतपथिकसङ्घरहिता ॥ ४ ॥

आत्मनो दैवतं भर्त्तारं परित्यज्य त्यक्तधर्मणः त्यक्तस्त्रीधर्मो यया तादृश्याः कैकेय्या अन्यत्र अन्या पुत्रराज्ये का जीवितुमिच्छेत् । परि-

न लुब्धो बुध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ।
कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥
अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ।
सभार्य्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥
स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ।
रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥ ८ ॥

स्वज्येति पाठे भर्त्तारं परिष्वज्य तेन सह भोगान् भुक्त्वा तं कालान्तरे परित्यज्येति शेषः ॥ ५ ॥

एवं साहसकरणे हेतुमाह,—नेति किंपाको निम्बः। कतकस्तु किंपाको विषभेदः। तं कोपादिना भक्षयन् आत्महत्यादोषं न बुध्यते तद्वदित्यर्थं इत्याह,—तत्र लुब्ध इति नात्यन्तं समञ्जसम्। धनलोभादिना परस्य विषभक्षणं कारयन् यथा हत्यादोषं न बुध्यत इति वक्तुमुचितम्। यत् कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं तत् कुब्जा निमित्तं प्रेरकतया * ॥ ६ ॥

अनियोगे अनुचितनियोगे। वरव्याजात् कैकेय्या नियुक्तेन राज्ञा सभार्य्यं रामं विवासितं श्रुत्वा जनकोऽहमिव परितप्स्यति ॥ ७ ॥

जीवन्नेव नाशमदर्शनं गतः। जीवनाशमितो गत इति पाठे। राज्ञो जीवनाशो यथा भवति तथा गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

* किंपाकं कुत्सितपाकं अभक्ष्यं इति यावत् भक्षयन् जनः क्षयं न जानाति तद्वत् कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं तत्र कुब्जा निमित्तं प्रेरकतया।

विदेहराजस्य सुता तथा चारु तपस्विनी।
दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति॥ ९॥
नर्दतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम्।
निशम्यमाना सन्त्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति॥ १०॥
वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन्।
सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितम्॥ ११॥
साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता।
इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥ १२॥
तां ततः सम्परिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम्।
व्यपनिन्युः सुदुःखार्त्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः॥ १३॥

चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याशयः। पर्युद्वेगो भयं वने दुःखं प्राप्येति शेषः॥ ९॥

निशम्यमाना नादमिति शेषः। निशम्य नादमिति पाठान्तरम्॥ १०॥

अल्पपुत्रश्चेति जनक इति शेषः। अल्पपुत्र इत्यस्य कन्यामात्रसन्ततिरित्यर्थ इति तीर्थः॥ ११॥

दिष्टान्तं मरणम्। शरीरालिङ्गनपूर्बकमग्निप्रवेशे हेतुः पतिव्रतेति॥ १२॥

व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यन्तरसकलराज्यकृत्ये नियुक्ताः अमात्याः व्यपनिन्युः। अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीद्वारा भर्त्रालिङ्गनादिमोच्यान्यतो निन्युरित्यर्थः॥ १३॥

तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥
न तु सङ्कालनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।
सर्वज्ञाः कर्त्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १५ ॥
तैलद्रोण्यां शायितन्तं सचिवैस्तु नराधिपम् ।
हा ! मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्य्यदेवयन् ॥ १६ ॥
बाहूनुच्छ्रित्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ।
रुदत्यः शोकसन्तप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७ ॥
हा महाराज ! रामेण सततं प्रियवादिना ।
विहीनाः सत्यसन्धेन किमर्थं विजहासि नः ॥ १८ ॥
कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ।
कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥

तैलद्रोणी तैलपूर्णकटाहः । आदिष्टा वसिष्ठादिभिराज्ञप्ता अमात्यास्तस्यां नृपं संवेश्य स्थापयित्वाऽनन्तरं कर्त्तव्यानि दुःखपरिपालनादीनि कर्माणि चक्रुः ॥ १४ ॥

पुत्रेण विना सङ्कालनं प्रेतनिर्हारं न कर्त्तुमीषुः । यतः सर्वज्ञाः ततो हेतोस्तैलद्रोण्यां भूपं रक्षन्ति ॥ १५ ॥

शायितं ज्ञात्वा हा मृतोऽयमिति पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥

नेत्राणां प्रस्रवणमश्रुप्रवाहो येषु मुखेषु तैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभुरात्मवान्।
वनं रामो गतः श्रीमान् विहाय नृपतिश्रियम्॥ २०॥
त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः।
कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः॥ २१॥
यया च राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः।
सीतया सह सन्त्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति॥ २२॥
ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च।
व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः॥ २३॥
निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता।
पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना॥ २४॥
बाष्पपर्य्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना।
शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथा पुरा॥ २५॥

तव प्रभुः तव जीवनस्य प्रभुः॥ २०॥
विदूषिताः राज्ञागर्नात्तिरस्कृताः॥ २१॥ २२॥
राघवस्य दशरथस्य॥ २३॥
न अराजतेति छेदः॥ २४॥
शून्यचत्वरवेश्मान्ता सम्मार्जनालेपबल्यादिशून्यचत्वराद्यन्ता। यथा-
पुरं यथापूर्बम्॥ २५॥

गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे
महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च।
निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ॥ २६ ॥
ऋते तु पुत्राद्दहनं महीपते-
र्नारोचयंस्ते सुहृदः समागताः।
इतीव तस्मिन् शयने न्यवेशयन्
विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २७ ॥
गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना
व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी।
पुरी बभासे रहिता महात्मना
कण्ठास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥
नराश्च नार्य्यश्च समेत्य सङ्घशो
विगर्हमाणा भरतस्य मातरम्।

राज्ञि शोकात् पुत्रशोकात्त्रिदिवं स्वर्गं गते नृपाङ्गनासु च शोकादेव महीतलस्थासु महीतले लुठन्तीषु निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥

सुहृदो वसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानि तु विप्रविषयाणीति न विरोधः। तस्मिन् शयने तैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥

तदा नगर्य्यां नरदेवसङ्क्षये
बभूवुरार्त्ता न च शर्म लेभिरे ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
तैलद्रोण्यां दशरथमृतदेहस्थापनं नाम
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

आकण्ठं धाराक्ष्पेण प्रवहद्भिरस्रैरुपलक्षिताः कण्ठा येषां तैराकुलमार्गाश्चत्वराश्च यस्यां सा ॥ २८ ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्ठजनाविला ।
अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥
व्यतीतायान्तु शर्वर्य्यामादित्यस्योदये ततः ।
समेत्य राजकर्त्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
कात्यायनो गौतमश्च जावालिश्च महायशाः ॥ ३ ॥
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथक् वाचमुदीरयन् ।
वशिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।
अस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥

सञ्जाताक्रन्दा अतएव निरानन्दा विद्यमानास्रकण्ठैर्जनैराविला आकुला । अवतता दुःखवशात् दीर्घीभूता ॥ १ ॥

राजकर्त्तारः राज्ञो शेषकार्यकर्त्तारः ॥ २ ॥ ३ ॥

पृथक् वाचं राजकार्यविषये भिन्नभिन्नप्रस्तावा वाचोऽब्रुवन् । एवञ्च कार्यसिद्धेरयोग्यादवसिष्ठमेवाभिमुखा बभूवुः ॥ ४ ॥

स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः।
लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ।
पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम्।
अराजकं हि राष्ट्रं नो विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥
नाराजके जनपदे वीजमुष्टिः प्रकीर्य्यते।

पुत्रशोकेनास्मिन् पार्थिवे पञ्चत्वं मरणमापन्ने सति दुःखं यथा तथा वर्षशतोपमा शर्वरी अतीतेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

केकयेषु तदाख्यदेशेषु। अवान्तरभेदापेक्षया बहुवचनमिति कतकः। वस्तुतोऽङ्गा इत्यादिवद्बहुवचनान्त एव जनपदवाचीत्यन्ये। राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकूणां उक्तेक्ष्वाकूणां मध्ये, विपक्षे बाधकमाह,—अराजकं हीति। हि यतोऽराजकं नो राष्ट्रं विनाशमवाप्नुयादतः कश्चिद्राजा विधीयताम्। राजकंसद्भि राष्ट्रं नो नाशं नावाप्नुयाद्यथेति कतकसम्मतः पाठः। नोऽस्माकं राष्ट्रं राजकं राजयुतं सन्नाशं नाप्नुयाद्यथा तथा कश्चिद्राजा विधीयतामित्यन्वयः। हिर्वाक्यालङ्कारे ॥ ८ ॥ ९ ॥

वीजमुष्टिः न प्रकीर्यते वीजानामारोपो न क्रियते। फलकाल

नाराजके पितुः पुत्रो भार्य्या वा वर्त्तते वशे ॥ १० ॥
अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्य्याप्यराजके ।
इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥
नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ।
उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥
नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ।

लुण्ठाकशङ्कया । पितुर्वशे पुत्रो भार्या वा पत्युर्वशे न वर्त्तते अतिक्रमे दाण्डयितृभावात् ॥ १० ॥

धनाद्यभावाच्च परिपालकाभावात् । इदमुक्तरूपमत्याहितं महद्भयमराजके प्रथमं प्राप्नोति । अत्याहितं महाभीतिरित्यमरः । अन्यत् सत्यं पितापुत्रपतिभार्यारूपप्रधानसत्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्षणं कुतः ॥ ११ ॥

सभां न कारयन्ति न्यायविचारायेति शेषः । केपियन्तीति पाठान्तरम् । उद्यानानीत्यादौ नयन्तीत्यनुकर्षः । वस्त्राद्यपहारभयात् । न कारयन्ति वा भयादेव । पुण्यगृहाणि पुण्यसम्पादकगृहाणि विप्रार्थानि ॥ १२ ॥

सत्रं यत्र सर्वे ऋत्विजः सर्वे च यजमानाः । नान्वासते नानुतिष्ठन्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा वसुसम्पूर्णा विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥
नाराजके जनपदे प्रहृष्टनटनर्त्तकाः ।
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥
नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥
नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ।
सायाह्ने क्रीड़ितुं यान्ति कुमार्य्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥
नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाहिभिः ।

वसुसम्पूर्णाः बहुधनाः। आप्तदक्षिणाः शाखेण यथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनो ऋत्विजः प्रति न विसृजन्ति ॥ १४ ॥

नर्त्तकः सूत्रधारः नटाश्च प्रहृष्टा यत्र तादृशा उत्सवा देवाद्युत्सवाः। समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाः सभ्यसमूहाः। ते उभयेऽपि दृष्टादृष्टशान्तिद्वारा राष्ट्रवर्धना भवन्ति ते न वर्धन्ते ॥ १५ ॥

व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्योऽन्यं विवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः। यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजनाः। कथाशीलाः पुराणादिकथाश्रवणशीलाः। कथाप्रियैः कथाकथनप्रियैः पौराणिकैरुक्ताभिः कथाभिर्न रज्यन्ते। वक्तृश्रोतॄणां स्वास्थ्याभावात् ॥ १६ ॥

•नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १९ ॥
नाराजके जनपदे वहुघण्टा विषाणिनः ।
अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ २० ॥
नाराजके जनपदे शरान् सन्ततमस्यताम् ।
श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
गच्छन्ति क्षेममध्वानं वहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।
भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २३ ॥
नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्त्तते ।
न चाप्यराजके सेना शत्रून् विषहते युधि ॥ २४ ॥
नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः ।
नराः संयान्ति सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिताः ॥ २५ ॥

समागताः मिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
विषाणिनः प्रशस्तदन्ताः ॥ २० ॥
उपासने अभ्यासे ॥ २१ ॥ २२ ॥
एकोऽसहाय एव चरतीत्येकचरो यतिः। वशी जितेन्द्रियः।
आत्मना मनसा आत्मानं ब्रह्म ॥ २३ ॥ २४ ॥
प्रतिमण्डिताः भूषिताः प्रतिमण्डितैरिति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः।
संवदन्तोपतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु वा॥ २६॥
नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः।
देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः॥ २७॥
नाराजके जनपदे चन्दनागुरुरूषिताः।
राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः॥ २८॥
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम्।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम्॥ २९॥
ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः।
तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः॥ ३०॥
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित्।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्॥ ३१॥
ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः।

संवदन्त उपतिष्ठते सन्धिरार्षः॥ २६॥

कल्प्यन्ते प्रवर्त्यन्ते॥ २७॥ २८॥ २९॥

प्रज्ञानं अनुमापकः तेषां राज्यकर्तॄणां नोऽस्माकं यो राजा ध्वजः अस्मात् राज्यभारप्रतिष्ठाज्ञापकः स इतो देवत्वं गतः। एवमस्मानितःपरं कोऽपि जना न मंस्यन्तीति भावः॥ ३०॥

स्वकं जीवनमित्यर्थः॥ ३१॥

ये संभिन्नमर्य्यादा उल्लङ्घितस्वजातिवर्णाश्रममर्य्यादाः। अतएव

तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीड़िताः ॥ ३२ ॥
यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्त्तते ।
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥
राजा सत्यञ्च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥
यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥
अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥

पूर्वं राजदण्डनिपीड़िता नास्तिकाः सन्ति तेऽपीदानीं छिन्नसंशया राजदण्डशङ्कारहिताः सन्तो भावाय प्रभुत्वाय कल्पन्ते ॥ ३२ ॥

दृष्टिश्चक्षुः यथा शरीरस्य हितसाधने अहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्त्तते । तथा राजा राष्ट्रस्य सत्यधर्मयोः प्रभवः प्रवर्तको राजा प्रजानां हितसाधनेऽहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्त्तते ॥ ३३ ॥

राजा सत्यञ्च धर्मश्च सत्यधर्मयोः प्रवर्तक इत्यर्थः । कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमतां कुलं तत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥

यमादयो महता वृत्तेन युक्तेन राज्ञा विशिष्यन्ते अतिशय्यन्ते तिरस्क्रियन्ते । यमस्य दण्डमात्रं कुवेरस्य धनदत्वमेवेन्द्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारे नियमनमेव । गुणचतुष्टयवता राज्ञा ते तिरस्क्रियन्ते इति भावः ॥ ३५ ॥

साध्वसाधुनी विभजन् व्यवस्थापयन् राजा चेन्न स्यात् तदाहो

जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् ।
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥

स नः समीक्ष्य द्विजवर्य्य ! वृत्तं
नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतम् ।
कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं
त्वमेव राजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे नृपवियोगे सम्भावितोत्पातवर्णनं नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

सूर्य्याभावे तमइव तमसीव न किञ्चन कर्तव्याकर्तव्ये प्रज्ञायेत प्रतीयते । तम इति प्रथमार्थे सप्तमी अकारान्त तमशब्दस्य तमे इति सप्तम्यन्तं वा । तमस्यपि तमं तथेति द्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥

राजनि जीवत्यपि तव वचनं वयं नातिक्रमाम । अत इदानीमपि त्वमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सर्वषामुक्तिः ॥ ३७ ॥

स त्वं नोऽस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपं विना प्रमुष्टमिति शेषः । तादृशं वीक्ष्य राष्ट्रञ्चेदं तं विना अरण्यभूतं समीक्ष्येक्ष्वाकुसुतं भरतं तथान्यं वा कञ्चिद्राजानमभिषेचय ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
मित्रामात्यजनान् सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥
यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी * ।
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः ॥ २ ॥
तौ शीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः ।
आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोकनन्दन ! ।

मित्रामात्यजनाः सुमन्त्रादयः । ब्राह्मणा मार्कण्डेयादयः ॥ १ ॥
यद्यस्माद्राज्ञा कैकेयीवचनाद्दत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति ॥२॥
अतस्तावानेतुं दूता गच्छन्तु वयं किं समीक्षामहे विचारयामहे । राज्ञैव भरतराज्यस्य निश्चितत्वादिति भावः ॥ ३ ॥
मन्त्रिणो वसिष्ठवाक्यमनुजानन्ति गच्छन्त्विति ॥ ४ ॥
सिद्धार्थादयो मन्त्रिसमाननामानो दूतान् मन्त्रिण इत्याहुः ।

---

* "पुरे राजगृहे सुखी" इति वा पाठः ।

श्रूयतामिति कर्त्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः।
त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम्।
भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयम् ॥ ८ ॥
कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च।
क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥
दत्तपथ्यशनादूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम्।
केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य सम्मतान् ॥ १० ॥

अन्ये तु मन्त्रिणो दूतास्तेमे इत्याहुः। इति कर्त्तव्यं गतैर्युष्माभिरनुष्ठेय-कृत्यजातम् ॥ ५ ॥

शीघ्रजवैरतिवेगैः। मम शासनाद्भरतो वाच्य इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

कथं वाच्यस्तदाह,—पुरोहित इति। अत्ययं असह्यकालातिक्रमं तदेवात्ययिकम्। अतिक्रमे एतीत्यत्ययं कालातिक्रमे एति नश्यतीति वाऽर्थः। विनयादित्वात् ठक्। तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणो निर्याहि इति वाच्यमित्यनुकर्षः ॥ ७ ॥

इतः स्त्रीरूपान्मूलात् क्षयं मा शंसिषुः मा कथयन्तु ॥ ८ ॥ ९ ॥

राज्ञः केकयराजस्य दत्तपथ्यशनाः दत्तं पथ्यशनसाधनं द्रव्यं येषां

ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्य्यशेषमनन्तरम् ।
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः सन्त्वरितं ययुः ॥ ११ ॥
न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥
ते हास्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ।
पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥
सरांसि च सुफुल्लानि * नदीश्च विमलोदकाः ।
निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्य्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४ ॥

ते तथा बाऊलकात् सप्तम्या अलुक् । जग्मुः स्त्रीपुत्रादेः स्वप्रयाणकथनार्थम् । सम्भ्रतान् वेगवत्त्वेनेति शेषः ॥ १० ॥

प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयोजनकं कार्यशेषं विशिष्टपाथेयादिसम्पादनलक्षणं कृत्वानन्तरं ययुः ॥ ११ ॥

अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य न्यन्तेन पश्चिमभागेन प्रलम्बाख्यदेशस्योत्तरं भागं प्रति निषेवमाणाः मालिनीं नदीं मध्येनातीत्य जग्मुः । अपरतालप्रलम्बौ पर्वताविति कतकतीर्थौ । अयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखं गच्छन्तस्तयोरन्योन्यं पूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलम्बयोर्मध्येन मालिनीं निषेवमाणा उदङ्मुखाः कियद्दूरं गत्वा ततः प्रलम्बस्योत्तरभागेन पश्चिमाभिमुखा जग्मुरित्यर्थं तीर्थ आह ॥ १२ ॥

ते प्रत्यगुदीचीं दिशं यान्तस्तं पञ्चालदेशमासाद्य आग्नेयीदिङ्मुख-

* "सरांसि विपुलान्येव" इति वा पाठः ।

ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ।
उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलाम् ॥ १५ ॥
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ।
अभिगम्याभिवाद्यन्तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीम् ॥ १६ ॥
अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनात् च्युताः ।
पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥
अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
ययुर्मध्येन बाह्लीकान् सुदामानञ्च पर्वतम् ॥ १८ ॥

प्रवाहां गङ्गां हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाःसन्तो मध्येन कुरुजाङ्गलं कुरुजाङ्गलस्य मध्यमार्गमाश्रित्य ययुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

शरदण्डां तदाख्यां नदीं उपगम्याति जग्मुः अतिचक्रमुः ॥ १५ ॥

निकूलवृक्षं शरदण्डापश्चिमतीरवृक्षम् । दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितम् । सत्योपयाचनं तन्नामकम् । अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारम् । अतएवाभिवाद्यं सर्वमभक्तार्यं वृक्षमभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य । कुलिङ्गाख्यां नगरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥

अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ । ततो बोधिवनात् च्युता इति पाठान्तरम् । पितृपैतामहीमित्यार्षम् । इक्ष्वाकूणां पितृपितामहसम्बन्धिनीमिक्षुमतीं तेरुः ॥ १७ ॥

अञ्जलिपानान् अञ्जलिमात्रप्रमाणजलाहारान् । इक्षुमतीतीरस्थान् बाह्लीकान् जनपदान् इत्येके । तद्देशस्थानञ्जलिपानान् ब्राह्मणा-

विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशाञ्चापि शाल्मलीम् ।
नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहान् व्याघ्रान् मृगान् द्विपान् ।
ययुः पथातिमहता शासनं भर्त्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन पथा सता ।
गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥
भर्त्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं
भर्त्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।

नवेक्ष्येत्यन्वयः । अञ्जलिना पिबन्ति तादृशान् वेदपारगान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वेत्यनेन बाह्लीकदेशस्यात्यनाचारत्वं सूचितम् । यत्र वेदपारगा ब्राह्मणा अपि ईदृशाः का कथान्येषामिति । तथा भारते कर्णपर्वणि । बाह्लीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् इति परे ॥ १८ ॥

विष्णोः पद सुदामपर्वतस्थं विष्णुपदाङ्कितस्थानम् । विपाशाशाल्मल्यौ नद्यौ ते प्रेक्ष्येत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥

विकृष्टेन विप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः । सता निरुपद्रवेण गिरिव्रजं केकयराजगृहापरनामकम् । सप्तरात्रेण गत्वा वै दूतास्ते श्रान्तवाहना इति क्वचित्पाठस्तु दृश्यते ॥ २१ ॥

भर्तुरिति । भर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेन प्रीतिसम्पादनार्थम् । यद्वा भर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदेहिकेन परलोकप्राप्तेः । कुलस्य प्रजाकुलस्य रक्षणार्थं भर्त्तुर्दशरथस्य

अहेडमानास्त्वरया स्म दूता

रात्र्यान्तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

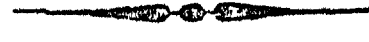
इत्यार्षे रमायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्ड
गिरिव्रजे दूतागमनं नाम अष्ट-
षष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

ये वंशोवंशपरम्परागतराज्यं तस्य परिग्रहार्थं भरतेन स्वीकारार्थं अहेडमानाः उपेक्षारहिताः। हेड़ृ अनादरे। अतएव त्वरया युक्ता दूता रात्र्यामेव तत्पुरं याताः ॥ २२ ॥

अत्र कतकोक्तसंख्यारीत्या षट् श्लोकास्त्रुटिताः।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततिः सर्गः।

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम्।
भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः॥ १॥
व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम्।
पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत॥ २॥
तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः।
आयासं विनयिष्यन्तः सभायाञ्चक्रिरे कथाः॥ ३॥
वादयन्ति तदा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे।
नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि विविधानि च॥ ४॥

यामिति। यामेव रात्रिं प्राप्य दूताः पुरीं प्रविशन्ति स्मेति योजना। अयं वक्ष्यमाणः॥ १॥

व्युष्टां प्रभातकल्पां तां रात्रिं प्राप्याप्रियं स्वप्नं दृष्ट्वा पर्य्यतप्यतेत्यन्वयः। प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलता स्वप्नस्य सूचिता॥ २॥

आयासं दुःस्वप्नदर्शनजं दुःखं विनयिष्यन्तः अपनेष्यन्तः॥ ३॥

अन्ये तद्दूरीकुर्वन्तो वीणादि वादयन्ति। अपरे तस्य शान्तिं तस्य खेदशान्तिमुद्दिश्य लासयन्ति नर्त्तयन्ति वेश्याः। शान्तिं लालयन्तीति

स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ।
गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥
तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ।
सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे ! नानुमोदसे ॥ ६ ॥
एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।
शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।
पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये ह्रदे ॥ ८ ॥
प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमये ह्रदे ।
पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥
ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥

पाठे तस्य शान्तिं तूष्णीमवस्थानं लोलयन्ति चालयन्ति । श्लोकाद्यर्थप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः । अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विविधानि नाटकान्याहुः ॥ ४ ॥

गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचितानि हास्यानि नर्माणि ॥ ५ ॥

प्रियसखः । सखिमात्रस्य प्रियत्वविवादाद्बुयोगतिर्ज्ञेया अत्यन्तप्रिय इति । नानुमोदसे गानादीति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

गोमये ह्रदे गोमयपूर्णे ह्रदे ॥ ८ ॥ ९ ॥

तिलोदनं तिलमिश्रमोदनम् । अन्वगाहतेत्यन्तः प्रथमः स्वप्नः ॥१०॥

स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि ।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥
औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ।
सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः ॥ १२ ॥
अवदीर्णाञ्च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान् ।
अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १३ ॥
पीठे कार्ष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ।
प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ।
प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥

स्वप्नान्तरमाह,—स्वप्नेऽपीति । तमसा समावृतामेवोपरुद्धां तिरोहिताम् । यद्वाऽसुररक्षोभिरुपरुद्धाम् ॥ ११ ॥

औपवाह्यस्य राजवाहनस्य नागस्य दन्तिनः । विषाणं दन्तः । ज्वलिता अप्ययोऽकस्माच्छान्ता दृष्टाः ॥ १२ ॥

अवदीर्णां विदीर्णाम् ॥ १३ ॥

कृष्णाश्च पिङ्गलाश्च प्रमदाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रक्तवासिनी रक्तवस्त्रा प्रहसन्तीव ॥ १६ ॥

एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम्।
अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति॥ १७॥
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि।
अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां सम्प्रदृश्यते॥ १८॥
एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये।
शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः॥ १९॥
न पश्यामि भयस्थानं भयञ्चैवोपधारये।
भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चापगता मम॥ २०॥
जुगुप्स इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम्॥ २१॥

इमां भयावहां रात्रिं प्राप्य एवमेतत् दृष्टम्। अहं मरिष्यामीति विपरिणामः॥ १७॥

दृष्टदुःखस्वप्नफलं निगमयति। नर इत्यादि। धूमाग्रं धूमशिखा॥१८॥

एतदुक्तं निमित्तं स्वप्नरूपं दृष्ट्वेति शेषः। वचः युष्माकं न प्रतिपूजये। न प्रतिपेप्रिये इति पाठे युष्माकं वचः प्रति नयेन भृशं प्रीतो भवामीत्यर्थः। यङन्ताल्लडिति कतकः॥ १९॥

भयस्थानं भयकारणं उपधारये अवगतो बिभर्मि। छाया कान्तिः अपगता पूर्वरूपन्यक्कावती मलिनेत्यर्थः॥ २०॥

आत्मानं जुगुप्स इव किमर्थं मम जन्मेत्येवमादिरूपेण। कारणं जुगुप्साकारणम्। जुगुप्सन्निवेति पाठे जुगुप्सन्निव तिष्ठामि तत्कारणञ्च न पश्यामीत्यर्थः॥ २१॥

इमाञ्च दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि
त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे
विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य स्वप्नवृत्तान्तवर्णनं नाम एकोन-
सप्ततिः सर्गः ॥ ६९ ॥

पुरा पूर्बमतर्कितां अनेकरूपां दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि दुःस्वप्नं स्मृत्वा हि स्मृत्वैव चिन्ताया अविषयदर्शनमपि राजानं विचिन्त्य राजदर्शनविषयां चिन्तां प्राप्य महद्भयं मे हृदयान्न यातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनसप्ततिः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततिः सर्गः ।

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥
समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ।
राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥
इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
प्रतिगृह्य विशालाक्ष ! मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥

असह्या दुःसहाः परिखाः परिखाप्रदेशवर्त्तिप्राकारयन्त्रसमूहो यस्य तत् । असह्यपरिघमिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

राज्ञा केकयेन राजपुत्रेण युधाजिता समागम्य । वसिष्ठादिदत्त-पदार्थपुरःसरतया सङ्गमपूर्वं यथोचितं व्यवहारं कृत्वा ताभ्यामर्चिताः राज्ञः स्वीयस्य भरतस्य पादौ गृहीत्वा नमस्कृत्य भरतं वच ऊचुः । राज्ञः केकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २ ॥

मन्त्रिणः प्राहुरिति विपरिणामः । आत्ययिकं कालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीति शेषः ॥ ३ ॥

मातुलस्य च चान्मातामहस्य च ॥ ४ ॥

अत्र विंशतिकोय्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ।
दशकोय्यस्तु सम्पूर्णास्तथैव च नृपात्मज ! ॥ ५ ॥
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
दूतानुवाच भरतः कामैः सम्प्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥
कच्चित्स कुशली राजा पिता दशरथो मम ।
कच्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥
आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी ।
अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥
कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥
आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥

अत्र आहृतद्रव्ये विंशतिकोव्यः तत्संख्याकवस्त्राभरणानि नृपतेर्मातामहस्य तदर्धं मातुलस्य ॥ ५ ॥

सुहृज्जने मातुलादिरूपे प्रदाप्येति शेषः । कामैः अभिमतवस्तुजातैः ॥ ६ ॥

अथ क्रमेण कुशलं पृच्छति राजेत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

मातुःस्वभावानुवादपूर्वं तस्या आरोग्यं पृच्छति । आत्मकामेति । आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञां मन्यते सा ॥ १० ॥

एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना।
ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥
कुशलास्ते नरव्याघ्र! येषां कुशलमिच्छसि।
श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यताञ्चापि ते रथः ॥ १२ ॥
भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत।
आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः।
दूतैः सञ्चोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥
राजन्! पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः।
पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥
भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा।
तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥

संप्रश्रितं सविनयं संक्षिप्तञ्च ॥ ११ ॥

येषां कुशलमिच्छसि तेषां कुशलमेव। त्वरयाज्ञानेन शङ्का न कार्या। पद्मा पद्मवती श्रीस्त्वां वृणुते तथा शोभा त्वयि दृश्यते। येन सर्वामङ्गलशङ्कायाश्चरितो यात्रायै रथो युज्यताम् ॥ १२ ॥

दूता मां संत्वरयन्तीति उक्त्वा महाराजमापृच्छे गमनानुज्ञायै इति दूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

सञ्चोदितः शीघ्रं गच्छेत्येवं प्रेरितः ॥ १४ ॥

मे स्मरिष्यसीति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। मामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

०गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया।
मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरञ्च परन्तप ! ॥ १७ ॥
पुरोहितञ्च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः।
तौ च तात ! महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥
तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च।
सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम् ॥ १९ ॥
अन्तःपुरेति संवृद्धान् व्याघ्रवीर्य्यबलोपमान्।
दंष्ट्रायुधान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २० ॥
रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोड़शाश्वशतानि च।
सत्कृत्य केकयीपुत्रं कैकेयो धनमादिशत् ॥ २१ ॥
तदामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान्।
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥

सुप्रजाः शुभप्रजावती ॥ १७ ॥

तौ च कुशलं ब्रूया इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

तस्मै भरतायेत्यन्वयः। चित्रान् कम्बलान् चित्राणि अजिनानि मृगाणाम् ॥ १९ ॥

अतिसंवृद्धान् यत्नेन वर्धितान्। व्याघ्रवीर्यबलोपमान्तदुपमवीर्यबलवतः। बलान्वितानिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

निष्कमुरोभूषणम्। धनमुक्तरूपम् ॥ २१ ॥

अमात्यान् स्वीयान् अश्वपतिः केकयः ॥ २२ ॥

ऐरावतान् ऐन्द्रशिरान्नागान् वै प्रियदर्शनान्।
खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥ २३ ॥
स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत।
भरतः केकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥
बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा।
त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलम्।
प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥
अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम्।
ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
स मातामहमापृच्छ्य मातुलञ्च युधाजितम्।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
रथान् मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम्।

ऐरावतान् इरावत् पर्वतभवान् ऐरावतकुलोद्भवान् वा। ऐन्द्रशिरानिन्द्रशिरनामकदेशभवान्नागान् गजान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

स इति। सः मातामहादिभ्यो लब्धधनः यात्रापरिकरसन्नहनाय स्ववेश्माभिगम्य कृतयात्रापरिकरस्ततोऽभ्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिसंकुलं राजमार्गं प्रपेदे। सुमहती श्रीः सुमहच्छ्रीस्तद्वान् ॥ २६ ॥

अभ्यतीत्य स्वगृहाद्राजगृहपर्यन्तं राजमार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

मातुलञ्च चेन मातामहीमातुलान्यौ ॥ २८ ॥

उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥

बलेन गुप्तो भरतो महात्मा
सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः।
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रु-
र्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य मातामहावासात् निर्गमनं नाम
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

मण्डलाकाराणि चक्राणि येषां तान्। कतकस्तु मण्डलाकारतया रथप्रवर्त्तनसाधकं चक्रं मण्डलचक्रं चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थं तद्येषां तान् काश्यादौ च तथेदानीं प्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥

बलेन स्वीयेन मातुलीयेन च आर्यकस्य मातामहस्य सभार्यकः स्वात्मसमैरिति पाठान्तरम् भार्यासहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः।

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान्।
ततः सुदामां द्युतिमान् सन्तीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ॥ १ ॥
ह्लादिनीं दूरपाराञ्च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम्।
शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥
ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्वतान्।
शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥

सुदामां तदाख्यां नदीम्। इदं मार्गान्तरं चतुरङ्गबलगमनोचितम्। दूतास्तु शीघ्रं तन्नगरप्राप्तये कान्तारमार्गेण गताः। इदञ्च दूतमार्गात्तन्नद्यादीनामिहानुक्तैरन्येषामुक्तेश्च ज्ञायते ॥ १ ॥

दूरंपारं परतीरं यस्यास्तां ह्लादिनीं तदाख्यां नदीं प्रत्यक् स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमप्रवाहां नदीं ततः शतद्रूं तत्संज्ञिकाम् ॥ २ ॥

ऐलधाने तदाख्यग्रामे नदीं तद्ग्रामवर्त्तिनीं। ऐलधानीमिति पाठे तदाख्यामित्यर्थं कतकः। अपरपर्वता जनपदविशेषाः। अपरपर्यटानिति पाठान्तरम्। शिलां तदाख्यनदीम्। आकुर्वतीनामकं नद्यन्तरमिति कतकः। शिलामासमन्तात् कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थः इति तीर्थः स्वमध्यपतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः। तत्रायं

सत्यसन्धः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ।
अभ्यगात् स महाशैलान् वनञ्चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतीञ्च गङ्गाञ्च युग्मेन प्रतिपद्य च ।
उत्तरं वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥
वेगिनीञ्च कुलिङ्गाख्यां ह्रादिनीं पर्वतावृताम् ।
यमुनां प्राप्य सन्तीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥
शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥

तद्वर्त्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये। आग्नेयं आग्नेयदिग्गतं शल्यकर्षणं तदोषध्युपेतं देशम्। तत्र च शिलावहा नदीति कतकः। आग्नेयं शल्यकर्त्तनमिति ग्रामद्वयं तन्मध्ये शिलावहा नदीति तीर्थः ॥ ३ ॥

महच्छैलानतीत्य चैत्ररथं वनमभ्यगात्। चैत्ररथं यातुं महाशैलानत्यगादिति पाठान्तरेऽर्थः ॥ ४ ॥

सरस्वतीं इयमत्र पश्चिमप्रवाहा। गङ्गापदेनात्रसुचक्षुसीताद्यन्यतमाः पश्चिमप्रवाहा ग्राह्याः। एतास्तिस्रो गङ्गाप्रवाहा एवेति पुराणप्रसिद्धम्। तां युग्मेन सङ्गमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमत्स्यानां देशानामुत्तरान् देशान् प्राप्य भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत्। उत्तरमिति पाठे वनविशेषणं तत् ॥ ५ ॥

ततो वेगिनीत्यादि विशेषवतीं कुलिङ्गाख्यां नदीं सन्तीर्णो यमुनां प्राप्य बलमाश्वासयत ॥ ६ ॥

राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्।
भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्यगात्॥ ८॥
भागीरथीन्दुष्प्रतरां सोंऽशुधाने महानदीम्।
उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे॥ ९॥
स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्ठिकाम्।
सबलस्तां स तीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्धनम्॥ १०॥
तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थं समागमत्।
वरूथञ्च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः॥ ११॥
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ।
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः॥ १२॥

गात्राणि वाजिनाम्। प्रीतीकृत्वा खपनादिना। आश्वास्य छायायां घासादिदानेन। उदकमादाय तीर्थबुद्ध्या॥ ७॥

अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुधा जनैरनुपसेवितम्। भद्रेण प्रशस्तेन रथेन। भद्रजातीयेन गजेन वा॥ ८॥

अंशुधाने ग्रामे महानदीं गङ्गां दुष्प्रतरां ज्ञात्वा प्राग्वटे पुरे आगत्य तत्र तां तीर्त्वा कुटिकोष्ठिकां आयात्तां तीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्राममगात्॥ ९॥ १०॥

तोरणं दक्षिणार्धेन तोरणग्रामस्य दक्षिणभागेन जम्बूप्रस्थाख्यं ग्राममागतः। वरूथं तदाख्यम्॥ ११॥

उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानो वृक्षाः॥ १२॥

सतांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ॥ १३॥
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम्।
अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः॥ १४॥
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामप्यवर्त्तत।
ततार च नरव्याघ्रो लोहित्ये च कपीवतीम्॥ १५॥
एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम्।
कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा॥ १६॥
भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः।
वनञ्च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये॥ १७॥

सालांस्तु प्रियकानिति पाठे सालशब्दो वृक्षपर्यायः। सतांस्त्विति पाठे स भरत इत्यर्थः। शीघ्रान् वाजिन आस्थाय रथे संयोज्य अनुज्ञाप्य मया शीघ्रं गम्यते भवद्भिः मन्दमागन्तव्यमित्येवम्। उज्जिहानाया अर्वाक् स्वदेशत्वेन भयाभावात्॥ १३॥

सर्वतीर्थे तदाख्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः स्वार्थिकाणन्तमित्याहुः॥ १४॥

हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिका नदी। लोहित्ये ग्रामे कपीवतीं नदीम्॥ १५॥

हस्तिपृष्ठेति एकसालेति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः॥ १६॥

भरत इति॥ १७॥ १८॥

अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह।
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ॥ १८ ॥
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिञ्चेदमब्रवीत्।
एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ॥ १९ ॥
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे! पाण्डुमृत्तिका।
यज्वभिर्गुणसम्पन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥
भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता।
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ॥ २१ ॥
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम्।
उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीड़ित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥
समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यथा।

नातिप्रतीता नातिहृषिता। प्रतीतो हृषितः ख्यात इति वैजयन्ती ॥ १९ ॥

पाण्डुमृत्तिका सुधाधवलितत्वान्निरानन्दत्वाच्च पाण्डुमृत्तिकाकल्पकम्। यज्वादिभिर्व्याप्तापि राजपालितापि पाण्डुमृत्तिकासमूह इव निःसारा ॥ २० ॥ २१ ॥

सायाह्ने उद्यानानि प्रविश्य रात्रौ क्रीड़ित्वोपरतैर्नरैः प्रातः समन्ताद्विप्रधावद्भिर्यानि पूर्वमत्यन्तं प्रकाशन्ते तान्यद्य कामिभिः परित्यक्तानि। अनु मां लक्ष्यीकृत्य वदन्तीव ममान्यथा महारण्यानीव प्रकाशन्ते ॥ २२ ॥ २३ ॥

तानद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥
अरण्यभूतेव पुरी सारथे ! प्रतिभाति माम् ।
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गर्जनं च वाजिभिः ।
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा ॥ २४ ॥
उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ।
जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ॥ २५ ॥
तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ।
स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ।
संरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहु * ॥ २७ ॥
चन्दनागुरुसम्पृक्तधूपसम्मूर्च्छितोमलः † ।

यान्तः शिबिकादिभिः अभियान्तः प्रविशन्तः ॥ २४ ॥

मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितभृङ्गकोकिलादिमन्ति । तादृशस्त्री-पुरुषवन्ति च । रत्यर्थसंयोगे विविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडपर्वता-दियुक्ततया यान्यत्यन्तगुणवन्ति अत्यन्तमनुकूलानि तान्यद्य निरानन्दानि पश्यामि ॥ २५ ॥

यतो विक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि ॥ २६ ॥

अद्यापि उदितेपि सूर्य्ये अस्मासु प्रत्यासन्नेष्वपि कलमव्यक्तम् ॥ २७ ॥

---

* "मुहुः" इति वा पाठः ।

† "अतुलः" इति वा पाठः ।

प्रवाति पवनः श्रीमान् किन्नु नाद्य यथा पुरा ॥ २८ ॥
भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः।
किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च।
निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥
सर्वथा कुशलं सूत! दुर्लभं मम बन्धुषु।
तथा ह्यसति सम्मोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥
विषण्णः श्रान्तहृदयः त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः।
भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः।
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टैस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥

सम्मूर्च्छितो व्याप्तः ॥ २८ ॥

कोणो भेर्यादिवादनदण्डः तेन सङ्घट्टितः तदाघातजनितः यः पुरा सदा अदीनगतिरनुभूतः स किं विरतः ॥ २९ ॥

अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि पापानि क्रूराणि काकादयः। पापं स्यात् क्रूरपाप्मनोः। अमनोज्ञानि अशुभसूचकानि निमित्तानि वामाक्षिस्पन्दादीनि ॥ ३० ॥

असति सम्मोहे तत्कारणे ॥ ३१ ॥

विषण्णो दीनः श्रान्तहृदयः खिन्नचित्तः। संलुलितानि क्षुभितानि इन्द्रियाणि यस्य सः ॥ ३२ ॥

स त्वनेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् ।
सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ ३४ ॥
किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ! ।
अशुभाशङ्कि हृदयं शीलञ्च पततीव मे ॥ ३५ ॥
श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ! ॥ ३६ ॥
सम्मार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये ।
असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥
बलिकर्मविहीनानि धूपसम्मोदनेन च ।

वैजयन्तेन इन्द्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण तन्नामकेन वा । विजयं पृष्टः कृतविजयप्रश्नः । विजयमुक्त इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

अनेकाग्रहृदयः व्याकुलहृदयः । द्वाःस्थं जनं प्रत्यर्च्य सोपचारं निवर्त्य । अश्वपतेः केकयस्य ॥ ३४ ॥

आनीतः दूतद्वारेति शेषः । कारणेन विना कारणोक्तिं विना । अतएव मे हृदयमशुभाशङ्कि । शीलं धैर्यादिस्वभावः पतति गच्छति ॥ ३५ ॥

श्रुताः कथास्विति शेषः । तान् तादृशान् ॥ ३६ ॥

तानाकारानाह,—सम्मार्जनेत्यादि । ईदृशानि कुटुम्बिभवनान्युपलक्षये इति सम्बन्धः । असंयतकवाटानि । अनाश्रितकुटुम्बानीति वक्ष्यमाणत्वेन तद्बन्धनसामर्थ्याभावात ॥ ३७ ॥

अनाश्रितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥
अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम्।
अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ॥ ३९ ॥
देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा।
देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥
माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा।
दृश्यन्ते वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै ॥ ४१ ॥
ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः।
देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥
मलिनश्चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम्।
सस्त्रीपुंसञ्च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥
इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः।

धूपसम्मोदनेन परिमलेन हीनामीति शेषः। अनाश्रितकुटुम्बानि अभोजितकुटुम्बानि प्रभा शोभा ॥ ३८ ॥

अलक्ष्मीकानि विचित्रध्वजतोरणाद्यभावात् ॥ ३९ ॥

देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाः निरस्तपूजनाः। यज्ञगोष्ठास्तथाविधाः प्रविद्धाः यज्ञरहिताः ॥ ४० ॥

माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ॥ ५१ ॥

नष्टेन व्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण यन्त्रिताः निरुद्धाप्रयाः ॥ ४२ ॥

*तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेच्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥

तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां
रजोरुणद्वारकवाटयन्त्राम्।
दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां
दुःखेन सम्पूर्णतरो बभूव ॥ ४५ ॥

बहूनि पश्यन् मनसोऽप्रियाणि
यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः।
अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः
पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य अयोध्यागमनं नाम एक-
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

मलिनत्वादिगुणकं स्त्रीपुंसं पश्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

शृङ्गाटकं चतुष्पथः रजसारुणानि धूसराणि द्वारकवाटानि द्वार-यन्त्राणि च यस्याम् ॥ ४५ ॥

अन्यदा राजजीवने ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥
अनुप्राप्तन्तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ।
उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ।
भरतः प्रेक्ष्य जग्राह * जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥
तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ।
अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥

अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वगृहं स्वमातृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

आर्यकवेश्मनः मातामहगृहात् च्युतस्य चलितस्य ते मार्गे कतिचित्कतिरात्र्योऽभवन् तद्वक्तुमर्हसीत्यन्वयः । रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनि श्रमो न खलु तद्वद ॥ ५ ॥

---

* "प्रतिजग्राह" इति वा पाठः ।

आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन् मातुलस्तव।
प्रवासाच्च सुखं पुत्र! सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः।
आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्य्यकवेश्मनः।
अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥
यन्मे धनञ्च रत्नञ्च ददौ राजा परन्तपः।
परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्व्वमागतः ॥ ९ ॥
राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्य्यमाणोऽहमागतः।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥
शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्य्यङ्को हेमभूषितः।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
राजा भवति भूयिष्ठं इहाम्बाया निवेशने।
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥

आर्यको मातामहः मातुलश्च कुशली न वेति इतः प्रवासादारभ्य मातुलगृहे सुखं न वेत्येतत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥

च्युतस्य चलितस्य। सप्तमी रात्रिः एतद्दिनात् पूर्वा रात्रिः सप्तमीत्यर्थः। तेन सप्तरात्रोषितः पथीत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥

परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहनम् ॥ ९ ॥ १० ॥

शून्यः पित्रेति शेषः। ते शयनीयः शयनार्हः ॥ ११ ॥

पितुर्ग्रहीष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः।
आहोस्विदम्बाज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
तं प्रत्युवाच कैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियम्।
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवान् शुचिः।
पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥
हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन्।
निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥
ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः।
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥

द्रष्टुमिच्छन्निहागतः प्रायेणेह तस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥

अम्बानां मध्ये या ज्येष्ठा तस्याः निवेशने तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥

अजानन्तमिति राजवृत्तान्तमिति शेषः। प्रियवत् प्रजानन्तीति योजना। तत्र हेतूराज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥

यायजूको यज्ञशीलः ॥ १५ ॥

धर्माभिजनवान् धर्मयुक्तवंशवान् ॥ १६ ॥

बाहू विक्षिप्य भूमावाहत्य ॥ १७ ॥

शोकेन संवीत आवृतचित्तः। मरणदुःखितः मरणश्रवणेन सञ्जा-

एतत् सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १८ ॥
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।
व्योमेव शशिना हीनमपशुष्क इव सागरः ॥ २० ॥
बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीड़ितः * ।
प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २१ ॥
तमार्त्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥
माता मातङ्गसंकाशं † चन्द्रार्कसदृशं सुतम् ।

सदुःखः । भ्रान्ता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना यस्य स तादृशो विललाप ॥ १८ ॥

विलापं दर्शयति । एतदिति पुरा भाति स्म ॥ १८ ॥

अपशुष्कः आपः शुष्का यस्मिन् कालाग्निना सः अपशुष्कमिव सागरमिति पाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः । शुष्काप इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वदनं वस्त्रेणाच्छाद्य कण्ठेन कण्ठस्वरेण सह वाष्पं नेत्रजलमुत्सृज्य भूमौ पतित्वा विललापेति शेषः ॥ २१ ॥

सालस्य सालवृक्षस्य स्कन्धं शाखाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

* "स्वार्त्तः परमपीड़ितः" इति वा पाठः ।
† "मत्तमातङ्गसङ्काशम्" इति वा पाठः ।

उत्थापयित्वा शोकार्त्तं वचनञ्चेदमब्रवीत्॥ २३॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र! महायशः!।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि सम्मताः॥ २४॥
दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतितपोनुगा।
बुद्धिस्ते बुद्धिसम्पन्न! प्रभेवार्कस्य मन्दिरे॥ २५॥
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविवृत्य च।
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः॥ २६॥
अभिषेक्ष्यति रामन्तु राजा यज्ञं तु यक्ष्यते।
इत्यहं कृतसङ्कल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम्॥ २७॥
तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदीर्णं मनो मम।
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम्॥ २८॥

राजन्नत्रेति राजपुत्रेति वा पाठः। सदसि सम्मताः सभ्याः॥ २४॥

शीलं सद्वृत्तम्। श्रुतिः श्रुतम्। तपस्त्वान्द्रायणादि तदनुगा। शीलश्रुतिमनोनुगेति पाठे तदुभयपरिशीलनविषयं यन्मनःसङ्कल्पात्मकं तदनुगा बुद्धिरध्यवसायात्मिका। अर्कस्य मन्दिरे अर्कमण्डले तदेव हि तस्य गृहम्। तीर्थस्तु मन्दर इति पाठं मत्वाऽत्युन्नतमन्दरपर्वतेऽर्कप्रभायाः चिरावस्थानादेवमुक्तिरिति व्याचख्यौ॥ २५॥ २६॥

यक्ष्यते करिष्यति यात्रा मयासिषं यात्रामकार्षम्। अयासिषमिति पाठे मातामहायेति शेषः॥ २७॥

अन्यथाभूतं चिन्तितविपरीतं जातम्॥ २८॥

अम्ब! केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते।
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम्॥ २९॥
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्त्तिमान्।
उपजिघ्रेत्तु मां मूर्ध्नि तातः सन्नाम्य सत्वरम्॥ ३०॥
क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः।
येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति॥ ३१॥
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि सम्मतः।
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः॥ ३२॥
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्य्यस्य जानतः।
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि सहीदानीं गतिर्मम॥ ३३॥
धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढ़व्रतः।
आर्य्ये! किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः॥ ३४॥

रामेणौर्द्ध्वदेहिकं कृतमिति मन्वान आह,—धन्या इत्यादि॥ २९॥

पुनः शोचति,—नेति। प्राप्तमिहागतं सन्नाम्य मूर्धानमिति शेषः॥ ३०॥

परिमार्जति परिमार्ष्टि॥ ३१॥

आख्याहि आगतमिति शेषः॥ ३२॥

धर्मं जानत आर्य्यस्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः पुरुषस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठो भ्राता पिता भवति। अतस्तस्य पादौ ग्रहीष्यामि। यतः स इदानीं मम गतिः॥ ३३॥ ३४॥

पश्चिमं साधु सन्देशं इच्छामि श्रोतुमात्मनः।
इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
रामेति राजा विलपन् हा सीते! लक्ष्मणेति च।
स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥
इति मां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव।
कालधर्मं परिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७ ॥
सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया।
लक्ष्मणञ्च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥
तच्छ्रुत्वा विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात्।
विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥
क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्द्धनः।
लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया च समागतः ॥ ४० ॥
तथा पृष्टा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे।

पश्चिमं सन्देशम् अन्त्यकालिकम् ॥ ३५ ॥

विलपन् परलोकं गतः नतु किञ्चिदपि सन्देशमवोचदित्यर्थः ॥३६॥

इमां वाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं द्वितीयेति। राजमरणापेक्षया रामवनगमनरूपाप्रियस्य द्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥

क्व चेदानीं गत इति शेषः। समागतो मिलितः ॥ ४० ॥

माताऽस्य युगपद्वाक्यं * विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
स हि राजसुतः पुत्र ! चीरवासा महावनम् ।
दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशंकया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ।
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
कस्मात् स दण्डकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥

विप्रियं रामविवासनरूपं प्रियशंसया प्रियशङ्कया एतच्छ्रवणे भरतस्य सुखं भविष्यतीति तर्केण । युगपत् राजमरणकथनसमकालमेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

चारित्रशङ्कया रामस्य धर्मच्युतिशङ्कया त्रस्तः स्ववंशस्य माहात्म्यम् असदाचाराभावपूर्वकं सदाचारनिरतत्वम् असदाचारत्यागित्वञ्च तत् संस्मृत्य । प्रष्टुं दण्डकारण्यगमनकारणमिति शेषः ॥ ४३ ॥

कस्यचिद्द्वेतोरिति शेषः । अपापो निरपराधः ॥ ४४ ॥

भ्रूणहेव विवासित इति पाठे सर्वशाखाध्यायी भ्रूणस्तस्य हन्तेत्यर्थ इति तीर्थः । भ्रूणो गर्भ इत्यन्ये ॥ ४५ ॥

---

* "युगपद्वाक्याम्" इति वा पाठः ।

अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथायथम्।
तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
एवमुक्त्वा तु कैकेयी भरतेन महात्मना।
उवाच वचनं हृष्टा वृथापण्डितमानिनी ॥ ४७ ॥
न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित्।
कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४८ ॥
न रामः परदारान् स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति।
मया तु पुत्र! श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनम् ॥ ४९ ॥
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम्।
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥
रामस्तु सह सौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया।
तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ॥ ५१ ॥
पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान्।
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ! राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥

स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतालक्षणेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इह राज्ये ॥ ४९ ॥

ते राज्यं रामस्य च विवासनं ते पिता याचित इति संबन्धः। स्ववृत्तिं स्वस्य सत्यस्थितिलक्षणाम्। तथाकरोत् तुभ्यं राज्यं दत्तवान् इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

*त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम्।
मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ! ॥ ५३ ॥
त्वदधीना हि नगरी राज्यञ्चैतदनामयम् ॥ ५४ ॥

तत् पुत्र ! शीघ्रं विधिना विधिज्ञै-
र्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः।
सङ्काल्य राजानमदीनसत्त्व-
मात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे कैकेयीभरतसंवादो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

परिद्यूनः क्षीणः विलपन्वा। धर्मज्ञ रामस्येव पित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ ॥ ५२ ॥
मा शोकं कुर्विति शेषः ॥ ५३ ॥
अनामयं निरुपद्रवं राज्यञ्चैतत् त्वदधीनम् ॥ ५४ ॥
संकाल्य प्रेतसंस्कारेण संस्कृत्य ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसन्तप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
किन्नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम् ॥ ३ ॥
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगुह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ! ।

अथ सर्वानर्थमूलत्वं मातुस्तद्वचनादेव ज्ञात्वा तामुपालभते,—श्रुत्वेति । वृत्तं अत्ययः ॥ १ ॥

हतस्य त्वयाऽपारदुःखं प्रापितस्य ॥ २ ॥

दुःखे दुःखकरणात् दृष्टान्तः व्रणे क्षारमिव । क्षारं खरमूत्रसहित-चूर्णम् ॥ ३ ॥

कालरात्रिः संहाररात्रिः मे पिताङ्गारमुपगुह्यालिङ्ग्य नावबुद्धवान् स्मेति लोकोक्तिः ॥ ४ ॥

सुखं परिहृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसनि ! ॥ ५ ॥
त्वां प्राप्य हि पिता मेद्य सत्यसन्धो महायशाः ।
तीव्रदुःखाभिसन्तप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ।
कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥
कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीड़िते ।
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥
नन्वार्य्योपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।
वर्त्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्त्तते ॥ ९ ॥
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ।
त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्त्तते ॥ १० ॥
तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम् ।

मे राजेति योजना । अस्मिन् कुले सुखं त्वया परिहृतम् ॥ ५ ॥

वृत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥

कस्माद्विनाशितः । कस्मात् प्रव्राजितः । स वा कस्माद्वनं गतः । निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न केवलं पितृभ्रातृपीड़ा अपितु मात्रोरपीत्याह,—कौसल्येत्यादि । मम जननीं त्वामेव मत्वा प्राप्य यदि जीवेतां तदपि दुष्करं दुर्लभमेव ॥८॥

आर्य्यो रामः, गुरुषु कर्तव्यां वृत्तिं जानाति तादृशः ॥ ९ ॥

राममात्रापि न कश्चिदपराधस्त्वयि कृत इत्याह,—तथेति । दीर्घ-

प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे! न शोचसे ॥ ११ ॥
अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम्।
प्रव्राज्य चीरवसनं किन्नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥
लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथा।
तथाह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥ १३ ॥
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ।
केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महौजसम्।
अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५ ॥

दर्शिनी त्वत्तो दूरकालभाव्यनर्थं जानती त्वयि धर्मं त्वच्चित्तानुवर्तनरूपं धर्ममास्थाय यथा भगिन्यां वर्तते तथा त्वयि वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः चीरपर्यायं वल्कलं वासो यस्य तम् ॥११॥

किं कारणं फलं पश्यसि ॥ १२ ॥

अहं राघवं प्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथा लुब्धाया राज्यलुब्धायास्ते न विदितो मन्ये। तत्र हेतुः,—तथाहि तत एव राज्यार्थं महानयमनर्थः पितृनाशराज्याहज्येष्ठवनवासादिरूप आनीतः सम्पादितः ॥ १२ ॥

उक्तानर्थमात्रमेव त्वद्दुश्चेष्टाफलं नतु त्वदिष्टसिद्धिरित्याह,— अहं हीति। न कथमपीति भावः ॥ १४ ॥

न केवलं ममैव रामशक्त्यपेक्षा किन्तु पितुरपीत्याह,—तं हीति।

सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्य्यसमुद्यतम् ।
दम्यो धुरमिवासाद्य वहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥
अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा ।
सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥
न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ।
यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥

मेरुः स्वजनितमेरुवनं यथा स्वरक्षणार्थमाश्रित अन्यथा परैराक्रमणीय एव स्यात् । एवं राजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः ॥ १५ ॥

सोऽहं ज्येष्ठरामैकबलः भारं राज्यभारम् । महाधुर्य्येण समुद्यतं धृतं धुरमासाद्य दम्योवत्सतर इव कथं सहेयम् । केन चौजसा बलेन सहेयं रामं विनेति शेषः ॥ १६ ॥

तर्हि त्वं यथाकल्पस्तत्राह,—अथवेति । शक्तिः राज्यभरणसामर्थ्यम् । योगैः योगः संहननोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि भवेत् संभावितैवाथापि पुत्रगर्द्धिनीं पुत्रराज्याभिलाषवतीं त्वां सकामां पूर्णकामनां न करिष्यामि * । अन्यथा त्वमिवाहमपि लोके दूषितः स्यामिति भावः ॥ १७ ॥

किञ्च त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन तव विवासनमेव सांप्रतं तथापि रामस्य त्वयि मातृवद्व्यवहारात् तन्न कर्तुं शक्यमित्याह,—नेति त्वां त्यक्तुं विकाङ्क्षा इच्छाभावो नैव जायेत यदि रामस्य मातृवदवेक्षा त्वयि न स्यात् ॥ १८ ॥

* योगैः उपायैः बुद्धिबलेन ग्रहणधारणाद्यष्टाङ्गयुक्तबुद्धिबलेन ।

उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ।
साधुचारित्रविभ्रष्टे! पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १९ ॥
अस्मिन् कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।
अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्त्तन्ते समाहिताः ॥ २० ॥
न हि मन्ये नृशंसे! त्वं राजधर्ममवेक्षसे ।
गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥
सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ।
राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥

इयं बुद्धिः कनिष्ठस्याभिषेकबुद्धिः ॥ १९ ॥

अस्या बुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेव दर्शयति,—अस्मिन्निति । अस्मदीये कुले सर्वेषां ज्येष्ठोऽभिषिच्यते । तत्रापेक्षितकज्येष्ठो अपरे भ्रातरस्तस्मिन् समाहितास्तदधीना प्रवर्तन्ते । एवं किन्न नः सर्वेषामाचार इति शेषः । स्मरति च मनुः ।—

"ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् सकलं पैतृकं धनम् ।
अन्ये तमनुजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥" इति ॥ २० ॥

राजधर्मं नावेक्षसे न जानासि । राजवृत्तस्य राजधर्मस्य शाश्वतीमव्यभिचरितां गतिं फलमपि न जानासि इति मन्ये ॥ २१ ॥

एतद्राज्ञां सर्वराज्ञां समम् । यद्राजपुत्रेषु ज्येष्ठस्याभिषेकः । इक्ष्वाकूणां तत् ज्येष्ठाभिषेचनं विशेषतः स्यात् संभाव्यते । राज्ञां सर्वमिति पाठे सर्वमित्यत्र छान्दसी षष्ठ्यर्थे द्वितीया सर्वेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ।
अद्य चारित्रशौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तितम् ॥ २३ ॥
तवापि सुमहाभागे ! जनेन्द्रकुलपूर्वके ! ।
बुद्धिमोहः कथमयं सम्भूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४ ॥
नतु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ! ।
यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २५ ॥
एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे ! ।
निवर्त्तयिष्यामि वनात् भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥

धर्मएकेन रक्षा रक्षणं येषां तेषां धर्मैकरक्षाणां धर्ममेकं रक्षन्ति तेषां वा कुलक्रमागतचारित्रेण शोभावतां यत् चारित्रविषयकं शौण्डीर्य्यं गर्वस्तदद्य त्वां प्राप्य त्वत्संबन्धान्निवर्तितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तथा त्वय्यपि महाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारणं न पश्यामीत्याह,—तवापीति । हे सुमहाभागे ! तदुपपादकं विशेषणं जनेन्द्रकुलपूर्वके इति जनेन्द्रः कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूतेऽतो महाकुलप्रसूतायास्तव गर्हितोऽयं बुद्धिमोहस्त्वयि कथं संभूत इत्यन्वयः । जनेन्द्राः कुलपूर्वगा इति पाठे तव पितृवंशराजानोऽपि कुलपूर्वं कुलज्येष्ठं गच्छन्ति राजत्वेन तादृशा इत्यर्थः शेषं प्राग्वत् ॥ २४ ॥

सर्वथा त्वद्बुद्धिमहं नानुवर्तिष्ये इत्याह,—नत्विति ॥ २५ ॥

न केवलं त्वदिष्टाकरणं किंत्वनिष्टमपि करिष्यामीत्याह । एष इति । अप्रियार्थं तत्सम्पादनार्थम् ॥ २६ ॥

निवर्त्तयित्वा रामञ्च तस्याहं दीप्ततेजसः।
दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना॥ २७॥

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा
प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम्।
शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः॥ २८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतकृतभर्त्सनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७३॥

दासभूतो दासत्वं प्राप्तः। महाज्येष्ठोऽस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः। न केवलं त्वत्कोपादेवैतदाचरणमपि तु परमार्थत एवेत्याह,—सुस्थितेनेति। सुखप्रतिष्ठेन चित्तेनेत्यर्थः। ज्येष्ठानुवर्तनस्यैव शास्त्रतः परमहितत्वादिति भावः॥ २७॥

प्रियेतरैः दुःखकरैः॥ २८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ ७२॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा * ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः॥ १ ॥
राज्याद् भ्रंशस्व कैकेयि ! नृशंसे ! दुष्टचारिणि ! ।
परित्यक्ता हि धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
किन्नु तेदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
कैकेयि ! नरकं गच्छ मा च तातसलोकताम् ॥ ४ ॥

तामिति ॥ १ ॥

भ्रंशस्व भ्रष्टा भव वनं गच्छेत्यर्थः। मृतं भर्त्तारमुद्दिश्य रुदती मा भव धर्मत्यागेन भार्य्यापतिभावस्य नष्टत्वादिति भावः। केचित्तु परित्यक्तधर्मायास्ते पुत्रजीवनमसम्भावितमतो मा मां मृतं दृष्ट्वा रुदती भवेत्यर्थः तव पुत्र मरणकृतः शोकोऽस्त्विति भाव इत्याहुः ॥ २ ॥

अदूषयत् त्वत्संबन्धि किं गुणादिकमदूषयत् तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥

तस्माद्भ्रूणहत्यां शाखाध्येतृब्रह्महत्यां प्राप्तासि। उत्तमचरित्रियस्य

---

* "स्थिताम्" इति वा पाठः।

यत्त्वया ह्यीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा।
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥
तत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः।
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
मातृरूपे! ममामित्रे! नृशंसे! राज्यकामुके!।
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते! पतिघातिनि! ॥ ७ ॥
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः।
दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः।

राज्ञो भर्तुर्वधाद्रामादीनां विवासनाच्चेति भावः। नरकं गच्छ प्रार्थ-
काले लोट्। नरक एव ते न्यायप्राप्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ईदृशं भर्तृमरणरामविवासनरूपम्। घोरेण कर्मणा कर्मणो घोर-
त्वञ्च सामान्यविषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयत्वकरणम्। सर्वलोकप्रियं
रामं हित्वा विवास्य। भयं कैकेयीपुत्रोऽयं तद्वदेव दुष्टस्वभाव इति
लोककलङ्करूपम्। यद्वा महापातकयुतायास्तव संसर्गेण पञ्चमपातकित्व-
रूपभयम् ॥ ५ ॥

तदेवाह,—तदिति। जीवलोके च चात् परलोके च प्रतिपादितः
प्रापितः ॥ ६ ॥

न तेऽहमभिभाष्यः मत्संभाषणं त्वया न कार्य्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

न त्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचिता कन्या न भवसीत्यर्थः। पितु-

राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥
यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ।
वनं प्रस्थापितो वीरः * पितापि त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥
यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते ।
भ्रातृभ्याञ्च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११ ॥
कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये ! ।
कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२ ॥
किं नावबुध्यसे क्रूरे ! नियतं बन्धुसंश्रयम् ।
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसम्भवम् ॥ १३ ॥

रित्यस्य ममेति शेषः । यद्वा स्वपितुः कुलस्य प्रध्वंसिनी दुश्चरितत्व-ख्यापिका ॥ ९ ॥

पिता मम गतः गमितः ॥ १० ॥

यत्प्रधाना यत्पापप्रधाना । तत्पापं तत्पापफलं पितृभ्रातृ-रहितेऽतएव त्वन्निमित्तं सर्वलोकाप्रिये मयि वृत्तं तद्राहित्यरूपं सर्व-लोकाप्रियत्वरूपञ्च ॥ ११ ॥

हे पापनिश्चये ! वियुक्तां पतिपुत्रवियुक्तां कृत्वा कं लोकं कं नरक-लोकम् ॥ १२ ॥

बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतं कौसल्याया आत्मसम्भवं औरसं सन्धि-स्त्वार्षः। एवं गुणविशिष्टं किं नावबुध्यसे न जानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥

* "दुःखात्" इति वा पाठः ।

अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते।
तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः॥ १४॥
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसम्मता।
वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ॥ १५॥
तावर्धदिवसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले।

अस्त्वौरसस्ततः किं तत्राह,—अङ्गेत्यादि। अङ्गानि मुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि। प्रत्यङ्गानि नेत्राङ्गुल्यादीनि। एतेनाङ्गादङ्गात्सम्भवसीति श्रुतौ वीप्सयाङ्गप्रत्यङ्गग्रहणं सूचितम्। एतेन तस्य सर्वाङ्गतेजःसम्भूतत्वं दर्शितम्। यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसम्भूतमिति श्रुतेः। स्त्रियास्तमेव रेतः हृदयं हृदयपुण्डरीकं आत्माधिष्ठानम्। अनेन हृदयादधिजायसे इति श्रुत्यर्थ उक्तः। यदेवं तस्मान्मातुरौरसः पुत्रः प्रियतरः। आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः। निरुपाधिप्रेमास्पदत्वच्चात्मनः सर्वलोकसिद्धमेव। बान्धवाः पितृमात्रादयः प्रिया एव नतु प्रियतराः एवञ्चौरसवियोगदुःखमतिदुःसहमिति भावः। प्रियत्वान्नतु बान्धव इति पाठं मत्वा तीर्थेनेत्थं व्याख्यातं प्रियत्वादेव न बान्धवः बन्धुदत्तपुत्रादिवन्न भवतीति तत्र नार्थसामञ्जस्यमिति कतकसम्मतपाठ एव ज्यायान्॥ १४॥

अत्रार्थे इतिहासमाह,—अन्यदेति। कस्मिंश्चित् पूर्वकाले इत्यर्थः। सुरभिः कामधेनुः। किलेत्यैतिह्ये। धर्मज्ञाः पुराविदो वृद्धा एवं वदन्ति किलेत्यर्थः। वहमानौ हलम्॥ १५॥

रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणम् ॥ १६ ॥
अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ।
बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥
निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थिताम् ।
आकाशे विष्ठितां दीनां रुदतीं भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥
तां दृष्ट्वा शोकसन्तप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् ।
इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥
भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।
कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ! ॥ २० ॥
एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।
प्रत्युवाच ततोधीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २१ ॥
शान्तं पापं न वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप ! ।

अर्धदिवसं दिवसस्यार्धं व्याप्य वहनेन श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ स्वांशजौ। कुतोपि हेतोर्भुवं गतौ। वक्ष्यति च मम कायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥

सुरराज्ञः सुरराजस्य अनित्यत्वान्न टच् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अस्मासु अमरेषु कुतोनिमित्तः किं निमित्तकः। कुत इत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थे तसिल्। न चास्मासु इति नञि काकुर्द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

अहन्तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २२ ॥
एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्य्यरश्मिप्रतापितौ।
बध्यमानौ बलीवर्द्दौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २३ ॥
मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीड़ितौ *।
यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमप्रियः ॥ २४ ॥
यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत्।
तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान् मन्यते परम् ॥ २५ ॥
इन्द्रो ह्यश्रुनिपातन्तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम्।
सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २६ ॥

किञ्चिदपि भयं कुतोपि हेतोर्युष्माकं नास्ति शान्तं ,पापमित्यादिकं अनुचितश्रवणजदोषनिवर्त्तको वचनविशेषः। युष्मद्दुःखजनकं पापं शान्तमित्यर्थकः किन्तु अहं मग्ना दुःखमग्ना विषमे देशे स्थितौ कर्षकेण प्रतोदादिना वध्यमानौ ताड्यमानौ दृष्ट्वा शोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥

नास्ति पुत्रसमः प्रिय इति सुरभिवचनोपसंहारः ॥ २४ ॥

अथेन्द्रव्यापारमाह,—यस्या इति। पुत्रसहस्रैः साक्षात् पुत्रसन्तानपतितैः। तां रुदतीं दृष्ट्वा इन्द्रोऽपि सुतात्परमधिकं किमपि न मन्यते ॥ २५ ॥

इह संसारे भूयसीं सर्वोत्कृष्टाम् ॥ २६ ॥

* "परपीड़ितौ" इति वा पाठः।

समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ।
श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥
यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्त्तयिष्यति ॥ २८ ॥
एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ।
तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥
अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।
वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥

समं सर्वप्राण्यनुग्रहे वैषम्यरहितमप्रतिमं सर्वोत्तमं वृत्तं चरित्रं यस्याः श्रीमत्यः इष्टदानैश्वर्य्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाः सत्यरूपमुख्यगुणवत्याः लोकधारणकाम्यया प्रवृत्ताया इति शेषः । स्वभावपरिचेष्टया आहारनिद्राभयमैथुनानि सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामिति सामान्यप्राप्तमिथुनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥

यस्याः पुत्रसहस्राणि सन्तानपरम्पराद्वारेण सन्ति सापि शोचति । किं पुनर्मानुषी एकपुत्रा कौशल्या रामं विना वर्त्तयिष्यति जीविष्यति शोकेन विशिष्टा सतीति शेषः । इदं किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विवत्सा विवत्सेव यदेवं तस्मादिति ॥ २९ ॥

अपचितिं पूजां पितुरिमां वक्ष्यमाणौर्ध्वदेहिकक्रियारूपां पूजां करिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥

आनाय्य च महाबाहुङ्गोमलेन्द्रं महाबलम्।
स्वयमेव प्रवेच्यामि वनं मुनिनिषवितम्॥ ३१॥
न ह्यहं पापसंकल्पे! पापे! पापं त्वया कृतम्।
शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीचितः॥ ३२॥
सात्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान्।
रज्जुं बध्वाथ वा कण्ठे न हि तेऽन्यत् परायणम्॥ ३३॥
अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे।
कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः॥ ३४॥
इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः।
पपात भुवि संक्रुद्धो निश्वसन्निव पन्नगः॥ ३५॥

अथ यशोविवर्धनं भ्रातृपूजामाह,—आनाय्येत्यादि। महाबाहुं रामम्। वनं प्रवेच्यामि। तद्व्रतसमाप्तये तत्प्रतिनिधितयेति भावः॥३१॥

पापं ज्येष्ठविवासनपूर्वकं कनिष्ठराज्यरूपम्॥ ३२॥

अस्य मरणान्तमेव प्रायश्चित्तमित्याह,—सेति। बुद्धिपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः। कण्ठे रज्जुं बध्वेत्यस्य म्रियस्वेति शेषः। परायणं गतिः॥ ३३॥

* विप्रवासितकल्मषः दूरीकृतकलङ्कः॥ ३४॥

इतीत्यस्य विलप्येति शेषः। नाग इव आरण्यस्तोमरेति पाठा-

* अवनीं राज्यम्।

संरक्तनेत्रः शिथिलांबरस्तथा
विधूतसर्वाभरणः परन्तपः ।
बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः
शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतभर्त्सनं नाम चतुःसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७४ ॥

स्तरम् । संक्रुद्धः पन्नग इव श्वसन्नित्यन्वयः । पाठान्तरे अरण्ये तत्स-न्निधिनि बन्धनस्थाने तोमराङ्कुशतोदितो नाग इवेत्यर्थः । भुवि पपात भरत इति शेषः ॥ ३५ ॥

शचीपतेः केतुरिन्द्रध्वज उत्सवक्षये उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्य्यवान् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ २ ॥
अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः * ।
विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसम् ॥ ३ ॥
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
विवासनञ्च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥

दीनां स्वमनीषितभङ्गतः ॥ १ ॥

अमात्याः भरतागमनं श्रुत्वा प्राप्ताः सुमन्त्रादयः । अभ्यकुत्सयत् लोकस्येव स्वस्यापि कैकेयीकृतव्यवहारे परमानिष्टताख्यापनायोक्त-रीत्यैव सर्वलोकक्षमं जगर्हे इत्यर्थः । अथ प्रयोजकत्वानुमन्तृत्वाद्यपि स्वस्य प्रकृतविषयेनास्तीति मन्त्रिणः प्रत्याययति । राज्यमित्यादि । मातरं नैव मन्त्रये । अपरिवार्थं राज्यग्रहणार्थं न प्रेरयामि । तत्र हेतूराज्यं न कामये इति ॥ २ ॥

---

* "समीक्षित" इति वा पाठः ।

तथैवं क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आगतः क्रूरकार्य्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णवदना कृशा * ।
प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥
स तु राजात्मजश्चापि † शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
प्रतस्थे भरतो येन कौसल्याया निवेशनम् ॥ ८ ॥
ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।
पर्य्यष्वजेतां दुःखार्त्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ९ ॥

योऽभिषेको राज्ञा समीहितः चिन्तितः । अज्ञाने हेतुमाह,— विप्रकृष्टे इति । अतिदूरतरे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तथैव प्राग्वदेव ॥ ५ ॥

दीर्घदर्शिनं ऐहिकामुष्मिककर्मणः कालान्तरभाविफलज्ञानक्षम-बुद्धिमन्तं अतएव तं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

चापिभ्यां सुमन्त्रादयः । येन मार्गेण निवेशनं प्राप्यत इति शेषः ॥ ८ ॥

कौशल्यां स्वगृहात्प्रस्थिताम् ॥ ९ ॥

---

* "विवर्णा मलिनाम्बरा" इति वा पाठः ।

† "रामानुजश्चापि" इति वा पाठः ।

रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्य्या मनस्विनी।
भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम्।
संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥
प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम्।
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शना ॥ १२ ॥
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति।
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥

समेत्य आलिङ्ग्य। तादृशसमयेऽप्यालिङ्गनकरणयोग्यं विशेषणं मनस्विनीति ॥ १० ॥

राज्यं प्राप्तं भुंक्ष्वेति शेषः। राज्यप्राप्तिप्रकारमाह। क्रूरेण रामविवासनरूपेण कर्मणा कैकेय्याः। तदेत्यर्थे शेषत्वविवक्षायाम्। संप्राप्तं राजतः। ततस्त्वया प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥

त्वमपि मे पुत्र इति तव राज्यदाने न किमपि दुःखम्। अपि तु चीरवसनं वनचारिणं चीरवसनत्वादिवनचारिवेषं मे पुत्रं रामं त्वदागमनादपि पूर्वं शीघ्रं वनं प्रति प्रस्थाप्य राजानं मारितवती कैकेयी तत्र तादृशप्रस्थापने कं गुणं पश्यति इति न जाने इति दुःखमिति शेषः। स्थिते तु रामे स एव पितृवाक्यात् त्वामेवाभिषिञ्चेत् रक्षेदतो व्यर्थोऽयं तत्प्रयास इति भावः ॥ १२ ॥

मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मां प्रति तस्या दुःखहेतुत्वप्रसक्तेरिति

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ।
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥
कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ।
यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे सुतस्तपः ॥ १५ ॥
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ।
हस्त्यश्वरथसम्पूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ १६ ॥
इत्यादि बहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः सम्भर्त्सितोनघः ।

भावः । हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः । इदमसाधारणं रामलक्षणम् ॥ १३ ॥

कैकेयीचित्तानुवर्त्तिनस्तव राजसंस्कारेऽधिकारो नास्तीति ध्वनयन्नाह,—अथवेति । अग्निहोत्रमिति । राजदेहस्याप्युपलक्षणम् । कैकेयीवर्त्मगमने भरतो मे प्रेतकार्य्यं न कुर्य्यादिति राज्ञा निषेधादिति भावः ॥ १४ ॥

अथवा तवातत्परत्वे राजसंस्कारादि कृत्वा पश्चान्मां तत्र नयेत्याह,—कामं वेति । तप्यते तप्यते चेत्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

समाचितं व्याप्तम् । निर्यातितं दत्तम् । निर्यातनं वैरशुद्धौ दानेन्यासार्पणे मतम् ॥ १६ ॥

अग्रे प्राचीने सूचिना प्रतुद्येव सम्भर्त्सितः । कैकेयी पक्षत्वधियागर्हितो विषये । पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपि खेदहेतुवचनश्रवणादिति भावः ॥ १७ ॥

विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥
पपात चरणौ तस्यास्तदा सम्भ्रान्तचेतनः ।
विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥
एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा ।
कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥
आर्ये ! कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकल्मषम् ।
विपुलाञ्च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥
कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्माभूत्तस्य कदाचन ।
सत्यसन्धः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥
प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्य्यञ्च प्रतिमेहतु ।

असंज्ञ इति च्छेदः ॥ १८ ॥

विलपमानां इदं ते राज्यकामस्येत्यादि भाषमाणाम् ॥ १९ ॥

अजानन्तं अतद्वृत्तान्तमिति शेषः। राघवे तद्विषये मम हृदि पूर्वं स्थितां विपुलां प्रीतिं जानास्येव। इदानीन्तु ततोऽधिका। पितृबुद्धेरपि तत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥

इममर्थं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् शपथैः प्रत्याययति। कृतेति। सत्यसन्धत्वादिगुणविशिष्ट आर्यो रामो यस्यानुमते सम्मते सति वनं गतः तस्य कृतशास्त्रानुगा गुरुशिष्टिचितश्रुतिस्मृतिमार्गगा बुद्धिर्माभूत्। इतोऽधिकानर्थाभावादयं परमः शपथः। अतःपरं प्रपञ्चः। सामान्येन शपथकरणमपि विशेषतः स्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीति बोध्यम् ॥ २१ ॥

•हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
कारयित्वा महत्कर्म भर्त्ता भृत्यमनर्थकम् ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥
परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।
ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ।
तांश्चापलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
हस्त्यश्वरथसम्बाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।

प्रेष्यं प्रेष्यत्वं प्रतिमेहतु अभिमुखं मूत्रादि करोतु ॥ २२ ॥

यो भर्त्ता भृत्यं महत्कर्म कारयित्वा अनर्थकं भृतिरहितं करोति तस्य योऽधर्मः सोऽस्यास्तु इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

ततस्तस्मै । आद्यादित्वाच्चतुर्थ्यर्थे तसिः । यस्यानुमते गतस्तस्यास्त्विति शेषः ॥ २४ ॥

बलिः करस्तद्रूपं षड्भागमुद्धृत्यादाय प्रजा अरक्षितुर्योऽधर्मः सोऽस्यास्तु ॥ २५ ॥

सत्रे यागे। संश्रुत्य प्रतिज्ञाय । अपलतां तपस्विभ्यो ऋत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥

मा स्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
मा च तं व्यूढबाह्वंसं चन्द्रभास्करतेजसम् ।
द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः ।
गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
गवां स्पृशतु पादेन गुरून् परिवदेच्च सः ।
मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यर्थं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥

सतां धर्मं अपराङ्मुखतया युद्धम् ॥ २७ ॥

सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं वेदः । धीमता आचार्येणेति शेषः । ब्रह्मोज्झत्व-रूपं पापं प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यूढौ विशालौ बाहू अंसौ च यस्य तं रामं राज्यस्थम् । अत एवासीनं सिंहासने माद्राक्षीत् । तादृशराजदर्शनभाग्यरहितो भवतु ज्येष्ठानुवर्त्तनरहितो भवत्वित्यर्थः । तावत्पर्यन्तं जीवनं माभूदिति वा ॥ २९ ॥

कृसरं तिलमुद्गतंदुलात्मकम् । छागं छागमांसम् । वृथा श्राद्धादि-निमित्तं विना अश्नातु । अशनजं पापं प्राप्नोतु ॥ ३० ॥

गवामिति । अङ्गमिति शेषः । परिवदेत् अपवदेत् मित्रे मित्राय ॥ ३१ ॥

विश्वासात् कथितं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित् ।
विवृणोतु सुदुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥
अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च निरपत्रपः ।
लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥
पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।
स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
अप्राप्य सदृशान् दारान् अनपत्यः प्रमीयताम् ।
अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
मात्मनः सन्ततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ।

विश्वासात् अयं क्वापि न प्रकटयिष्यतीति विश्वासात् । मिथः रहसि । मिथोऽन्योऽन्यं रहस्ययोः । किञ्चित्परिवादं कस्यचित् सुरापानादिदोषम् ॥ ३२ ॥

अकर्त्ता प्रत्युपकाराकर्त्ता । अतएवाकृतज्ञः अतएव त्यक्तः सज्जनैः । त्यक्तात्मेति पाठे सज्जनैस्त्यक्त आत्मस्वरूपं यस्येत्येवार्थः । उद्बन्धनादिना त्यक्तदेह इत्यर्थं तीर्थः । अतएव लोके विद्विष्टश्च भवतु ॥ ३३ ॥

एको मृष्टमश्नातु इतरेष्वभुञ्जित्सु ॥ ३४ ॥

प्रमीयतां म्रियताम् । धर्म्यां क्रियाम् अग्निहोत्रादिकाम् । म्रियतामित्यनुकर्षः ॥ ३५ ॥

दुःखित इत्यस्य भवत्विति शेषः । अप्राप्येत्यस्य म्रियतामिति शेषः ॥ ३६ ॥

आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
राजस्त्रीबालवृद्धानां बधे यत् पापमुच्यते ।
भृत्यत्यागे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥
लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च ।
सदैव बिभृयाद् भृत्यान् यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
संग्रामे समुपोढ़े च शत्रुपक्षे भयङ्करे ।
पलायमानो बध्येत यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥
कपालपाणिः पृथिवीम् अटतां चीरसंवृतः ।
भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥
मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः ।
कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥
मास्य धर्म्मे मनो भूयादधर्म्मं स निषेवताम् ।
अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥

राजस्त्रीत्यादौ यस्यार्य्य इत्याद्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥

लाक्षयेति । पतनीयतासम्पादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः । भृत्यान् भरणीयान् पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥

समुपोढे प्राप्ते ॥ ३९ ॥

चीरं जीर्णमलिनवस्त्रम् । अटताम् भवत्विति शेषः । तादृशी निषिद्धाचरणा प्रव्रज्या भवत्विति वा भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सञ्चितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ।
दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥
उभे संध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत् तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥
यदग्निदायके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे ।
मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥
देवतानां पितृनाञ्च मातापित्रोस्तथैव च ।
मास्म कार्षीत् स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥
सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात् कर्मणस्तथा ।
भ्रश्यतु चिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥
अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ।
दीर्घबाहुर्महावचा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥

अपात्रवर्षी अपात्रे दाता ॥ ४२ ॥

दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां त्यागभोगविहीनानि भवन्त्विति भावः ॥ ४३ ॥

उभे सन्ध्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

देवतानामिति । देवतादिशुश्रूषारहितस्य यत्पापं तत् पापं संप्रतिपद्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सतां कीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणश्लाघायाः । भ्रश्यतु सा माभूत्तस्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥

बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः।
समायात् सततं क्लेशं यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४९॥
आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम्।
अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ५०॥
मायया रमतां नित्यं परुषः पिशुनो शुचिः।
राज्ञोभीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ५१॥
ऋतुस्नातां सतीं भार्यां ऋतुकालानुरोधिनीम्।
अतिवर्त्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ५२॥
विप्रलुप्तप्रजा तस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत्।
तदेतत् प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ५३॥

अनर्थं स्त्रीवशत्वाद्यनर्थं ॥ ४८॥

समायात् प्राप्नुयात् ॥ ४९॥

अर्थिनामाशामिति सम्बन्धः। आशंसमानानां स्तुवतां ऊर्द्ध-चक्षुषां दातृमुखनिरीक्षकाणाम् ॥ ५०॥

मायया वञ्चनया। राज्ञे भीत इति भयकारणं पिशुनत्वा-द्येव ॥ ५१॥

ऋतुकालानुरोधिनीं ऋतुस्नानकालत्वात् स्वसन्निहिताम् ॥ ५२॥

विप्रलुप्तप्रजा तस्य अन्नाद्यदानेन प्रनष्टसन्तानस्य स्त्रीद्वेषाद्वा तथाभूतस्य। यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजाता जातापत्या जाया येन तस्य ॥ ५३॥

*ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः ।
बालवत्साश्च गां दोग्धु र्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥
धर्मदारान् परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ।
त्यक्तधर्मरतिर्मूढ़ो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥
पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥
तृषार्त्ते सति पानीये विप्रलम्भेन योजयन् ।
यत्पापं लभते तत् स्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥
भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।
तस्य पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५८ ॥

विहन्तु विघ्नयतु बालवत्सां दोग्धुः शास्त्रोक्तदोहनाधिकं दोग्धुः ॥५४॥

परदारान्निषेवतां यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यतां मूढ़ः भूयादिति शेषः ॥ ५५ ॥

एकः यत्पापद्वयं तदेक एव लभतामित्यर्थः ॥ ५६ ॥

विप्रलम्भेन वञ्चनया योजयन् अप्रयच्छन्निति यावत् ॥ ५७ ॥

भक्त्या शिवविष्णवादिदेवताभक्त्या । मार्गं तत्तदुपोद्बलकशैव-वैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोऽयं नेति विवदमानेषु यत्पापं यच्च तयोर्विवादं पश्यतः पश्यतः पापं तेन पापेन स युज्येतेत्यर्थः । तस्य पापेनेति पाठे तेषां यत्पापं तेन यस्यानुमते गतस्तस्य योगः सम्बन्धो भूयादित्यर्थः । भावे च युज्येतेति प्रयोगः । अयं परस्त्वयं नेति संर-

एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्त्तोऽनु पपात ह ।
विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥
तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।
भरतं शोकसन्तप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥
मम दुःखमिदं पुत्र ! भूयः समुपजायते ।
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६१ ॥
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ।
वत्स ! सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥

त्वाभिनिवेशिनः । यातुधाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशय इति शिवपुराणोक्तेः । यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदं युक्तिनिवेशतः । साधये-दुदरव्याधियुक्तो भवति मानव इति कर्मविपाकशास्त्रोक्तेश्च । अत्र विवदमानानां जयोपायं ज्ञात्वा तदकथयतः पापमिति तीर्थव्याख्या । द्वयोः साम्यस्थापनपूर्वकं तेषां कलहशमनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पाप-मिति कतकव्याख्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

भूयः अभ्यधिकं दुःखं हि यत् एवं कष्टैः शपथैः शपमानो मे प्राणानुपरुणत्सि पीडयसे ॥ ६१ ॥

अथ विशुद्धभावं ज्ञात्वानुगृह्णाति । दिष्ट्येति । आत्मा अन्तः-करणम् । लक्ष्मणेः शुभलक्षणैः सहितः सहलक्ष्मणस्ते आत्मेत्यर्थः । हे वत्स ! हि यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि । कैकेय्यग्रे कृतां रामायणप्रतिज्ञां सत्यां कुर्विति व्यङ्ग्यम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ६३ ॥
एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः * ।
मोहाच्च शोकसंरम्भाद् † बभूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥

लालप्यमानस्य विचेतनस्य
प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं
सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरत-
शपथो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

एवमनुगृह्य पुत्रोचित कृत्येनाश्वासयति । इत्युक्त्वेति ॥ ६३ ॥

शोकसंरम्भात् शोकाधिक्यात् । तत एव मोहः विलुलितं क्षुभितम् ॥ ६४ ॥

दीर्घं यथा भवति तथा रात्रिः रात्रिशेषः । पाठान्तरे घर्मं उष्णं यथा भवति तथा ‡ ॥ ६५ ॥

* "पुनः पुनः" इति वा पाठः ।
† "शोकसंरोधात्" इति वा पाठः ।
‡ अनेकश्लोकोऽधिक इति कतकसंख्यया ज्ञायते ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः।

तमेवं शोकसन्तप्तं भरतं कैकयीसुतम्।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवाक् ऋषिः॥ १॥
अलं शोकेन भद्रन्ते राजपुत्र! महायशः!।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम्॥ २॥
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः।
प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित्॥ ३॥
उद्धृत्य तैलसंसेकात् * स तु भूमौ निवेशितम्।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम्॥ ४॥

तमिति। वसिष्ठः भरतागमनं श्रुत्वा आगत इति शेषः॥ १॥

संयानं प्रेतनिर्हारम्॥ २॥

धरणीं गतः वसिष्ठं साष्टाङ्गं नमस्कृत्येत्यर्थः। धारणां गत इति पाठे धैर्यं प्राप्त इत्यर्थः। कारयामास तत्करणार्थं मन्त्रिणः प्रेरयामासेत्यर्थः॥ ३॥

बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिना आपीतवर्णं वदनं यस्य तम्॥ ४॥

---

* "तैलसंक्लेदात्" इति वा पाठः।

संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
किं ते व्यवसितं राजन्! प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ ६ ॥
क यास्यसि महाराज! हित्वेमं दुःखितं जनम् ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
योगक्षेमन्तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात! रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
विधवा पृथिवी राजन्! त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ ९ ॥
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १० ॥
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्त्तव्यानि विशाम्पतेः ।
तान्यव्यग्रं महाबाहो! क्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥

दशरथमिति उद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥
व्यवसितं मनीषितम् । प्रोषिते देशान्तरगते ॥ ६ ॥
रामेण हीनमिमं दुःखितं जनं हित्वा क यास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥
ते तव अस्मिन् पुरे अयोध्यायां योगक्षेमं प्रजानां अव्यग्रं परि-
त्यक्तदुःखप्रारब्धं यथा तथा स्वः स्वर्गम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत्।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यांस्त्वरयामास सर्वशः॥ १२॥
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यगारात् बहिष्कृताः।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयन्ते यथाविधि॥ १३॥
शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम्।
बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः॥ १४॥
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च।
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः॥ १५॥
चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा।
देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे॥ १६॥

अविचारितं प्राचीनवैभवादिस्मरणारहितं यथा तथा॥ ११॥

ऋत्विजो यज्ञकर्मणि वृताः। पुरोहितः सर्वहितप्रवर्त्तकः। तदुक्तम्, मन्त्रे च धर्मकृत्ये च शान्तिकर्मणि पौष्टिके। अध्वरे यस्तु कुशलः स स्याद्राजपुरोहित इति। उपनीय वेदाध्यापक आचार्य्यः॥ १२॥

अग्न्यगारात् बहिष्कृताः अन्तःशववसत्त्वात् बहिःप्रदेशे प्रतिष्ठापिताः। याजकैरुपद्रष्टृभिः। हूयन्ते स्म॥ १३॥ १४॥

हिरण्यं रजतम्। स्वर्णरजतपुष्पाणीति यावत्॥ १५॥

निर्यासो गुग्गुल्वादिः। सरलपद्मके काष्ठभेदः। देवदारूणि देवदारुकाष्ठानि। क्षेपयन्ति चितायामिति शेषः॥ १६॥

गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम् ।
तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदृत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
प्रसव्यञ्चापि तञ्चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपम् ।
स्त्रियश्च शोकसन्तप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्नृपाङ्गनाः ॥ २२ ॥

तत्र चितादेशे गत्वा तं चितामध्ये संवेशयामासुः स्थापयामासुः ॥ १७ ॥

जेपुः पैतृमेधिकमन्त्रान् । तस्य परलोकशुद्ध्यर्थमिति शेषः । तदृत्विजः तद्यज्ञप्रवर्त्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रसव्यमप्रदक्षिणम् । अग्निचितं अग्निं चितवन्तम् । अश्वमेधाद्ययज्ञकर्त्तारम् । स्त्रियश्च प्रसव्यं चक्रुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

दशाहं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दुःखमाशौचम् । भूमौ शयाना

स्नात्वोदकं ते भरतेन सार्धं
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च।
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा
भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम्॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथदाहनं नाम षट्सप्ततितमः
सर्गः॥ ६७॥

इति शेषः। इदं ब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणम्। ननु द्वादशाहेन भूपालः क्षत्रियः शोऽशुद्धहनीति स्मृतेः। कथं क्षत्रियस्य दशाहेनाशौचात्यय इति चेन्न। क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिरिति पराशरोक्तेरिति दिक्॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्सप्ततितमः सर्गः॥ ७६॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नञ्च पुष्कलम् ।
वास्तिकं बहुशुक्लञ्च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥ २ ॥
दासीदासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ ३ ॥
ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ।

तत इति । दशाहेऽतिगते एकादशेन हि कृतशौचः अनुष्ठित-प्रेतविमुक्तिदैकादशाहश्राद्धः श्राद्धकर्माणि द्वितीयमासिकादिसपिण्डी-करणान्तश्राद्धानि ॥ १ ॥

वास्तिकं छागसमूहं आर्यच्छक् । बस्तोजः । शुक्लं रजतम् । शुक्लो योगान्तरे श्वेते शुक्लञ्च रजते मतम् ॥ २ ॥

ऊर्द्ध्वदेहोद्भवमौर्द्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् ॥ ३ ॥

त्रयोदशे त्रयोदशेऽहनि शोधनार्थमुपागतो विललापेत्यन्वयः । दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसञ्चयनं कृत्वा सकलश्राद्धानन्तरं त्रयोदशेऽहनि

शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः।
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः॥ ५॥
तात! यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे।
तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया॥ ६॥
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम्।
तामम्बां तात! कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप!॥ ७॥
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम्।
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन् विषसाद ह॥ ८॥
स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले।
उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः॥ ९॥

चिताभस्मोद्धारपूर्वकं स्थलशुद्धिः कर्त्तव्येति क्षत्रियधर्म इति वाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायते इति कतकः। तीर्थस्तु। सोधनम् अस्थिसञ्चयनमित्याह,—शब्देन रोदनशब्देन पिहित आवृतः कण्ठो यस्य चितामूले इदं वाक्यमाह॥ ४॥ ५॥

तदेवाह,—तातेति। निसृष्टः दत्तः। प्रव्रजिते प्रव्राजिते अहं शून्ये त्यक्तः निरवलम्बतया निरस्तः॥ ६॥

यस्या अनाथाया गतिरवलम्बः पुत्र इत्यर्थः॥ ७॥

भस्मारुणं भस्मयुतम्। अतिदाहादरुणञ्च दग्धास्थि दग्धान्यस्थीनि यस्मिन् स्थानमण्डलं चितास्थानमण्डलं पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरनाशस्थानम्। तद्दृष्ट्वा निष्टनन् अत्यन्तं विलपन् विषसाद॥ ८॥

अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् ।
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ।
विसंज्ञोन्यपतत् भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ।
स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसङ्कुलः * ।
वरदानमयोऽक्षोभ्यो मज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
सुकुमारञ्च बालञ्च सततं लालितं त्वया ।
क्व तात ! भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४ ॥

दीनः दुःखितो भूत्वा पपात । उत्थाप्यमानः पुरुषैः यन्त्रबद्धो ध्वजो यन्त्रध्वजः स इव पपात । शक्रयन्त्रध्वजस्याकाशस्थस्य भूमौ पातायोगात् शक्रायलङ्करार्थं ध्वजयन्त्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेण निर्मित इत्यर्थ इति कतकः । उत्पपातः पतितेन तेनोपमेत्यन्ये ॥ ९ ॥

अन्तकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥

गुणाङ्गानि उपलालनगुणस्याङ्गभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि स्मृत्वा विललाप ॥ १२ ॥

वरदानमयत्वादक्षोभ्यः । अमज्जयत् अस्मानिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

---

* "ह्रदसंकुलः" इति वा पाठः ।

ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च।
प्रवारयति सर्वान्नस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥
अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते।
विहीनाया त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते।
किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥
हीनो भ्रात्रा च पित्राच शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम्।
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥
तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनञ्चाप्यवेक्ष्य तत्।
भृशमार्त्ततरा भूयः सर्वएवानुगामिनः ॥ १९ ॥
ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ।
धरायां समचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥

नन्विति। वस्त्राण्याभरणादीनि दिव्यवस्तून्युपस्थाप्याङ्गुलय किं तेऽपेक्षितं गृहाणेति प्रकर्षेणास्मदिष्टवरणं कारयति भवान् तदद्य नः कः करिष्यति त्वयि गते इति शेषः ॥ १५ ॥

या त्वया विहीना सा पृथिवी अवदारणकाले तु तस्मिन्नपि नावदीर्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनुगामिनोऽनुचरा आर्त्ततरा अभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥

व्यचेष्टेतां व्यलुठेताम्। विश्रान्ताविति पाठे विशेषेण श्रान्तावित्यर्थः ॥ २० ॥

ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥
त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ! ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।
तेषु चापरिहार्य्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥
उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
वर्षातपपरिम्लानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥

प्रकृतिमान् सत्वप्रकृतिः वैद्यः सर्वज्ञः । सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ ॥२१॥

वृत्तस्य कृतदाहस्य सावशेषास्थिनिचये अस्थिसञ्चयनाख्यकर्मणा आशौचान्तराकृतस्याप्यवशेषो भूशुद्धिभस्मोद्धारलक्षणस्तेन सहितः सावशेषस्तस्मिन् कर्त्तव्ये सति इत्यर्थः । एतेन त्रयोदशेऽह्न्यस्थिसञ्चयनं स्मृतिविरुद्धमित्यपास्तम् ॥ २२ ॥

त्रीणि द्वन्द्वानि । बुभुक्षापिपासे शोकमोहौ । जरामृती जन्ममरणे सुखदुःखे लाभालाभौ चेति तीर्थः । अस्ति जायते वर्धतेपक्षीयते विपरिणमते विनश्यतीत्येवं रूपाणीति कतकः । भूतेषु प्राणिषु एवं भवितुमतिशोकाक्रान्ततया भवितुम् ॥ २३ ॥

सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतविलापो नाम सप्तसप्तति-
तमः सर्गः ॥ ७७ ॥

परिमृद्नन्तौ मार्जयन्तौ । तनयौ राजपुत्रौ अपराः क्रियाः भस्मोद्धारादिक्रिया उद्दिश्येति शेषः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
भरतं शोकसन्तप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।
स रामः सत्त्वसम्पन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥
बलवान् वीर्य्यसम्पन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥

यात्रां रामसमीपयात्रां समीहन्तं समीहमानं विचारयन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

दुःखे दुःखजनकसङ्कटे प्राप्ते यः सर्वभूतानां गतिः स्मरणमात्रेण सर्वदुःखनाशकः आत्मनः स्वस्य आवयोश्च गतिरिति किं वक्तव्यम् । अनेनातिसङ्कटे भगवत्स्मरणमेव दुःखनाशे समर्थं नान्यदिति सूचितम् । स रामः स्त्रिया प्रव्राजितः, स च गत इत्येतदनुचितं तेन कृतं सामर्थ्य सतीति शेषः ॥ २ ॥

किं वा रामो राज्यलोभात् पित्राज्ञामुल्लङ्घितवानिति अयशोभयादेवं करोतु लक्ष्मणः सर्वथानुचितं कृतवानित्याह,—बलवानिति । लक्ष्मणो नाम अनुचितकर्तृत्वेन शोच्यः योऽपि अस्मद्भ्राता असौ पितृनिग्रहं कृत्वा रामं न मोचयते स्म वनवासात् ॥ ३ ॥

पूर्बमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ।
उत्पथं यः समारूढो नार्य्या राजा वशं गतः॥ ४॥
इति सम्भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे।
प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता॥ ५॥
लिप्ताचन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती।
विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता॥ ६॥
मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः।
बभासे बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी॥ ७॥
तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम्।
गृहीत्वाकरुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत्॥ ८॥

कथं पितृनिग्रह उचितस्तत्राह,—पूर्बमिति। यो राजा नार्य्या वशीकृतः सन् उत्पथं अन्यायमार्गं आरूढः प्राप्तः अतः लक्ष्मणः स्वयं नयानयौ न्यायान्यायौ अभिषेकविषयौ समीक्ष्य विचार्य, गुरोरप्यव-लिप्तस्येति शास्त्रानुसारेण वनप्रव्राजनात् पूर्बमेव तत्प्रसङ्गकाल एव निग्राह्योऽनेनेदमनुचितमिति भावः॥ ४॥

प्राक् द्वारे शत्रुघ्नाधिष्ठितद्वारे कुब्जा दैवादागताभूत्॥ ५॥

राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि॥ ६॥

वानरी कुरूपत्वात। अत्र गुरुलघुप्रयुक्तः छन्दोभङ्गः आर्षः। पाठान्तरे चः पादपूरणे॥ ७॥

अकरुणं निर्दयम्॥ ८॥

यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ।
सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥
शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।
अन्तःपुरचरान् सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ।
यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ ११ ॥
एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता ।
गृहीता बलवत्कुब्जा सा तत् गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
ततः सुभृशसन्तप्त * स्तस्याः सर्वः सखीजनः ।
क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥
अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ।
यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥

वने रामस्तिष्ठतीति शेषः । यथामति निग्रहमिति शेषः ॥ ९ ॥

धृतव्रतः कर्त्तव्यत्वेन अवधृतव्रत इत्यर्थः । द्रुतं वच इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

अश्नुतां प्राप्नोतु तथा कर्त्तव्यं मयेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

समुपक्रान्तः आरब्धपराक्रमः ॥ १४ ॥

* सन्त्रस्तः इति वा पाठः ।

सानुक्रोशां वदान्याञ्च धर्मज्ञाञ्च यशस्विनीम्।
कौशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः॥ १५॥
स च रोषेण संवीतः * शत्रुघ्नः शत्रुशासनः।
संचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले॥ १६॥
तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मन्थरायां ततस्ततः।
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत॥ १७॥
तेन भाण्डेन सङ्कीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम्।
अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा॥ १८॥
स बली बलवत्क्रोधात् गृहीत्वा पुरुषर्षभः।
कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः॥ १९॥
तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता।

अतः सानुक्रोशामिति। सा नोऽस्माकं ध्रुवा गतिरस्ति अतस्तां शरणं याम इत्यमन्त्रयतेत्यन्वयः॥ १५॥

पृथिवीतले पातयित्वेति शेषः॥ १६॥

भाण्डं भूषणमात्रेऽपि॥ १७॥ १८॥

गृहीत्वा कुब्जाम्। कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतामिति शेषः। निर्भर्त्सनमत्र हस्तेन दूरीकरणम्॥ १९॥

* ताम्राक्षः इति वा पाठः।

शत्रुघ्नभयसन्त्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥
तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ।
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥
इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ।
त्वाञ्च माञ्चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
न्यवर्त्तत ततो दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् * ॥ २४ ॥
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।
निःश्वसन्ती सुदुःखार्त्ता कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥

परुषैः मर्मग्राहिभिः अतएव दुःखैः पुत्रं शरणमागता कुब्जामोचनार्थमिति शेषः ॥ २० ॥

यतः सर्वभूतानामवध्याः अतः क्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥

मातृघातकं मां प्रति यदि रामो नासूयेत् न कुप्येत् तदाहमिमां मातरमपि हन्याम् ॥ २२ ॥

जानाति ज्ञास्यते नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिनाविति मत्वा इत्यब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

* मन्थरां इति वा पाठः ।

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां
समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।
शनैः समाश्वासयदार्त्तरूपां
क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कुब्जाधर्षणं नाम अष्टसप्तति-
तमः सर्गः ॥ ७८ ॥

शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततः कर्षणं तेन प्रनष्टज्ञानां विलग्नां यन्त्रादिना संयताम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
समेत्य राजकर्त्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ २ ॥
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र ! महायशः ! ।
सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥

तत इति ॥ १ ॥

रक्षासाधनत्वाद्राजा गुरुः तत्राप्ययं गुरुतरः । ज्येष्ठं राज्यार्हम् ॥ २ ॥

यत एतद्राज्यमनायकं ततो राजा भव । ननु ज्येष्ठे विद्यमाने कथमहं राजा तत्राह,—सङ्गत्या ज्येष्ठस्य वनवासं प्रति पितुराज्ञासङ्गत्या तव च राज्यं प्रति तदाज्ञासङ्गत्या राज्यं कुर्वन्नपि भवान्नापराध्नोति । धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधान्न प्राप्नोति पित्राज्ञाया उभाभ्यामपि पालनीयत्वात् इति बहवः । एतद्राज्यम् अनायकमपि अमात्यादीनां सङ्गत्यैकमत्येन दैवगत्या वा नापराध्नोति न नश्यति अतो नो राजा भवेत्यर्थं तीर्थ आह ॥ ३ ॥

आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ! ।
प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ! ॥ ४ ॥
राज्यं गृहाण भरत ! पितृपैतामहं ध्रुवम् ।
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ! ॥ ५ ॥
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ।
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ ६ ॥
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।
नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नवपञ्च च ॥ ८ ॥
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
आभिषेचनिकञ्चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ।

आभिषेचनिकं अभिषेचनप्रयोजनं वस्तुजातं रामाभिषेकाय विततम् । स्वजनो मन्त्र्यादिः । श्रेणयः पौराः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भाण्डं उपकरणम् ॥ ६ ॥

राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥

पूर्वो ज्येष्ठः । अरण्ये वत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥

आनयिष्यामि इहार्थः ॥ ९ ॥

*पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ।
आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥
न सकामां करिष्यामि स्वामिमां पुत्रगृद्धिनीम् ।
वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ।
रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
एवं सम्भाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ।
प्रत्युवाच जनः सर्व्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥

रामहेतोः रामाभिषेकार्थम् ॥ १० ॥

पुरस्कृतं अग्रतः कृतं अध्वरात् महायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृह-मित्यर्थः ॥ ११ ॥

मातृगन्धिनीं केवलमातृव्यपदेशां मातृसंज्ञामात्रामित्यर्थः इति तीर्थः । कतकस्तु पुत्रगृद्धिनीमिति पांक्तः पाठः । पुत्रगर्धिनीमित्यर्थ इत्याह,— ॥ १२ ॥

शिल्पिनः खनकाः यत्र पथोऽभावः तत्र पन्था गमनमार्गः क्रियतां विषमाणि च निम्नोन्नतानि च समानि क्रियन्तां रथादिसुखगत्यर्थमिति भावः । पथि विद्यमानेषु दुर्गेषु विशेषेण जनान् चारयन्तीति पथि-दुर्गविचारकाः । पथिदुर्गविशारदा इति पाठे तत्र वर्त्तमानदुर्गे चोरादिभीत्या गन्तुमशक्यप्रदेशे रक्षणविशारदा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम्।
यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि॥ १५॥

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मज-
प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च।
प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो
निपेतुरार्याननने‌त्रसम्भवाः॥ १६॥

एवं सम्भाषमाणं तं प्रति सर्वोऽपि जनः श्रीमच्छुभमनुत्तमं वाक्यमुवाच तदेवाह,—एवमिति। एवं रामराज्यविषयं भाषमाणस्य ते पद्मा तदाख्या पद्मचिह्ना च श्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठानुसरणादिति भावः। तदेवाह,—यस्त्वमिति। ज्येष्ठे ज्येष्ठाय पृथिवीं दातुमिच्छसि अतः श्रीस्त्वामुपतिष्ठताम्॥ १४॥ १५॥

संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमं नृपात्मजेन प्रभाषितं तद्वचनं निशम्य। स्थितानां जनानां प्रति भरतमुद्दिश्य प्रहर्षजा आर्याननने‌त्रसम्भवाः हर्षयुक्तमुखस्थने‌त्रजबिन्दवोऽनिपेतुरिति तीर्थः। अत्र आननपदमधिकम्। कतकस्तु नृपात्मजः प्रभाषितमिति सविसर्गपाठः। नृपात्मजो जनैः प्रभाषितमनुत्तमन्तद्वचनं आशीर्वचनं संश्रवणे सम्यक् श्रवणविषये प्राप्तं निशम्य श्रुत्वा हृष्टोऽभूदिति शेषः अथ तं प्रति तं जनं लक्षीकृत्य। कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया। आर्यस्य पूज्यस्य भरतस्यार्यं पूज्यं यदाननं मुखं जनाशीर्वादश्रवणजसन्तोषेण पूज्यत्वं मुखस्य तद्वर्त्तिने‌त्रसम्भवाः अतएव प्रहर्षजाबिन्दवोऽनिपेतुः। अनुक्तभरत-

ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः
सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः ।
पन्थानं नरवर ! भक्तिमान् जनश्च
व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य रामानयनप्रस्तावो नाम एको-
नाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

सौमुख्यकथनञ्चास्य श्लोकस्य प्रयोजनमित्याह,—अत्र कतकपाठस्तद्व्याख्या च ज्यायसी ॥ १६ ॥

इदं वचनं रामानयनवचनम् । वियातः विशेषेण यातो गतः शोको येषान्ते, जना इति विशेष्यम् । विधूतशोका इति पाठान्तरम् । हे नरवर ! तव वचनात् रामे त्वयि च भक्तिमान् शिल्पिवर्गः पन्थानं कर्तुं व्यादिष्टः जनो रक्षकजनश्च रक्षां कर्तुं व्यादिष्टः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ।

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।
स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।
तथावर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥
सूपकाराः सुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा ।
समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

भूमिप्रदेशज्ञाः अन्तः सजलनिर्जलादि भूमिप्रदेशज्ञाः । सूत्रकर्मविशारदाः शिविरादिनिर्माणे सूत्रग्रहणकुशलाः । निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणं सूत्रकर्मेति कतकः । खनकाः स्वकर्मणि खननेभिरताः परसेनयावष्टम्भेऽपि खनने दक्षाः अतएव शूराः यन्त्रकाः जलप्रवाहादि यन्त्रणसमर्थाः ॥ १ ॥

कर्मान्तिकाः वेतनजीविनः । स्थपतयो रथादिकर्त्तारः प्रधानवर्धकयः । यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रकरणकुशलाः । पथदर्शनकोविदा इति पाठान्तरम् । वर्धकयस्तक्षाणः मार्गिणः तत्तद्गमनमार्गविशेषरक्षानियुक्ताः वृक्षतक्षकाः मार्गावरोधिवृक्षच्छेत्तारः ॥ २ ॥

सूपकाराः सूदाः । सुधा अवलेपः । वंशचर्मकृतः वंशदलैः कट-

स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ।
अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ॥ ४ ॥
ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ।
करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्सम्प्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान् ॥ ६ ॥
अवृक्षेषु च देशेषु केचित् वृक्षानरोपयन् ।
केचित् कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित् ॥ ७ ॥
अपरे वीरणस्तम्बान् बलिनो बलवत्तराः ।

सूर्यादिकृतः दर्भकृतः अवस्थानार्थमस्वप्रकारोप्यमाणपल्ययनादिकृतः समर्था द्रष्टारः पूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥

सत्विति । एवं मार्गसन्नाहप्रवृत्तौ जनौघोरामदर्शनकौतुकज-हर्षात् महावेगः महावेगवान् प्रयान् गच्छन् पर्वणि सागरस्य महावेगो जलौघ इवाशोभत ॥ ४ ॥

ते मार्गशोधकाः स्ववारं स्वसमूहं समास्थाय । वारसङ्घातसञ्चया इत्यमरः । विविधोपेतैर्नानाप्रकारयुक्तैः पिटकखनित्रदात्रादिकरणैर्युक्ता इति शेषः ॥ ५ ॥

लताः शाखाः स्थाणून् शङ्कून् । अपसारयन्त इति शेषः ॥ ६ ॥

अरोपयन् छायार्थमिति शेषः । टङ्कः पाषाणभेदनः । छिन्दन् अड्भाव आर्षः ॥ ७ ॥

विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः॥ ८॥
अपरेऽपूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम्।
निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः॥ ९॥
बबन्धुर्बन्धनीयांश्च चोद्यान् संचुक्षुदुस्तथा।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा॥ १०॥
अचिरेण तु कालेन परिवाहान् बहूदकान्।
चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून्॥ ११॥
निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान्।
उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्॥ १२॥

बलिनः रूढमूलान् वीरणस्तंबान् विधमन्ति हस्ताभ्यामेव निःसारयन्ति। दुर्गाणि स्थलानि उन्नतान् प्रदेशान् विधमन्ति खननेन समीकुर्वन्ति॥ ८॥

कूपान् मार्गमध्यवर्त्तिनः तादृशमायतं श्वभ्रं गर्तञ्च पांसुभिरपूरयन्॥ ९॥

बन्धनीयान् सेतून् चोद्यान् चोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् सञ्चुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥ १०॥

परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बन्धनेन बहूदकान् चक्रुः॥ ११॥

खानयामासुः अखनन्। उदपानान् कूपवाप्यादीन्। वेदिकाभिः परितोऽलङ्कृतान्॥ १२॥

ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।
मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलङ्कृतः ॥ १३ ॥
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।
बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥
आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।
रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥
यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ।
भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥
नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्त्तेषु च तद्विदः ।
निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥

ससुधाकुट्टिमतलः तत्र तत्र सच्छायजलाशयसमीपे विश्रमार्थं विवासाय ससुधातलः सुधानिबद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च । कुट्टिमो स्त्री निबद्धा भूः । क्वचित्सुधाभिः क्वचिन्मृत्तिकाभिरेव बद्धचत्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ मार्गकरणानन्तरं अधिकृताः मार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः । यथाज्ञप्ति यथा भरताज्ञापनं शिबिरादिनिवेशे अनुचराना-ज्ञाप्य यो यादृशो भरतस्याभिमतो निवेशस्तं तथा कृत्वा भूयोऽधिक-भूषाभिः शोभयामासुः । वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषया-मासुः । निवेशः शिबिरम् । भूषणोपमं मार्गस्यालङ्कारसदृशं अति रमणीयमिति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

बहुपांसुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः ।
तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥
प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।
पताकाः शोभिताः सर्वे सुनिर्म्मितमहापथाः ॥ १९ ॥
वितर्द्दिभिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ।
समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥
जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ।
शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥
सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा
नभः चपायाममलं विराजते ।

निवेशान् शिबिराणि ॥ १७ ॥

बहुपांसुचया इत्यनेन शर्करादिराहित्यसूचनम् । परिखाः समन्ताः पर्यन्तभित्तयः तत्र परिखावच्छेदेनेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाश्चित्रप्रतिमा येषु निवेशेषु । इन्द्रकीलप्रतिमा इति पाठे इन्द्रकीलपर्वतसदृश इत्यर्थः । एवमुच्चाः परिखा इति यावत् । प्रतोली रथ्या ॥ १८ ॥

सौधसदृशैः प्राकारैः संवृताः ॥ १९ ॥

आकाशे वितर्द्दिभिरिव विधिधिष्ण्यैरिव स्थितैरुपलक्षिताः विटङ्कं कपोतपालिका तद्युक्ताग्रैर्विमानकैः सप्तभूमिकाट्टैरत्युन्नतैरुपलक्षिता इत्यर्थ इति कतकः । विसर्पद्भिरिवाकाशे इति पाठान्तरम् । तदोर्ध्वमूर्ध्वं गच्छद्भिरिवेत्यर्थः कथञ्चिद्योज्यः ॥ २० ॥

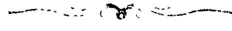
नरेन्द्रमार्गः स तदा व्यराजत
क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
निवेशसंस्थापनं नाम अशीति-
तमः सर्गः ॥ ८० ॥

जाह्नवीं समासाद्य अभिव्याप्य प्रवर्त्तितो नरेन्द्रमार्गो व्यराजत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ।

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुः सविशेषज्ञास्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥ १ ॥
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ।
दध्मुः शंखांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥
स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ।
भरतं शोकसन्तप्तं भूयः शोकैररन्ध्रयत् ॥ ३ ॥
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं सन्निवर्त्त्य च ।

नान्दीमुखीं भरताभिषेकाय वसिष्ठेन करिष्यमाणनान्दीमुखाद्यभ्युदयप्रागवर्त्तिनीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्ता नान्दीमुखीति कश्चित् । रात्रिं अल्पावशेषां दृष्ट्वेति शेषः । सविशेषज्ञाः राजनि राजपुत्रे चापेक्षितविशेषस्तवं जानन्ति तादृशाः । मङ्गलसंस्तवैः मङ्गलप्रतिपादकैः ॥ १ ॥

सुवर्णकोणः सुवर्णदण्डः यामदुन्दुभिः यामावसानसूचको दुन्दुभिः । उच्चावचानुच्चावचस्वरान् वाद्यान् वाद्यविशेषान् दध्मुः । नाद्यान् इति पाठः । मङ्गलादीनित्यर्थ इति तीर्थः ॥ २ ॥

नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
पश्य शत्रुघ्न ! कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ॥
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले ॥ ६ ॥
यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वने ।
अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥
इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनम् ।
कृपणा रुरुदुः सर्वाः सुस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
तथा तस्मिन् विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।
सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥

शोकैः शोकोत्पादनैः । अरन्धयत् हिनस्ति स्म । रधपाकहिंसनयोः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कैकेय्या हेतुना मद्विषये जायमानं लोकस्य सूतमागधादेरपकृतमनुचितं कर्म पश्य । एवंरूपाणि दुःखानि दुःखकराणि मयि विसृज्य राजागतः ॥ ५ ॥

तस्य योगतस्तस्येत्यर्थः । अकर्णिका अकर्णधारा अकण्टकेति पाठः । कण्टको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थ इति कतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजधर्मवित् राजपुरोहितकर्त्तव्यधर्मवेत्ता अतः स्वकृत्यं स्वयं सम्पादयतीत्याह,—सभामित्यादि ॥ ९ ॥

शातकुम्भमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम्।
सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
स काञ्चनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसंवृतम्।
अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधानमात्यान् गणवल्लभान्।
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥
सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतञ्च यशस्विनम्।
युधाजितं सुमन्त्रञ्च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥
ततो हलहलाशब्दो महान् समुदपद्यत।
रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥
ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः।
प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥

तद्विशेषयं शातकुम्भमयीमित्यादि। सगणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥

स्वस्त्यास्तरणसंवृतं स्वस्तिकाकारमण्डलवदास्तरणसंवृतं पीठमध्यास्त ततो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥

गणवल्लभाः सेनानायकाः। आत्ययिकं कालविलम्बासहिष्णु ॥ १२ ॥

सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरैः सहितं शत्रुघ्नं युधाजिन्नामा कश्चिन्मन्त्री ये च हिता जना स्तांश्चानयत ॥ १३ ॥

हलहलेति शब्दानुकरणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ह्रद इव तिमिनागसंवृतस्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः।
दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभूव सा पुरा ॥१६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
वशिष्ठस्य सभाप्रवेशो नाम एका-
शीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

ह्रद इव सभा। ह्रदोऽत्र सामुद्रः। भिन्नलिङ्गत्वेपि सहृदयोद्वेगाभावात् चन्द्र इव मुखमितिवन्नदुष्टोपमा। तिमिरनेकयोजनायामविस्तारो मत्स्यः नागा जलगजाः सर्पाश्च मणयो मुक्ताद्याः शर्कराः सुवर्णखनिमृत्तिकाः। सभायां जलस्थाने सभातेजः। एतदेव ध्वनयता स्तिमितजल इत्युक्तम्। चित्रस्थतिमिनागसंवृतत्वं मणयश्च स्तम्भादिषु विद्यन्त एव शङ्खाश्चित्रेषु स्वर्णशर्करास्थाने। कुट्टिमादौ स्वर्णलेपः। प्रकारान्तरेण जलादिवर्णने तु कवेर्न्यूनतादोषः। मम तु विभक्तिपरिणामेनैषामेव सभायामप्यन्वयान्न दोषः। एतेन वसिष्ठो जलं तिमिनागौ भरतशत्रुघ्नौ मण्यादयोऽमात्यपौरजानपदा इति कतकोक्तमपास्तम्। दशरथसुतशोभिता सभा पुरा सदशरथा सभेव बभाविति योजना। पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपि स दशरथेवेत्युत्प्रेक्षा। पुरा यथेत्यंशे उपमेति तयोरत्र संसृष्टिः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः।

तामार्य्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम्।
ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव॥ १॥
आसनानि यथान्यायमार्य्याणां विशतां तदा।
वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा॥ २॥
सा विद्वज्जनसम्पूर्णा सभा सुरुचिरा तथा।
अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी॥ ३॥
राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः स संप्रेक्ष्य च धर्मवित्।
इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत्॥ ४॥
तात! राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन्।
धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव॥ ५॥

प्रग्रहा प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहः परिग्रहोऽधिष्ठानं यस्यां सा। निशापक्षे प्रकृष्टगुर्वादिग्रहवतीम्॥ १॥

आर्य्याणां त्रैवर्णिकानां आसनानि विशतां आसनेषूपविशताम्॥ २॥

घनापाये शरदि॥ ३॥

स वसिष्ठः संप्रेक्ष्य च तात् कृतानुमतिकांश्च कृत्वा॥ ४॥

धर्मं सत्यपरिपालनरूपम्॥ ५॥

रामस्तथा सत्यवृत्तिः * सतां धर्ममनुस्मरन् ।
नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥
पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।
तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥
उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ।
कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥ ८ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ।
जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ९ ॥
स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १० ॥

सतां धर्मं जीवतो वाक्यकरणादित्येवंरूपम् ॥ ६ ॥

निहतकण्टकं रामस्य वनवासदानात्तथा ॥ ७ ॥

उदीच्यादयस्तत्तद्दिशि प्रत्येकसिंहासनाधीश्वरा ये च केवलाः सिंहासनरहिताः । चात् प्राच्या अपरान्ताः द्वीपवासिनः सामुद्राः पोतवणिजः । कोट्यःसंख्यातानि रत्नानि हरन्तु । कोट्यापरान्ता इति पाठान्तरम् । कोट्योरत्नानि अनेककोटिसंख्यरत्नानि । यद्वा परान्तास्तत्तद्दिगन्तवासिनः सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥

धर्मज्ञः ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकाङ्क्षया ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपधर्मलिप्सया मनसा जगाम सस्मार ॥ ९ ॥

* "सत्यधृतिः" इति वा पाठः ।

चरितब्रह्मचर्य्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ ११ ॥
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।
राज्यञ्चाहञ्च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ।
लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्य्यां पापमहं यदि ।
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४ ॥
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहन्तदपि रोचये ।
इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः ।
त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १६ ॥

जगर्हे सर्वज्ञोऽपि कथमेवमनुचिते मां प्रवर्त्तयसीत्युक्तवानित्यर्थः ॥१०॥

विद्यास्नातस्य सर्वविद्यानन्तरभाविस्नानयुतस्य रामस्य । मद्विधः चरितब्रह्मचर्य्यादिः ॥ ११ ॥

रामस्य स्वमिति शेषः । हे भगवन् ! एवं विज्ञाय धर्मं न्याय्यं वक्तुं इह सभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ननु त्वन्मात्रा प्रयासेन राज्यसम्पादनादस्माभिरेवमुक्तमत आह,—यद्धीति । वनदुर्गस्थं वनरूपदुर्गस्थम् ॥ १५ ॥

द्विपदां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठो राजा अस्य राज्यस्येति शेषः ॥ १६ ॥

तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥
यदि त्वार्य्यं न शक्ष्यामि विनिवर्त्तयितुं वनात् ।
वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्य्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥
सर्वोपायन्तु वर्तिष्ये विनिवर्त्तयितुं वनात् ।
समक्षमार्य्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम् ॥ १९ ॥
विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।
प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ २० ॥
एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र ! मम शासनात् ।
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलञ्चैव समानय ॥ २२ ॥

मध्ये कविवाक्यम् । तद्वाक्यमिति ॥ १७ ॥

सर्वथा स्वस्य राज्यचिन्ता नास्तीतिप्रतिपादकं पुनर्भरतवाक्यं यदि त्विति ॥ १८ ॥

आर्य्यास्त्रैवर्णिकास्ते च ते मिश्राः पूज्यास्तेषां युष्माकं समक्षमित्यन्वयः ॥ १९ ॥

विष्टयो भृतिं विना कर्मकराः । कर्मान्तिका उक्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना।
प्रहृष्टः सोऽदिशत् सर्वं यथासन्दिष्टमिष्टवत्॥ २३॥
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च।
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्त्तने॥ २४॥
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन् सर्वान् गृहे गृहे।
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः॥ २५॥
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रं स्यन्दनैश्च मनोजवैः।
सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन॥ २६॥
सज्जन्तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ।
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत्॥ २७॥
भरतस्य तु तस्याज्ञां परिगृह्य प्रहर्षितः।
रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः॥ २८॥

अदिशत् आज्ञापयति स्म। इष्टवत् इष्टार्हं इष्टानुरूपमिति यावत्॥ २३॥

निवर्त्तने निवर्त्तननिमित्तं बलस्य यात्रां समाज्ञप्तां श्रुत्वा प्रकृतयो बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टा इत्यन्वयः॥ २४॥

यात्रागमनं रामयात्रार्थं गमनम्॥ २५॥

गोरथैः शकटैरित्यर्थः॥ २६॥

सज्जं गमनाय सन्नद्धं गुरुर्वसिष्ठः॥ २७॥ २८॥

स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्।
ब्रुवन् सुयुक्तं दृढ़सत्यविक्रमः।
गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत्तदा॥ २९॥
तूर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र! गच्छ
आज्ञापितः सम्परिपूर्णकामः।
बलस्य योगाय बलप्रधानान्
बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनश्च॥ ३१॥ *

गुरुं रामं प्रसादयिष्यन् निवृत्तये॥ २९॥
बलस्य योगाय बलसम्मेलनाय बलप्रधानान् आज्ञापयेति शेषः॥३०
संपरिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शने उत्कटेच्छत्वात्॥ ३१॥

---

* "तूर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र! गच्छ
बलस्य योगाय बलप्रधानान्।
आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं
प्रसाद्य रामं जगतो हिताय॥
इत्यपि केचित् पठन्ति।

ततः समुत्थाय कुले कुले ते
राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।
अयूयुजन्नुष्ट्ररथान् खरांश्च ।
नागान् हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य वनप्रस्थानोद्योगो नाम द्व्यशीति-
तमः सर्गः ॥ ८० ॥

कुले कुले गृहे गृहे । कुलं जनपदे गृहे । कुलप्रसूतानुत्तमान् ॥३२॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ।

ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्य्यरथोपमान् ॥ २ ॥
नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।
अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥
षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥
कैकेयी च सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी ।

कल्यं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥

यथाविधि कल्पितानि गजसन्नहनोक्तविधिमाश्रितसन्नाहानि ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥

समारूढानि सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥

रामानयनसन्तुष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥
प्रयातास्वार्य्यसङ्घाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम्।
तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढ़व्रतम्।
कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः।
तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥
इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः।
परिष्वजानाश्चान्योऽन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥
ये च तत्रापरे सर्वे सम्मता ये च नैगमाः।
रामं प्रतिययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥
मणिकाराश्च ये केचित् कुम्भकाराश्च शोभनाः।

कैकेयी च स्वकृतेः पुत्रं प्रत्यहितत्तया जातत्वान्मया किं कृतमिति खिन्ना पुनः प्रकृतिमापन्ना हर्षेण ययौ अतएव मध्यमत्वेऽपि आदौ तदुक्तिः। यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैव तिसृणां गमनं वा ॥ ६ ॥

आर्य्यसङ्घाताः त्रैवर्णिकसमूहाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिष्वजानाः परिष्वजमाना। नगरे चरन्तीति नागरिकाः चरतीति ठक् ॥ १० ॥

तत्र नगरे सम्मताः प्रसिद्धाः नैगमा वणिजः प्रकृतयः श्रेणयः ॥११॥

सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥
मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ।
दन्तकाराः सुधाकारा ये च गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥
सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलकारकाः ।
स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपिकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४ ॥
रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ।

श्रेणीर्विविच्याह,—मणिकारा इति प्राणादा मणिशोधकाः । सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तन्तुवायाः । शस्त्रोपजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः ॥ १२ ॥

मायूरकाः लीलामयूरग्राहिणः, इदमुपलक्षणं शुकादिग्राहिणाम् । यद्वा मयूरपिच्छैः छत्रादिव्यञ्जनकारिणः । क्रकचः करपत्रं तेन जीवन्ति ते क्राकचिकाः । वेधका मणिमुक्तादिवेधकर्त्तारः । रोचकाः काचकुप्यादिकर्त्तारः इति कतकः । दन्तकाराः गजदन्तादिभिः समुद्रकादिकर्त्तारः दन्तलेखकाश्च । सुधाकाराः सुधालेपकाराः । गन्धोपजीविनः गन्धद्रव्यविक्रयिकाः ॥ १३ ॥

स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः । उष्णोदकाः अङ्गमर्दकाः । उष्णोदकं समुल्लेखोद्वाहनोद्वर्त्तनेषु च । धूपकाः धूपक्रियया जीविनः । शौण्डिकाः मद्यकृतः । शुण्डा करिकरे मद्ये ॥ १४ ॥

तुन्नवायाः सूच्या सीवनकर्त्तारः । ग्रामे घोषे च वर्त्तमाना महत्तराः । शैलूषाः नटाः । कैवर्त्तकाः । कैवर्त्तकारवा इति पाठे कारवाः कर्मारा ॥ १५ ॥

शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्त्तकास्तथा ॥ १५ ॥
समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसम्मताः।
गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥
सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः।
सर्वे ते विमलै*र्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥
प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात् कैकयीसुतम्।
भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः।
समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥
यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः।
निवसत्यप्रमादेन देशन्तं परिपालयन् ॥ २० ॥
उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलङ्कृतम्।

गोरथैः शकटैः ॥ १६ ॥

गोरोचनकुङ्कुमादिसम्बन्धात्ताम्रवर्णं मृष्टं सम्पूर्णमनुलेपोनुलेपनं येषां ते ॥ १७ ॥

प्रहर्षः कायिकरोमाञ्चादिरूपः मोदो मानसः ॥ १८ ॥

शृङ्गवेरपुरं प्रति शृङ्गवेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अप्रमादेन सावधानतया ॥ २० ॥ २१ ॥

* "विविधैः" इति वा पाठः।

व्यवातिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी । २१ ॥
निरीक्ष्यानुस्थितां सेनान्ताञ्च गङ्गां शिवोदकाम् ।
भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥
निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ।
विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरङ्गमाम् * ॥ २३ ॥
दातुञ्च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।
और्ध्वदेहनिमित्तार्थम् अवतीर्य्योदकं नदीम् ॥ २४ ॥
तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ।
न्यवेशयंस्तां छन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् । २५ ॥

अनुस्थितां गमनेऽनुयोगाम् ॥ २२ ॥

अद्य विश्रान्तः श्वः प्रतरिष्याम इत्यभिप्रायेण इति मदभिप्रायव्याप-नेन निवेशयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

और्ध्वदेहनिमित्तार्थं एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयो-जनायेत्यर्थः । यद्वा एतद्देहपातादूर्ध्वं जातदेहो निमित्तं यस्य परलोकस्य स ऊर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकः । स्वार्थिकोऽण् । तदर्थमित्यर्थः । मध्ये मिलितनद्यन्तरे एवमनुक्त्या गङ्गायास्तर्पणेन पितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वं सूचि-तम् ॥ २४ ॥

स्वेन स्वेन छन्देन स्वस्वेच्छया ॥ २५ ॥

---

* "श्व इदानीं महानदीम्" इति वा पाठः ।

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीम्
चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तमानो भरतो निवर्त्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य शृङ्गवेरपुरगमनं नाम
त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

गङ्गामनु गङ्गां लक्षीकृत्येत्यर्थः । परिबर्हो यात्रोपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणजातम् । विधानैर्वासव्यवस्थाकल्पनैः । रामस्य निवर्त्तनं चिन्तमानः चिन्तयमान इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् ।
निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् स परितो*ऽब्रवीत् ॥ १ ॥
महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ।
नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
यदा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ।
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥
बन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्मान् वधिष्यति ।

गङ्गामनु आश्रितां निविष्टां क्वचित्कार्य्यैभिनिवेशवतीम् ॥ १ ॥

इतः इह गङ्गातीरे नास्या अन्तमित्यर्थे सन्धिरार्षः ॥ १ ॥

यदा तु खलु यस्मात्कारणाद्दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतस्ततो महती सेना प्रदृश्यत इत्यन्वयः । रामपीड़ार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः । भरतागमचिह्नमाह,—स इति । महाकायः महाप्रमाणः इक्ष्वाकुकुल-चिह्नभूतः कोविदारध्वजो रथे दृश्यतेऽतो भरतएवायमिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वायातु भरतः किमस्माकमत आह,—बन्धयिष्यतीति सामात्यै-

---

* "त्वरितः" इति वा पाठः ।

अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥
सम्पन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम्।
भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समुपगच्छति ॥ ५ ॥
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम।
तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥
तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम्।
बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥

रिति शेषः। बधिष्यतीति वा। अनु ततः पश्चाद्रामं बधिष्यति इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥

ननु रामबधेऽस्य किं फलमत आह,—सम्पन्नामिति। सम्पूर्णामित्यर्थः। सार्वकालिकीमिति यावत। तस्य राज्ञः रामस्य सुदुर्लभां तस्मिन् जीवति दुष्प्रापाम्। अतो रामं हन्तुं समधिगच्छति बुद्धिं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

नन्वेतदपि तव का भीतिरत आह,—भर्त्तेत्यादि। एवञ्च तत्पक्षत्वादस्माकं भीतिरिति भावः। अस्माभिश्च सखित्वादेव रामेष्टं कर्त्तव्यमतो नास्माभिरेते गङ्गां तारयितव्या अतो यूयं तस्य रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छवः सन्नद्धाः अत्र गङ्गानूपे मत्सन्निधौ तिष्ठत ॥ ६ ॥

सर्वे मामका दाशास्तु गङ्गां नदीमेवान्वाश्रिताः। नदीरक्षाः नदीतरणमार्गविघ्नवन्तः मांसमूलफलाशनाः एतद्धीत्या तीरे आगन्तुमशक्यतया नावारोपितमांसाद्यशनाः बलवन्तः सन्तस्तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥

नावां शतानां पञ्चानां कैवर्त्तानां शतं शतम् ।
सन्नद्धानां तथा यूनान्तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ।
इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ।
अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥
तमायान्तन्तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
भरतायाचचक्षेऽथ समयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ।
कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥

बलवत्तामेवाह, - नावामिति । पञ्चशतसंख्याकनावां प्रत्येकं सन्नद्धानां युद्धसन्नाहवतां यूनां युद्धार्हाणां कैवर्त्तानां शतं शतमारुह्य तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत ॥ ८ ॥

एवं स्थितैरपि युद्धे त्वरा न कार्य्येत्याह, यदीति । यदि रामविषये तुष्टस्तदेयं सेना स्वस्तिमती तरिष्यति । अन्यथा नौकासु स्थित्वा एतान्निहन्म इति भावः । यदादुष्ट इति पाठे अदुष्ट इति छेदः ॥ ९ ॥

अभिचक्राम । दर्शनार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

स्थपतिः प्रभुः दण्डकारण्ये कुशलः निग्रहानुग्रहसमर्थः चारैस्तत्वृत्तान्तज्ञः ॥ १२ ॥

* "विनयज्ञः" इति वा पाठः ।

तस्मात् पश्यतु काकुत्स्थ ! त्वां निषादाधिपो गुहः।
असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम्।
उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥
लब्ध्वानुज्ञां सम्प्रहृष्टो * ज्ञातिभिः परिवारितः।
आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम्।
निवेदयाम ते सर्वं स्वके दासगृहे वस ॥ १६ ॥
अस्ति मूलफलं चैतत् निषादैः स्वयमर्जितम्।
आर्द्रं शुष्कं यथामांसं † वन्यञ्चोच्चावचं तथा ॥ १७ ॥

अपि चानेन प्रयोजनमस्तीत्याह,—असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अयं देशो निष्कुटः। गृहारामकल्पः। वयं वञ्चिताः प्रस्थानसमयेऽप्रेषितनियोगदेशत्वात् इयमुपचारोक्तिः। सर्वं राज्यं ते निवेदयाम वयं त्वदीया अतः स्वीय दासगृहे वस ॥ १६ ॥

वन्यं नीवारश्यामाकादि ॥ १७ ॥

---

* "संप्रविष्टः" इति वा पाठः।

† "आर्द्रं शुष्कञ्च मांसञ्च" इति वा पाठः।

आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यत्येनां विभावरीम् ।
अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुहसमागमो नाम चतुरशीति-
तमः सर्गः ॥ ८४ ॥

स्वाशिता सुष्ठु भोजिता । वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये । वसत्वेनामिति पाठान्तरं । तत्राशंसे इति पुनरुक्तम् ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥
ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ! ।
यो मे त्वमीदृशीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि * ॥ २ ॥
इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ।
अब्रवीद्भरतः श्रीमान् निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३ ॥
कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा । •
गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥

एवमिति । हेत्वर्थसंहितं हेत्वर्थाभ्यामुपपत्तिप्रयोजनाभ्यां संयुक्तम् ॥ १ ॥

ऊर्जितः महांस्तेऽयं कामः कामनाविषयो मत्सत्कारः मम कृतएव खलु । कथं तत्राह,—यो मे इति । तव अद्यैव सर्वं कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चानं दर्शयन् गन्तव्यपथि सम्मुखं हस्तं कुर्वन् पुनः पुनरब्रवीदित्यन्वयः । आदरेण वारंवारं कथनम् । गुहं वचनमुत्तमं निषादाधिपतिं पुनरिति द्वितीयचतुर्थपादौ पाठान्तरे ॥ ३ ॥

कतरेण पथा गहनो दुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥

---

* "एकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि" इति वा पाठः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥
दाशास्त्वनुगमिष्यन्ति देशज्ञाः * सुसमाहिताः ।
अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र ! महाबल ! ॥ ६ ॥
कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥
तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।
भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
माभूत् स कालो यत् कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।
राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमोमतः ॥ ९ ॥

गहनगोचरः गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ॥ ५ ॥

दाशास्त्विति । अतो गहनविषया न काचिच्छङ्केति भावः ॥ ६ ॥

अपितु अक्लिष्टकर्म्मणो रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न व्रजसि । कच्चिद्रामद्रोहं कर्त्तुं न व्रजसि कच्चिदित्यर्थः । ननु का ते दोषशङ्का तत्राह,—इयं ते इति । रामसन्दर्शनार्थगमने एतावत्सेनाया व्यर्थत्वान्मम सन्देह इति भावः ॥ ७ ॥

आकाश इवेत्युपमया त्रैकालिकमलसम्बन्धाभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

यत् यत्र काले कष्टं त्वदाशङ्कितं रामद्रोहरूपं जायते सकालो माभूत् । हि यतो राघवो ज्येष्ठो भ्राता पितृसमोऽतो मां शङ्कितुं नार्हसि ॥ ९ ॥

* "धन्विनः" इति वा पाठः ।

तं निवर्त्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम्।
बुद्धिरन्या न मे कार्य्या गुह! सत्यं ब्रवीमि ते॥ १०॥
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम्।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः॥ ११॥
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले।
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि॥ १२॥
शाश्वती खलु ते कीर्त्तिर्लोकान् नु चरिष्यति।
यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि॥ १३॥
एवं सम्भाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा।
बभौ नष्टप्रभः सूर्य्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत॥ १४॥
सन्निवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः।
शत्रुघ्नेन समं श्रीमांश्शयनं पुनरागमत् *॥ १५॥
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः।

तदेवाह,—तमिति। मे मयि। न ते कार्य्येति पाठान्तरम्॥ १०॥
॥ ११॥ १२॥
चरिष्यति प्रचरिष्यति॥ १३॥
नष्टप्रभो मन्दीभूतरश्मिः॥ १४॥
गुहेन परिरक्षित इति पाठे परिहृतचोरबाध इत्यर्थः॥ १५॥

---

* "समुपाविशत्" इति वा पाठः।

उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥

अन्तर्दाहेन दहनः सन्तापयति राघवम् ।

वनदाहाग्निसन्तप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥

प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसम्भवम् ।

यथा सूर्य्याग्निसन्तप्तो हिमवान् प्रस्रुतो हिमम् ॥ १८ ॥

ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना ।

दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९ ॥

प्रमोहानन्तसत्त्वेन सन्तापौषधिवेणुना ।

अनर्हस्य दुःखानर्हस्य । धर्मप्रेक्षस्य धर्मदृष्टेः । तादृशो वाग-गोचरः उपस्थितः प्राप्तः ॥ १६ ॥

दहनः शोकाग्निः राघवं भरतं वनदाहकोऽग्निर्वनदाहाग्निर्दावाग्नि-स्तेन सन्तप्तं शुष्कं गूढोऽग्निः कोटरसंस्थोऽग्निः ॥ १७ ॥

स्वेदं प्रस्रुतः कर्त्तरि निष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥

दुःखे पर्वतरूपकम् । रामविषयध्यानान्येव निर्दरशैलाः विदारण-रहितशिलासमूहा यस्मिन् निःशेषतो दीर्णशिलासमूहा यस्मिन्निति वा । विनिःश्वसितमेव गैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससम्पर्केण भूषणानाम-न्यवर्णजननात् । दैन्यं करणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं स एव पादपसङ्घो यस्मिन् । शोकजा आयासाश्चित्तश्रान्तयः ता एव अधि अधिरूढानि शृङ्गाणि तद्वता ॥ १९ ॥

प्रमोहा एवानन्तसत्त्वानि वन्यप्राणिनो यस्मिन् तेन सन्तापः अन्तर्बहिःकरणसन्ताप एव ओषधयो वेणवश्च यस्मिन् मज्जता मग्नं

आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २० ॥

विनिःश्वसन्नेव भृशदुर्मनास्ततः
प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।
शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो
नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ॥ २१

गुहेन सार्द्धं भरतः समागतो
महानुभावः सजनः समाहितः ।
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः
शनैः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे गुह-भरतसंवादो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

कुर्वता सकरणग्राममात्मानमधीनयता एवम्भूतेन दुःखरूपशैलेन आक्रान्तोऽभूदिति शेषः ॥ २० ॥

प्रकर्षेण मूढा संज्ञा चेतना यस्य । यूथहतः यूथभ्रष्टः ॥ २१ ॥

समाहितः एकाग्रचित्तः । सजनः सपरिवारः । गुहेन सार्धं समागतो मिलितो भरतः अग्रजं प्रति सुदुर्मना बभूव तादृशं तं भरतं गुहः पुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षड़शीतितमः सर्गः ।

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥
तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेषुधारिणम् ।
भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् ॥ २ ॥
इयं तात ! सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ! ॥ ३ ॥
उचितोऽयं जनः सर्व्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ।
धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थे जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदथ सत्यन्तवाग्रतः ॥ ५ ॥
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।

सद्भावं ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपं साधुत्वम् ॥ १ ॥

तदेवाह,—तमिति । भ्रातृगुप्त्यर्थं जाग्रतं विनिद्रम् । गुणैः स्नेह-सौशील्यादिगुणैः सत्त्वगुणैश्च युक्तम् ॥ २ ॥

इयं तातेत्यादिश्लोकानुवादः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तस्य रामस्य ॥ ४ ॥

धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह * ॥ ७ ॥
न हि मेऽविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना।
अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुखानि वा ॥ १० ॥
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि।
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥
अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः।
निर्घोषोविरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम।
नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥

* "वृतः" इति वा पाठः।

जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
दुःखिता या हि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्य्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
हर्म्यप्रासादसम्पन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥
गजाश्वरथसम्बाधां तूर्य्यनादविनादिताम् ।
सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिना वयम् ।
निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२ ॥
परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सा न्यवर्त्तत ॥ २३ ॥
प्रभाते विमले सूर्य्ये कारयित्वा जटा उभौ ।
अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं सन्तारितौ मया ॥ २४ ॥
जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ।

वरेषुधीचापधरौ परन्तपौ
व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुहवाक्यं नाम षडशीति-
तमः सर्गः ॥ ८६ ॥

पञ्चविंशतिश्लोका अत्र सर्गे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः।

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम्।
ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तत् श्रुतमप्रियम्॥ १॥
सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः।
पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः॥ २॥
प्रत्याश्वस्य मुहूर्त्तन्तु कालं परमदुर्मनाः।
ससाद * सहसा तोत्रैः हृदि विद्ध इव द्विपः॥ ३॥
भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः।
बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः॥ ४॥

भृशमप्रियं जटाधारणरूपं यत्र तत्रैव यत्र त्वगी इत्यर्थः। ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्य्यसङ्कटं जातमिति चिन्तां प्राप इत्यर्थः॥ १॥

सुकुमारत्वादिगुणेन जटादिकं धृतम्, अतो निवृत्तिर्दुर्लभेति चिन्तां जगाम॥ २॥

ततो मुहूर्त्तं कालं परमदुर्मनाः परमखिन्नः। प्रत्याश्वस्य पुनस्व

* "पपात" इति वा पाठः।

तदवस्थन्तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः।
परिष्वज्य रुरोदोच्चैः विसंज्ञः शोककर्शितः॥ ५॥
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः।
उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्शिताः॥ ६॥
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्य्यवारयन्।
कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे॥ ७॥
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगुह्य तपस्विनी।
परिपप्रच्छ भरतं रुदती शोकलालसा॥ ८॥
पुत्र! व्याधिर्नते कच्चिच्छरीरं प्रतिबाधते।
अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवनम्॥ ९॥
त्वां दृष्ट्वा पुत्र! जीवामि रामे सभ्रातृके गते।
वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः॥ १०॥
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र! श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम्।
पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सह भार्य्ये वनं गते॥ ११॥

सहसा दुःखवेगेन ससाद अवशोऽभूत्। तोत्रैरङ्कुशैः हृदि हृदयदेशे॥ ३॥ ४॥

तदवस्थं अचेतनावस्थम्। अनन्तरस्थितः समीपस्थितः॥ ५॥ ६॥

अनुसृत्य समीपं प्राप्य॥ ७॥

स्वं वत्सं स्वपुत्रं यथा तथोपगुह्य॥ ८॥

व्याधिः पित्तप्रकोपादिलक्षणो भ्रममूर्च्छादिः॥ ९॥ १०॥

स मुहूर्त्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः ।
कौशल्यां परिसान्त्वेदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ।
अस्वपच्छयने कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह ! शंस मे ॥ १३ ॥
सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ।
यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहिते तिथौ ॥ १४ ॥
अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलमूलानि चैव हि ।
रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहृतं मया ॥ १५ ॥
तत् सर्वं प्रत्यनुज्ञासी*द्रामः सत्यपराक्रमः ।

भ्रममूर्च्छादेः कारणान्तरं पृच्छति । कच्चिदिति । अप्रियं प्राणा-न्तकरं एकपुत्राया ममेति शेषः ॥ ११ ॥

मुहूर्त्तं विसंज्ञः सन् पश्चात् समाश्वस्येत्यर्थः । परिसान्त्व त्वच्छ-ङ्कितं किमपि नास्ति किन्तु तयोर्जटाधारणश्रवणजदुःखेन मूर्च्छितोऽस्मि इत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

हृष्टः लक्ष्मणवत् भरतस्यापि पूर्णभ्रातृभक्तिदर्शनेन तुष्टः । यद्विधं यादृशं व्यवहारं रामे प्रतिपेदे कृतवान् तमब्रवीत् रामकृतञ्च इत्य-न्वयः ॥ १४ ॥

तमेवाह,—अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥

* "प्रत्यनुज्ञाप्य" इति वा पाठः ।

न हि तत् प्रत्यगृह्णात् स चत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥
न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे ! देयन्तु सर्वदा ।
इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना ॥ १७ ॥
लक्ष्मणेन यदानीतं पीतं * वारि महात्मना ।
औपवास्यं तदा कार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥
ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ।
वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां समुपासन्त संहिताः ॥ १९ ॥

प्रत्यनुज्ञासीत् महदनुग्रहार्थं केवलमङ्गीकृत्य पुनर्मह्यमेव दत्तवान् चत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपम् । न प्रत्यगृह्णात् अभ्यवहाराय न स्वीकृतवान् ॥ १६ ॥

तमेव धर्ममाह,—नहीति । नन्वेवं भरद्वाजादिदत्ताङ्गीकारः कथमिति चेन्न, मधुपर्कादिना राजपूजाया ब्राह्मणं प्रति विधानेन तद्दत्ताङ्गीकारस्य स्वाभ्युदयफलकत्वेन च तस्य युक्तत्वात् गुहस्य निषादत्वेन राजपूजानधिकारात् । अस्वदेश्यत्वेन करग्रहणायोग्यत्वाच्च तदीयानङ्गीकार इति न दोषः । यद्यपि गुहस्य तत्त्वज्ञत्वेनास्त्येव भगवत्पूजाधिकारस्तथापि व्रतस्थत्वात्तद्भोजनमिति तत्त्वम् ॥ १७ ॥

औपवास्यमुपवासं स्वार्थे ष्यञ् ॥ १८ ॥

---

* "पीत्वा" इति वा पाठः ।

सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत् स्वास्तरं शुभम् ।
स्वयमानीय वर्हींषि चिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥
तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ।
प्रचाल्य च तयोः पादान् व्यपाक्रामत् स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
एतत्तदिङ्गुदीमूलमिदमेवच तत् तृणम् ।
अस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां शयिताबुभौ ॥ २२ ॥

नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवान्
शरैः सुपूर्णाविषुधी परन्तपः ।
महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो
निशामतिष्ठत् परितोऽस्य केवलम् ॥ २३ ॥
ततस्त्वहं चोत्तमवाणचापभृत्
स्थितो भवन्तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।

अकरोत्स्नानक्रियामिति शेषः । त्रयः सुमन्त्रेण । संहिताः समाहितचित्ताः ॥ १९ ॥

ततः पश्चात् सन्ध्यावन्दनोत्तरम् । वर्हींषि दर्भान् स्वास्तरं शयनम् ॥ २० ॥

व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशात् बहिर्दूरमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इषुधी पृष्ठे बध्वा तलयोः करतलयोरङ्गुलित्राणवान् । सज्यं धनुरुपोह्य धृत्वा अस्य परितो भ्रमन्नतिष्ठत् । केवलं निद्रारहितः ॥ २३ ॥

अतन्द्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै-
र्महेन्द्रकल्पं परिपालयं तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे गुह-
वाक्यं नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

परिपालयं पर्य्यपालयम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः।

तत् श्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः।
इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्षत ॥ १ ॥
अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना।
शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥
महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता।
जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥
अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसञ्चये।
शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥

तदिति ॥ १ ॥

इह भूमौ शर्वरी शयिता। अधिकरणे निष्ठा। एतद्देशावच्छिन्न-शयनाधिकरणं शर्वरीत्यर्थः। इदमस्य विमर्दितमङ्गानामिति शेषः। विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणेन दशरथेन हेतुना जातो नोर्व्यां स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥

अजिनेन राजार्हकन्दलीचमूर्वादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेण महोत्तरच्छदेन संस्तीर्णे। तानि चाजिनानि शीतोष्णशोषणशीते।

प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा।
हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु॥ ५॥
पुष्पसञ्चयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु।
पाण्डराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्घरुतेषु च॥ ६॥
प्रासादवरवर्य्येषु गीतवत्सु सुगन्धिषु।
उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु॥ ७॥
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः।
मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः॥ ८॥
वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः।
गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परन्तपः॥ ९॥

वरास्तरणानां कार्पासवस्त्ररत्नकम्बलाद्यास्तरणानां सञ्चयः समूहो यत्र पर्य्यङ्के। शीतकाले औष्ण्यार्थं तद्बाहुल्यम्॥ ४॥

प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु वलभी कूटागारम्। हैमानि राजतानि च भौमानि भूतलानि येषु॥ ५॥

शुकसङ्घरुतेषु तद्रुतवत्सु॥ ६॥

प्रासादवराणां प्रासादश्रेष्ठानां मध्ये वर्य्येषु श्रेष्ठेषु तेषूषित्वा कथं भूमौ शेत इति सम्बन्धः॥ ७॥

वराभरणानां परिचारिकानूपुराद्याभरणानां निःस्वनैर्गीतादिशब्दैः स्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथं भूमौ केवलं शेत इति सम्बन्धः॥ ८॥
॥ ९॥

अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति माम् ।
मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥
न नूनं दैवतं किञ्चित् कालेन बलवत्तरम् ।
यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥
यस्मिन् विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना ।
दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ १२ ॥
इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्त्तितं शुभम् * ।
स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥
मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्छयने शुभा ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः ॥ १४ ॥

इदं रामस्य भूशयनं लोके अत्रत्यजनेषु तन्मध्ये तन्मुखाच्छ्रुतमपि अश्रद्धेयमेव । तदेव विवृणोति । मा मां सत्यं न प्रतिभाति । तस्मात् एतद्विषये भावोऽन्तःकरणं मुह्यते मम मोह इत्यर्थः । अथवा स्वप्नोऽयं भवितुमर्हतीति मतिः स्वप्नेष्वसम्भावितमपि सम्भाव्यते ॥ १० ॥

कालेन कालतो बलवत्तरं किञ्चित् किमपि दैवतं नास्तीति नूनं मन्ये । यत्र काले प्राप्ते सति रामोऽपि भूमावशेत ॥ ११ ॥

यस्मिन् काले दशरथदयिता प्रिया स्नुषा भूमौ शयिता ततो न बलवत् किञ्चित् ॥ १२ ॥ १३ ॥

* "इदं हि परिवर्त्तितं" इति वा पाठः ।

उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।
तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥
मन्ये भर्त्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ।
सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥
हा हतोऽस्मि नृशंसोऽस्मि यत् सभार्य्यः कृते मम ।
ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥
सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ।
सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥
धन्यः खलु महाबाहुर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्त्तते ॥ २० ॥
सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ।

कनकबिन्दवः भूषणावयवकनकशकलानीति कतकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

भर्त्तुः शय्या कोमला वा कठिना वा स्त्रीणां सुखैव मन्ये यतः सुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥

मम कृते कैकेयीप्रवृत्तेः स्वानुमतिराहित्येऽपि स्वमुद्दिश्य जातत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

विषमे काले सङ्कटकाले ॥ २० ॥

वयं संशयिता सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥
अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे ।
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥
न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुन्धराम् ।
वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥
शून्यसम्वरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् ।
अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥
अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् ।
शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान् विषकृतानिव ॥ २५ ॥
अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।

या पतिम् अनु अनुसृत्य वनं गता सा सिद्धार्था वयं संशयिताः रामसेवाविषयसंशयमापन्नाः कालान्तरप्रार्थनीयसेवत्वात् इदानीमस्मत्सेवानुमतौ संशयादिति भावः ॥ २१ ॥

अकर्णधारा नौरिव शून्या नायकरहिता ॥ २२ ॥

कश्चिन्मादृशः ॥ २३ ॥

शून्यसंवरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामासमन्तात् रक्षया शून्यां हीनां अनावृतत्वं रक्षकाभावात् ॥ २४ ॥

अप्रहृष्टं बलं यस्यां अतएवं शून्यां क्षीणबलां नाभिमन्यन्ते स्वीकर्तुं नेच्छन्ति । अत्र तद्बाहुवीर्यरक्षितत्वं हेतुः ॥ २५ ॥

फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।
तत् प्रतिश्रुतमार्य्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति * ॥ २७ ॥
वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति ।
लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।
अपि मे देवताः कुर्य्युरिमं सत्यं मनोरथम् * ॥ २९ ॥
प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं
बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।

अतस्तमेव राज्यार्हम् आनेष्यामि यदि स व्रतभङ्गः कथं कार्य्य इति वदेत् तदा तत्प्रतिनिधितयाहं व्रतमनुष्ठास्ये इत्याह,—अद्येत्यादि ॥ २६ ॥

तस्य व्रतसङ्कल्पं स्वयं गृहीत्वा तत्परिपालनार्थमुत्तरं कालं चतुर्दशवर्षपर्य्यन्तमहं वने वत्स्यामि । एवं सति नार्य्यस्य तत्प्रतिश्रुतं मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥

वसन्तमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

* "तं प्रतिश्रवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति" इति वा पाठः ।

ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं
वने चिरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतवाक्यं नाम अष्टाशीतितमः
सर्गः ॥ ८८ ॥

प्रसाद्येति । प्रयत्स्यते निवृत्तिविषये प्रसादमिति शेषः । उपेक्षितुं नार्हति भक्तवत्सलत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमः सर्गः ।

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।
काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् ।
शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥
जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्य्यं विचिन्तयन् ।
इत्येवमब्रवीद् भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥
इति संवदतोरेवमन्योऽन्यं नरसिंहयोः ।
आगत्य प्राञ्जलिः काले गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
कच्चित् सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ ! शर्वरीम् ।
कच्चिच्च सह सैन्यस्य तव नित्यमनामयम् ॥ ५ ॥
गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ।

व्युष्य उषित्वा । काल्यमुषःकाले । उषः पर्य्यायौ कल्यकाल्या-वुभावपीति शाश्वतः ॥ १ ॥ २ ॥

आर्य्यं विचिन्तयन्नहमपि यथा त्वं तथैव जागर्मि न स्वपिमीत्येव-मब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

शर्वरीमवात्सीः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥

रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
सुखा नः शर्वरी धीमन्! पूजिताश्चापि ते वयम्।
गङ्गा तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः सन्तारयन्तु नः ॥ ७ ॥
ततो गुहः सन्त्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम्।
प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा।
नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९ ॥
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात्।
पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः ॥ १० ॥
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराधराः।
शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥ ११ ॥

रामस्यानुवशो रामाधीनः ॥ ६ ॥

ते त्वया पूजिताः ॥ ७ ॥

प्रतिप्रविश्य ततो निवृत्तिपूर्वकं प्रविश्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

नावां पञ्चशतानि समानिन्युः ॥ १० ॥

अन्याः पञ्चशतनौकाभ्योऽन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्यया लोकप्रसिद्धा राजार्हनौभेदाः महाघण्टां धारयन्ति ता महाघण्टाधराः पताकास्ता धारयन्तीत्यर्थः। शोभमानाः स्वर्णादिरूषितचित्रैः शोभमानाः पताकिन्यः बह्वरित्रवत्यः। अरित्रं नावाकर्षणदण्डः। युक्तवाहाः नौवहननाविकवत्यः। युक्तवाता इति पाठे युक्तगतयः। सुसंहताः दृढसन्धिबन्धाः ॥ ११ ॥

ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम्।
सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत्॥ १२॥
तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः।
कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः॥ १३॥
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये।
अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः॥ १४॥
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम्।
भाण्डानि चाददानानां घोषस्तु दिवमस्पृशत्॥ १५॥
पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः।
वहन्त्यो जनमारूढं तदा सम्पेतुराशुगाः॥ १६॥

सनन्दिघोषाम् उपरिप्रतिष्ठितमङ्गलवादित्रघोषसहिताम्। ततः इतरस्वस्तिकाभ्यो विलक्षणां स्वस्तिकाख्यां पाण्डुकंबलो राजास्तरणकंबलः तद्वतीं राजार्हां नावं गुहः स्वयमेवोपाहरत्॥ १२॥ १३॥

तत्पूर्वं समारुढकभरतारोहात् पूर्वम् अनन्तरं तेषां तासां चानन्तरं राजदाराः अनुचरप्रभुस्त्रियः शकटानि आपणाः पण्यानि इतरनौषु आरोपिता इति शेषः॥ १४॥

आवासम् उषितावासं दीपयतामग्निसात् कुर्वतां अयं सेनाधर्मः। तीर्थं नद्यवतारमवगाहतामहमहमिकया प्रविशतां भाण्डानि उपकरणानि॥ १५॥

आशुगाः शीघ्राः॥ १६॥

नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु वाजिनाम् ।
काश्चित्तत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १७ ॥
तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १८ ॥
सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।
तरन्ति स्म प्रकाशन्ते सपक्षा इव पर्वताः ॥ १९ ॥
नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे ।
अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २० ॥
सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः सन्तारिता स्वयम् ।
मैत्रे मुहूर्त्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

नारीणामित्यादौ तृतीयार्थस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । नारीभिः पूर्णा इत्याद्यर्थः । यानानि शकटादीनि युग्या अश्वाश्वतरबलीवर्दाद्याः महाधनं बहुमूल्यं यद्वा महाधनं जीवाजीवरूपनानाप्रकारम् ॥ १७ ॥

तं जनमवरोप्य निवृत्ता नावः समारुह्य दाशबन्धुभिः क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते इत्यर्थः । काण्डोऽस्त्रीदण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु इत्यमरः ॥ १८ ॥

सवैजयन्ताः सध्वजाः ॥ १९ ॥

प्लवाः वेणुदृत्यादिनिर्मिताः कुम्भा महान्तः । घटाः स्वल्पाः विपरीतं वा ॥ २० ॥

मैत्रे मुहूर्त्ते उदयात् तृतीयमुहूर्त्ते नाडीद्वयं मुहूर्त्तः । रौद्रः सार्पस्तथा मैत्रः पैत्रोवासव एव च । आप्यो वैश्वस्तथा ब्राह्मः प्राजो रौद्रा-

आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ।
द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्य्यं
मृत्विक्सदस्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २२ ॥
स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य
महात्मनो देवपुरोहितस्य ।
ददर्श रम्योटजवृक्षदेशं
महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरद्वाजाश्रमप्रवेशो नाम एकोननवति-
तमः सर्गः ॥ ८९ ॥

म्निरेव च । ऐन्द्रोऽथनिर्ऋतिश्चैव वारुणो यमसाधकौ । एते क्रमशो विज्ञेया मुहूर्त्ता दशपञ्चचेत्यकैः ॥ २१ ॥

यथोपजोषं यथासुखं आश्वासयित्वा विश्राम्य निवेशयित्वा प्रयागवने स्थापयित्वा ॥ २२ ॥

देवपुरोहितस्य भरद्वाजो ह्युतथ्यभार्य्यायां ममतायां बृहस्पतेर्जात इति पुराणे प्रसिद्धम् । तस्य भर्त्तृभिया त्यक्तुकामां ममतां देवा ऊचुः उतथ्यस्य क्षेत्रजत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन भरद्वाजानमम् भरेति तस्माद्भरद्वाज इति तस्य नाम ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमं गत्वा * क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् ॥ २ ॥
ततः सन्दर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।
मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।
सञ्चचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥

जगाम द्रष्टुमिति शेषः । अवस्थाप्य आश्रमोपरोधनिवृत्तये इति शेषः ॥ १ ॥

पद्भ्यामिति । विनयप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥

ततः सन्दर्शने आश्रमप्रवेशानन्तरमृषिदर्शनावसरे अनुपुरोहितं पुरोहितस्य पश्चात् ॥ ३ ॥

शिष्यान् प्रति अर्घ्यमानयतेति ब्रुवन् ॥ ४ ॥

---

* "दृष्ट्वा" इति वा पाठः ।

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५ ॥
ताभ्यामर्घ्यञ्च पाद्यञ्च दत्त्वा पश्चात् फलानि च ।
आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६ ॥
अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ।
जानन् दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥
वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ।
शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु मृगेष्वपि च पक्षिषु ॥ ८ ॥
तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशाः ।
भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥
किमिहागमने कार्य्यं तव राज्यं प्रशासतः ।

अबुध्यत वसिष्ठेन सहागमनादिति शेषः ॥ ५ ॥

ताभ्यां वसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्व्यात् क्रमेण प्रथमं ब्राह्मणस्य पश्चात् क्षत्त्रियस्य कुले गृहे ॥ ६ ॥

वृत्तम् अतीतम् । अतएव राजानम् उदाहरत् राजकुशलं न पृष्टवान् ॥ ७ ॥

शरीरादिचयस्य यथायोगं तपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः । मृग-पक्षिणामभयावस्थानद्वारा धर्मसाधनत्वाच्छिष्यवत्प्रियत्वाच्च तदनामय-प्रश्नः ॥ ८ ॥

तथेति प्रतिज्ञाय अनामयमित्युक्त्वा राघवो रामः ॥ ९ ॥

एतदाचक्ष्व सर्वं मे न हि मे शुध्यते मनः ॥ १० ॥
सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्या कुलवर्धनम् ।
भ्राता सह सभार्य्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥
नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः ।
वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥
कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्त्तुमिहेच्छसि ।
अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३ ॥
एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।
पर्य्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥
हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ।
मत्तो न दोषमाशङ्क * मैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥

न शुध्यते न विश्वसिति ॥ १० ॥

अविश्वासबीजमाह,—सुषुवे इति । कौशल्या यं सुषुवे चिरं चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥ ११ ॥

वनवासी भवेति नियुक्तः ॥ १२ ॥

इह वने तस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च । पापं कर्त्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः । तत्र हेतुरकण्टकं असपत्नम् ॥ १३ ॥

पर्य्यश्रुनयनः परिस्रुत नयनः । संसज्जमानया स्खलन्त्या ॥ १४ ॥

मामेवं पापप्रसक्तं यदि भगवान् सर्वज्ञो मन्यते तदा हतोऽस्मि

* "मत्तो न दोषमाशङ्की:" इति वा पाठः ।

न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे।
नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे॥ १६॥
अहन्तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः।
प्रतिनेतुमयोध्यायां पादौ चास्याभिवन्दितुम्॥ १७॥
तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्त्तुमर्हसि।
शंस मे भगवन्! रामः क्व सम्प्रति महीपतिः॥ १८॥
वसिष्ठादिभि ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः।
उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः॥ १९॥

व्यर्थजन्मास्मि। दोषं प्रव्राजनदोषं मत्तो मदुपनिमित्ततोनेति अहमाशङ्के त्वानुभवतो जानामि। अतो मामेवं मानुशाधि मेवं कर्णकठोरं ब्रूहि॥ १५॥

ननु कथमपलापः क्रियते अत आह,—मदन्तरे मद्विषये। तत्तु मया विनेति अर्थ इति तन्न, अन्तरेणेत्यव्ययस्यैव तदर्थत्वात्। मम त्ववसरवाचो अन्तरशब्द इति न दोषः। यन्मे मातावोचत् मदभिषेकरामवनवासादि तन्मे नेष्टम्। तदेव विवृणोति। नाहमिति। एतेन मातृकृतव्यापारेण न च तद्वचनमाददे अङ्गीकरोमि। इदानीमपि इति शेषः॥१६॥

अथ स्वागमनकारणमाह,- अहं त्विति। प्रसादक उपयातः प्रसादयितुमागत इत्यर्थः॥ १७॥

एवं गतं एवं बुद्धिम्। क्व संप्रति कस्मिन् प्रदेशे॥ १८॥

याचितो भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः॥ १९॥

त्वय्येतत् पुरुषव्याघ्र ! युक्तं राघववंशजे ।
गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
जाने चैतन्मनःस्थन्ते दृढ़ीकरणमस्त्विति ।
अपृच्छन्त्वां तवात्यर्थं कीर्त्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥
जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् ।
अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥
श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ।
एतं मे कुरु सुप्राज्ञ ! कामं कामार्थकोविद ! ॥ २३ ॥
ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः
प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीत् वचः ।

एतदुक्तरूपं वचः त्वयि युक्तं तवोचितम् । तदेव समर्थयति. गुरु इति । गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतो गुरुसेवादिकं राघववंशजे प्रायो दृष्टमिति शेषः । यद्वा एतत्त्रयं त्वयि दुर्लभमित्यन्वयः ॥ २० ॥

दृढ़ीकरणम् अन्यथाभावान्निवृत्तिः । बहूनामपि उक्तार्थानामन्यथाकर्तुं शक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह,—कीर्त्तिं समभिवर्धयन् असर्वज्ञजनं प्रतीति शेषः । त्वंतां शृता । कार्यमिदंविदितवैऽपृच्छमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ रामः क्वेति प्रश्नस्योत्तरमाह,—जाने चेति ॥ २२ ॥

एतम् अद्यवासरूपं कामार्थकोविद वाञ्छितार्थप्रदानसमर्थ ॥ २३ ॥

चकार बुद्धिञ्च महाश्रमे तदा
निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरद्वाजाश्रमे निवासो नाम नवति-
तमः सर्गः ॥ ९० ॥

प्रतीतरूपः प्रसिद्धयशाः । रूपं यशस्याभिरूप्ये वर्णेचैव निरूपणे
इति कोशात् । तदाश्रमे भरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।
भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
अब्रवीत् भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ।
पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ।
जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥
सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।
मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ! ॥ ४ ॥

कृतबुद्धिं कृतनिश्चयम् आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथि-सत्काररूपहेतुना फलमपि हेतुः ॥ १ ॥

वने यदुपपद्यते तेनातिथ्यं कृतं नन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥

वनवासित्वेन दरिद्रत्वादेतदधिकातिथ्यकरणेऽसामर्थ्यं मन्यत इत्या-शयेन प्रहसन्निवेति । येन केनचिदपि तुष्येः तुष्टो भवेरिति मन्ये । वन्येनाप्यातिथ्येन प्रीतियुक्त इति जाने ॥ ३ ॥

तथापि सेनाया इत्यादि । मम प्रीतिर्यथारूपा ममेच्छा यादृशी तथारूपान्तां त्वमर्होऽसि अङ्गीकर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥

किमर्थञ्चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः।
कस्मान्नेहोपयातोसि सबलः पुरुषर्षभ ! ॥ ५ ॥
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम्।
न सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन् ! भगवद्भयात् ॥ ६ ॥
राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा।
यत्नतः परिहर्त्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥
वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः।
प्रच्छाद्य भगवन् ! भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजां स्तथा।
न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ॥ ९ ॥
आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा।
तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥

बलं दूरे निक्षिप्य एकाकी किमर्थमागतः अयमेवार्थो व्यतिरेकमुखेन दर्श्यते कस्मादिति ॥ ५ ॥

अत्रोत्तरमाह,—भरत इति। भगवद्भयाद्भगवदाश्रमपीडाप्रसङ्गभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

विषयेषु देशेषु परिहर्त्तव्याः तदाश्रमवर्त्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसङ्गनिमित्तमनुपरोध्याः ॥ ७ ॥

तदेवाह,—वाजीत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥

परमर्षिणा श्रुतभरतवचसा समुपागमं समीपानयनम् ॥ १० ॥

अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वाप: परिमृज्य च ।
आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
आह्वये विश्वकर्माणमहन्त्वष्टारमेव च ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥
आह्वये लोकपालांस्त्रीन् देवान् शक्रपुरोगमान् ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३ ॥
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यस्तिर्यक्स्रोतस एव च ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥
अन्या: स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ।
अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १५ ॥

पीत्वापः परिमृज्येति हृदयङ्गमाभिः द्विरोष्ठौ परिमृज्येत्यस्मादा-चम्येत्युक्तरीत्याचम्य । आतिथ्यक्रियाहेतोः आतिथ्यसम्पादननिमित्तम् । विश्वकर्मा सृष्टिकर्तृविशेषः ॥ ११ ॥

आह्वानप्रकारमाह,—आह्वये इति । त्वष्टारं तक्षणादिव्यापारो-पेतं विश्वकर्माणम् । संविधीयतां विश्वकर्मसाध्यगृहादिसर्वं सिद्धं क्रियताम् ॥ १२ ॥

त्रीन्यमवरुणकुबेरानिति तीर्थः । कार्यविशेषेष्वेषामपि नियोगो बोध्यः ॥ १३ ॥

अन्तरिक्षे नदी अन्तरीक्षे गङ्गा ॥ १४ ॥

तासां कृत्यमाह,—अन्या इति । मैरेयं मद्यभेदः धात्रीधातकी-

आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ।
तथैवाप्सरसो दिव्या गन्धर्वीश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥
घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुषाम् ।
नागदन्ताञ्च हेमाञ्च सोमामद्रिकृतस्थलाम् ॥ १७ ॥
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।
सर्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासोभूषणपत्रवत् ।
दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैव तु ॥ १९ ॥
इह मे भगवान् सोमोविधत्तामन्नमुत्तमम् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च चोष्यञ्च लेह्यञ्च विविधं बहु ॥ २० ॥

प्रभृतिनिर्मितः । सुरा गौड़ीमाध्वीपैष्टीचेति त्रिविधा । सुनिष्ठितां सुनिष्पादिताम् । इक्षुकाण्डरसोपमं तद्वन्मधुरम् ॥ १५ ॥

हहा हाहाः छन्दोवशात् ह्रस्वपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सपरिच्छदाः सालङ्काराः नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च । ब्राह्मण-मिति पाठे बृहस्पतिं या उपतिष्ठन्तीत्यनुकर्ष इति कतकः । ताः सर्वा-भामिनीराह्वये इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

कुरुषु उत्तरकुरुषु यद्दिव्यं वनं चैत्ररथाख्यं दिव्यत्वोपपादकं वासो-भूषणान्येव पत्राणि यद्वत्तिवृक्षाणां तद्दिव्यनार्य एव फलानि यत्र तत् । इहैव तु इह वने एवागच्छतु इति शेषः । इहै तु वै इति पाठान्तरम् । तद्देवताधिष्ठानादिदमेव वनं तथा भवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ।
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥
एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ।
शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः * ॥ २२ ॥
मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ।
आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥
मलयं दर्दुरञ्चैव ततः स्वेदनुदोनिलः ।
उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥

पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः स्वयं जातानि ॥ २१ ॥

शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षाप्रतिपाद्यवर्णोच्चारणलक्षणोपेतं तथा व्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्वरोपेतम् । स्वरेत्युपलक्षणम् एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्युक्तेः । समाधितेजस्तपोभिर्युक्त एवं गुणोपेतमाह्वानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः । महर्षेस्तपोबलात्स्वर्गे कामधुक्त्वेन प्रसिद्धादपि वचनादिहैव सर्वं सिद्धमिति भावः ॥ २२ ॥

मनसा ध्यायतः मनसा ध्यानपूर्वकृताह्वानस्य । तानि आहूतानि ॥२३॥

मलयदर्दुरौ चन्दनपर्वतौ उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा युक्त्या यथोचितस्पर्शशैत्यमान्द्यसौरभ्ययोगेन सुप्रियात्मा सुप्रियस्वरूपः । अतएव शिवः सुखदः । ईदृशोऽनिलः सुखम्ववौ ॥ २४ ॥

---

* "तपसा चाब्रवीन्मुनिः" इति वा पाठः ।

ततोऽभ्यवर्षन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः।
देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥
प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥
स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च।
विवेशोच्चावचः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः ॥ २७ ॥
तस्मिन्नेवं गते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम्।
ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥
बभूव हि समा भूमिः समन्तात् पञ्चयोजनम्।
शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥
तस्मिन् बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः।
आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषिताः ॥ ३० ॥

घना मेघाः ॥ २५ ॥

वीणा वाद्यमाना इति शेषः। स्वरान् षड्जादीन् ॥ २६ ॥

लयो नृत्तगीतानुगततालप्रमाणम् ॥ २७ ॥

भरतस्येदं भारतं सैन्यं विश्वकर्मणो विधानं ददर्श ॥ २८ ॥

तदेव विधानं दर्शयति। बभूवेत्यादि। छन्ना बभूवेत्यनुकर्षः। शाद्वलं कोमलतृणमत्र ॥ २९ ॥

तस्मिन् पञ्चयोजनमिते देशे फलभूषिताः कपित्थादयो बभूवुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत्।
आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्बहुभिर्वृता॥ ३१
चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम्।
हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानि शुभानि च॥ ३२॥
सितमेघनिभञ्चापि राजवेश्म सुतोरणम्।
शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम्॥ ३३॥
चतुरस्रमसम्बाधं शयनासनयानवत्।
दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत्॥ ३४॥
उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम्।
क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत् स्वास्तीर्णशयनोत्तमम्॥ ३५॥
प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा।
वेश्म तद्रत्नसम्पूर्णं भरतः कैकयीसुतः॥ ३६॥
अनुजग्मुश्च ते सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः।

वनं चैत्ररथम्। नदी जातावेकवचनम्। तीरजैर्वृक्षैः॥ ३१॥

चतुःशालानि शुभ्राणि गृहाणि जातानीति शेषः। तथा गजादीनां शालाश्च जाताः। तोरणानि पुरद्वाराणि॥ ३२॥

सितमेघनिभं सुधालेपेन, शुक्लमाल्यैः कृत आकारो यस्य। दिव्यैः गन्धैः गन्धवज्जलैरुक्षितं सिक्तम्॥ ३३॥

यानं शिबिकादि॥ ३४॥

धौतत्वेन प्रक्षालितत्वेन निर्मलानि भाजनानि यस्मिन्॥ ३५॥ ३६॥

बभूवुश्च मुदायुक्ता स्तं दृष्ट्वा वेश्मसन्निधिम् ॥ ३७ ॥
तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च।
भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्त्तत राजवत् ॥ ३८ ॥
आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च।
वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३९ ॥
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः।

वेश्मसंविधिं वेश्मसंविधानम् ॥ ३७ ॥

राजासनं सिंहासनं राजवद्राजयोग्यं तदभ्यवर्त्तत प्रदक्षिणीकृतवान् ॥ ३८ ॥

न तु तत्रोपविष्ट इत्याह,—आसनं पूजयामासेति। रामचन्द्रीयमेतदिति बुद्ध्वा रामाय प्रणम्य आसनोपरि प्रतिष्ठितं रामं ध्यात्वेति शेषः। बालव्यजनमादाय रामसेवार्थमेतयेति शेषः। सचिवासने सचिवार्थकासने सिंहासनाधस्तले। अत्रेदं बोध्यम्। भरतेन वाचोक्तमपि राज्यानभिलाषं लोका न श्रद्दधुरतः क्रिययापि सर्वलोकप्रत्यायनाय महर्षिणा तपोव्ययेनापीदृशमातिथ्यकरणम्। किञ्च पुष्पादिभिः पूजैवेयमपि क्रिया विष्णोरंशभूतभरततुष्ट्यै इति तत्करणम्। किञ्च भरतं प्रति त्वं दुष्टबुद्ध्यागतोऽसि किमिति प्रश्ने तस्य ऋषेरसर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशङ्कावारणाय स्वसामर्थ्यदर्शनम्। अपि च भगवदेकचित्तानां स्वर्गसुखमिहापि भवतीति भगवद्रामप्रीतिमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं तद्दर्शनेन च तेषां तत्राधिकां प्रीतिमुत्पादयितुं तथाकरणं मुनेरिति दिक् ॥ ३९ ॥

ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च न्यषीदत ॥ ४० ॥
ततस्तत्र मुहूर्त्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ।
उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् * ॥ ४१ ॥
आसामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ।
रम्यास्त्रावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ४२ ॥
तेनैव च मुहूर्त्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥
सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४४ ॥
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ।
आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥

आनुपूर्व्यायथोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता शिबिररक्षकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

उभयतःकूलं उभयोः कूलयोः पाण्डुमृत्तिकलेपनाः सुधालिप्ताः । ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य ॥ ४२ ॥

आगुरागतवत्यः ॥ ४३ ॥

सुवर्णमणिमुक्तेनेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ४४ ॥

गृहीताःदर्शनादिनात्मवशीकृतः सोन्मादः उद्भूतसन्तोषसहित इत्यर्थः । नन्दनमिन्द्रवनम् ॥ ४५ ॥

---

* "तेजसा" इति वा पाठः ।

नारदस्तुंवुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्चसः।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः॥ ४६॥
अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना।
उपानृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात्॥ ४७॥
यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने।
प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा॥ ४८॥
विल्वा मार्दङ्गिका आसञ्छम्याग्राहा विभीतकाः।
अश्वत्था नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा॥ ४९॥
ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः। *
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः॥५०॥
शिंशपामलकीजंवूर्याश्चान्याः कानने लताः।
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेवसन्॥ ५१॥

नारदादयो गन्धर्वराजाः कान्त्या सूर्य्यसमा जगुः॥ ४६॥ ४७॥

प्रयागे प्रयागक्षेत्रे॥ ४८॥

बिल्वा बिल्ववृक्षा मार्दङ्गिका मृदङ्गवादकरूपधराः। एवं विभीतकाः शम्याख्य तालग्राहकाः। वङ्गो तालविशेषे च शमे तालक्रियान्तरे। शम्या यज्ञायुधे इति॥ ४९॥

सरलो देवदारुविशेषः॥ ५०॥

शिंशपादयो ये स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या वृक्षाः। लतामल्लिकामाल-

* "नक्तमालकाः" इति वा पाठः।

सुरां सुरापाः पिबत पायसञ्च बुभुक्षिताः ।
मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति ॥ ५२ ॥
उच्छाद्य स्नापयन्तिस्म नदीतीरेषु वल्गुषु ।
अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्तचाष्ट च ॥ ५३ ॥
सम्बाहन्त्यः समापेतुर्नार्य्यो विपुललोचनाः ।
परिमृज्य तदान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५४ ॥
हयान् गजान् खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ।
अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥
इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्तिस्म वाहनान् ।
इक्ष्वाकुवरयोधानाञ्चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५६ ॥

त्यादयः । मुनेस्तपोमाहात्म्यादेव वृक्षादीनां तत्तद्रूपतापत्तिः पुनर्लता-दिरूपप्रत्यापत्तिश्चेति मन्तव्यम् ॥ ५१ ॥

तत्र प्रमदारूपं धृत्वा किं कुर्य्युस्तदाह,—सुरामिति । एवमूचु-रिति शेषः ॥ ५२ ॥

उच्छाद्य उद्वर्त्तनं कृत्वा एकमेकं पुरुषं अत्रैकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावाभाव आर्षः ॥ ५३ ॥ (उद्वर्त्तनोच्छादने द्वे इत्यमरः ।)

संवाहन्त्यः पादसंवाहनादि कुर्वन्त्यः । परिमृज्य जलार्द्रमङ्गं वस्त्रा-दिना परिमृज्य । अलङ्कृत्य च पाययन्ति मध्वादिकमिति शेषः ॥ ५४ ॥

सुरभेः सुताः वृषभाः तेषां हयादीनां भोज्यं तान् तत्तत्पालकाः अभोजयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥

नाश्वबन्धोऽश्वमाजानन्न गजं कुञ्जरग्रहः ।
मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमूस्तत्र संबभौ ॥ ५७ ॥
तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूषिताः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥
नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५९ ॥
इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ।
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥
संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ।

इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयन्तः भक्षणाय प्रेरयन्तः तान् इक्ष्वादीन् भोजयन्तिस्म ॥ ५६ ॥

मत्ता मदकरद्रव्यसेवया प्रमत्ता मधुपानेन कार्य्याकार्य्यविवेकशून्या मुदिता स्रक्चन्दनस्त्र्यादिभोगेन ॥ ५७ ॥

सैन्याः सेनासमवेताः । उदीरयन् उदैरयन् ॥ ५८ ॥

तां वाचमाह, नैवेति । न गमिष्यामेत्यार्षः सलोपः । भरतस्य कुशलमस्तु यत्सङ्गत्या भूमौ स्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥

हस्त्यश्वारोहास्तद्बन्धकाश्च पादातरूपयोधाः चेन रथिकसंग्रहः । तं विधिं तादृशसत्कारं अनाथा अपरतन्त्रा इवेत्यर्थ इति कतकः । अयाचका इत्यर्थ इत्यन्ये । वक्तॄणामतिहर्षयुक्ततया कवेरपि वर्णनीयमयीभावात् पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० ॥

भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन ॥ ६१ ॥
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः ।
समन्तात् परिधावन्तो माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६२ ॥
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ।
दिव्यानुद्दीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६३ ॥
प्रेष्याश्चेट्यश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः ।
बभूवुस्ते भृशं प्रीताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६४ ॥
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः ।
बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्योह्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥
नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।
रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥

विनादः प्रहृष्टानां शब्दविशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अभवद्भक्षणे मतिः । तृप्तानामपि भक्ष्यसौष्ठवात् पुनराकाङ्क्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

प्रेष्याः सेवकाः । चेट्योदास्यः । बलस्थाः सेनास्थाः अहतवाससः नूतनवस्त्रपरीधानाः ॥ ६४ ॥

अतो मुनिदत्तादन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुञ्जन्नित्यर्थः । नान्योह्यन्यमकल्पयदिति पाठे द्विरप्यर्थ अन्योपि सेनानन्तर्गतोपि मागस्थः प्रसङ्गात्तद्देशमागतः अन्नं ऋषिकल्पितादन्यं पदार्थं नाकल्पयत् न भुक्तवानित्यर्थः अनेनात्याधिक्यं सामग्र्याः सूचितम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः।
फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः॥ ६७॥
पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः।
ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः॥ ६८॥
बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः।
ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः॥ ६९॥
वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः।
प्रतप्तपैठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः॥ ७०॥
पात्रीणाञ्च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च।

निष्ठानं व्यञ्जनं ज्ञेयमिति हलायुधः। आम्रादिफलसम्बन्धिक्वथित-रससिद्धैरिति आजादिविशेषणं गन्धरसान्वितैरिति च। वार्य्यापीड़े-क्वाथरसे निर्यूहोनागदन्तके इति वैजयन्ती। एतैराजादिभिः पूर्णा लौहीः स्वर्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः। लोहशब्दः पञ्चलोहसाधा-रणः पात्रीणां विशेषणं शोभार्थं कल्पितपुष्पध्वजयुक्ताः अभितः शुक्ल-स्यान्नस्यौदनस्य च पूर्णाः पात्रीर्ददृशुः॥ ६७॥ ६८॥

वनपार्श्वेषु चैत्ररथवनवत् प्रतिभासमानवनप्रदेशेषु पञ्चयोजन-मितेषु तत्रत्याः कूपाः पायसकर्दमा बभूवुः तत्रत्या गावश्च कामदुघा बभूवुः॥ ६९॥

निषादादिबलतृप्त्यर्थं प्रतापमात्रेण संस्कार्य्याः प्रतप्तास्तथा पिठरः कपालं तेषु संस्कृता पक्वाः पैठरास्तैर्मृगादिसम्बन्धिमांसच-यैर्वृताः॥ ७०॥

न्यर्बुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७१ ॥
स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः।
यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७२ ॥
ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे।
बभूवुः पयसश्चान्ये शर्कराणाञ्च सञ्चयाः ॥ ७३ ॥
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च।

पात्रीणाम् अन्नाधाराणां स्थालीनां व्यञ्जनस्थालीनां पात्राणि भोजनपात्राणीति कतकः। पात्राणां हस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानां स्थालीनां चुम्बजनपानपात्राणामिति तीर्थः ॥ ७१ ॥

कुम्भ्यः स्थाल्यः जलपानपात्रविशेषः। करम्भ्यो दधिमथनपात्राणि यौवनस्थस्य मथनोत्तरं यामान्तरितस्य सुपक्वस्य च केसरादिसम्बन्धात् गौरस्य पीतवर्णस्य। पीतोगौरोहरिद्राभः। कपित्थस्य तक्रस्य सुगन्धिनः तादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥

ह्रदाः पूर्णा इति पूर्वान्वयि। तथा रसालस्य तक्रविशेषस्य। अपक्व-तक्रं सव्योषं चतुर्जातं गुडार्द्रकम्। सजीरकं रसालं स्यान्मज्जिका-शिखरिण्यपीति वैजयन्ती। तक्रमत्र निर्जलम्। व्योषं शुण्ठीमरीच-पिप्पल्यः। चतुर्जातं त्रिगन्धमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकेसरैः इति शार्ङ्ग-धरे। पत्रन्तजपत्रं गुडः खण्डशर्करा आर्द्रकं प्रसिद्धं तस्य च पूर्णा ह्रदाः। श्वेतस्य दध्नश्चापरे पयसोऽन्ये पूर्णा ह्रदा इत्यनुषङ्गः। शर्करा-णाञ्च सञ्चयाः ॥ ७३ ॥

दद्दशुर्भोजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७४ ॥

शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान्।

शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥

दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससाञ्चापि सञ्चयान्।

पादुकोपानहञ्चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ॥ ७६ ॥

आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चान् छत्त्राणि च धनूंषि च।

मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७७ ॥

प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनाम्।

अवगाह्यसुतीर्थांश्च ह्रदान् सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥

कल्कान् आमलकादीनाम्। चूर्णकषायान् सुरभिचूर्णानि कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽपि च। चूर्णकषाया नलदादिचूर्णक्वथित-कषाया इति कतकः। स्नानानि स्नानार्थानि उष्णोदकानि तदर्थान्यन्य-द्रव्याणि च सरितां तीर्थेषु स्नानघट्टेषु ॥ ७४ ॥

शुक्लान्निर्मलानंशुमतः अग्रे कूर्चवतः। दन्तधावनानां अपामार्गादि काष्ठानां सञ्चयान्। चन्दनकल्कान् घृष्टचन्दनान्। समुद्गेषु संपुटेषु दद्दशुरिति सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

पादुकोपानहम्। पादुका दार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादिकृताः। समाहारे टच् समासान्तः ॥ ७६ ॥

आञ्जनीः अञ्जनयुक्तकरण्डिकाः। कङ्कतान् केशमार्जनानि। कूर्चान् श्मश्रुप्रसाधकान्मर्मत्राणानि कवचानि ॥ ७७ ॥

आकाशवर्णप्रतिमान् स्वच्छतोयान् सुखाप्लवान् ।
नीलवैदूर्य्यवर्णांश्च मृदून्यवससञ्चयान् ॥ ७९ ॥
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ।
व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ॥ ८० ॥
दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरतस्य महर्षिणा ।
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ॥ ८१ ॥
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत ।
प्रतिजग्मुश्च ताः सर्वा गन्धर्वाश्च यथागतम् ।
भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२ ॥
तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरा-
स्तथैव दिव्यागरुचन्दनोचिताः ।

भुक्तजरणार्थं यत् पीयते तत्प्रतिपानम् । ह्रदादीनामवगाहनयोग्य सुखावतारान् पद्मोत्पलसहितान् ह्रदान् ददृशुरिति सम्बन्ध ॥ ७८ ॥

आकाशेत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि । उपाधिविशेषान् नीलवर्णानित्यर्थः । सुखेनाप्लवः स्नानं येषु तान् । यवसं तृणम्॥ ७९ ॥

निर्वापार्थं भक्षणार्थम् । स्वप्नकल्पं मर्त्यदुर्लभम् । द्रागुत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

ताः सर्वा अप्सरसः । अनुज्ञाप्य दत्तानुमतिकं कृत्वा ॥ ८२ ॥

स्वप्नादिवदेतद्दृषिकृतमातिथ्यं मिथ्या नेति दर्शयन्ति । तथैवेति । मत्ताः दृप्ताः । मदिरया उत्कटाः प्रमत्ताः । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः ।

तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः
पृथक्विकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरद्वाजातिथ्यं नाम एकनवति-
तमः सर्गः ॥ ९१ ॥

तथैव अनुभवकाल इव वर्त्तन्त इति शेषः। स्रगुत्तमाः उपभोग-पश्चात्प्रकीर्णाः प्रमर्दिताश्च ॥ ८२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम् ।
हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ! ॥ ३ ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥

व्युष्य उषित्वा सपरिच्छदः सपरिवारः कामाद्रामप्राप्तिकामात् ॥ १ ॥ २ ॥

अस्मद्विषये अस्मदाश्रमे सुखा सुखरूपा । आतिथ्ये ते जनः समग्रः सम्यक् तृप्तिकः अभूदिति शेषः । अनेन हि तप एव महत्त्वैकसाधनं नतु राज्यादीति ऋषिणा बोधितो भरतः ॥ ३ ॥

जनसमूहस्य बहुत्वात्सर्वेषां सदर्शनेन कृतकृत्यत्वायाश्रमान्निष्क्रान्तमृषिमुवाच ॥ ४ ॥

सुखोषितोऽस्मि भगवन्! समग्रबलवाहनः।
बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान् * भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥
अपेतक्लमसन्तापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः।
अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥
आमन्त्रयेऽहं भगवन्! कामन्त्वामृषिसत्तम!।
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ! धार्मिकस्य महात्मनः।
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥
इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातुर्दर्शनलालसम्।
प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥
भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥

बलवदत्यन्तं बलवान् सेनासहितः ॥ ५ ॥

क्लमो ग्लानिः सन्तापो देहौष्ण्यम्। अपि प्रेष्यानुपादाय प्रेष्यानप्यादाय तैरपि सहेत्यर्थः। सुभिक्षाः सुसम्पन्नान्नपानाः। सुप्रतिश्रयाः शोभनावासाः ॥ ६ ॥

आमन्त्रये पृच्छामि कामम् अधिकं मैत्रेण स्निग्धेन ॥ ७ ॥

तस्य रामस्य कियान् कियद्दूरदेशे कतमस्तस्य मार्ग इति शंस ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

* "सामात्यः" इति वा पाठः।

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् ।
तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥
दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ।
गजवाजिसमाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ! ॥ १३ ॥
वाहयस्व महाभाग ! ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ।
प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्य्यवारयन् ।

अर्द्धतृतीययोजनेषु सार्द्धयोजनद्वयेतीते इत्यर्थः। (अर्द्धं तृतीयं येषां तेषु) निर्दराः विदीर्णाः पाषाणाः। वर्त्तत इति शेषः ॥ १० ॥

मन्दाकिनी तदाख्या काचिन्नदी। चित्रकूटोत्तरपार्श्वं प्राप्य तिष्ठतीति शेषः ॥ ११ ॥

तस्या अनन्तरं तत् परपार्श्वे चित्रकूटं पर्वतं तयो रामलक्ष्मणयोः पर्णकुटीञ्च द्रक्ष्यसि तत्र पर्वते वसतः। ध्रुवं निश्चयेन ॥ १२ ॥

दक्षिणेनैव मार्गेण यमुनाया दक्षिणतीरमार्गेणैव गत्वा किञ्चिद्दूरं ततः पश्चात्सव्यदक्षिणं तस्य मार्गस्य शाखामार्गयोः मध्यभागवर्त्ती यो दक्षिणदिग्गामी मार्गोऽस्ति तं मार्गं वाहिनीं वाहयस्व नत्वन्यं शाखामार्गं तस्याल्पत्वात् वनमार्गत्वाच्च ॥ १३ ॥

राजराजस्य दशरथस्य ॥ १४ ॥

वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ १५ ॥
कौशल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः।
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ १६ ॥
कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा।
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥ १७ ॥
अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा।
ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८ ॥
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव राघव!।
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः।
यामिमां भगवन्! दीनां शोकानशनकर्शिताम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्य्यवारयन् नमस्कारार्थं स्त्रिय इति शेषः। वेपमानत्वादिगुणविशिष्टा कौशल्या ॥ १५ ॥

असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादि कैकेयीविशेषणम् ॥ १६ ॥

सव्यपत्रपा अतएव सलज्जा ॥ १७ ॥

दीनमनाः अप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीति विशेष्यम् ॥ १८ ॥

विशेषं तत्तन्नामरूपम् ॥ १९ ॥

शोकानशनकर्शितां शोकवशप्राप्तानशनेन कृशीकृताम् ॥ २० ॥

पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ।
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ २१ ॥
कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ।
अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ॥ २२ ॥
इयं सुमित्रा दुःखार्त्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ।
कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २३ ॥
एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ।
उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ।
राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २५ ॥
क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीम् ।
ऐश्वर्य्यकामां कैकेयीमनार्य्यामार्य्यरूपिणीम् ॥ २६ ॥

यां पश्यसि एषेत्यन्वयः । सिंहवद्विक्रान्तगमनशीलम् ॥ २१ ॥
धातारम् उपेन्द्रम् ॥ २२ ॥
कर्णिकारो वृक्षविशेषः ॥ २३ ॥
देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ ॥ २४ ॥
यस्याः कैकेय्याः जीवनाशं गतौ तादृशापदं प्राप्तौ ॥ २५ ॥
दृप्तां गर्वितां अकृतप्रज्ञां अशिक्षितबुद्धिम् । आर्य्यरूपिणीं सतीमिव प्रतिभासमानाम् ॥ २६ ॥

ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम्।
यतो मूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः॥ २७॥
इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा।
विनिःश्वस्य स ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् * ॥२८॥
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा।
प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवित्॥ २९॥
न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत ! त्वया।
रामप्रव्राजनं ह्येतत् सुखोदर्कं भविष्यति॥ ३०॥
देवानां दानवानाञ्च ऋषीणां भावितात्मनाम्।
हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह॥ ३१॥
अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम्।

यतो मूलं यन्मूलम्॥ २७॥ २८॥ २९॥

दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वेन। सुखोदर्कं देवानामृषीणाञ्च सुखफलम्॥ ३०॥

तदेवाह,—देवानामित्यादि। भविष्यदिति भवन्तं जानीहीति शेषः। एवं देवादिकृतोऽयं मन्थराद्वारा कैकेय्याबुद्धिमोह इति भावः। अतएव नैषादोषभागिति बोध्यं देवादीनां सुखदत्वात्॥ ३१॥

---

* "इवासकृत्" इति वा पाठः।

आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥
ततो वाजिरथान् युक्त्वा दिव्यान् हेमविभूषितान् ।
अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून् बहुविधो जनः ॥ ३३ ॥
गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्षाः पताकिनः ।
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥
विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥
अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखास्त्रियः ।
रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥
चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् ।
आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥
सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला ।
दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥

संसिद्धः प्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमाहात्म्यस्य ज्ञातिहितावहत्वाच्च युज्यतां गमनाय संनह्यताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गजकन्याः करेणवः । सघोषाः घण्टाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥

सुमहार्हाणि यानान्यारुह्य तद्योग्याः प्रययुः । पदातयस्तु पादैरेव प्रययुः ॥ ३५ ॥

यानप्रवेकैः यानोत्तमैः ॥ ३६ ॥

चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रार्कसदृशीम् । क्वचिद्भागे स्फटिकादि-

वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ।
गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥

सा संप्रहृष्टद्विपवाजियूथा
वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान् ।
महद्वनं तत् प्रविगाहमाना
रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य चित्रकूटाभिमुखगमनं नाम
द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

निर्मितां क्वचिद्भागे पद्मरागादिनिर्मितामिति यावत् । नियुक्तां वाहकै-
रिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गङ्गायाः परवेलायां पश्चिमतीरे स्थिता सेना गिरिषु नदीषु च
वर्त्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयाता बभूवेति शेषः ॥ ३९ ॥

सेति ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः।

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः॥ १॥
ऋक्षाः पृषतमुख्याश्च रुरवश्च समन्ततः।
दृश्यन्ते वनवाटेषु गिरिष्वपि नदीषु च॥ २॥
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः।
वृतो महत्या नादिन्या * सेनया चतुरङ्गया॥ ३॥
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः।
महीं संच्छादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः॥ ४॥
तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः।
अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन् काले बभूव सा॥ ५॥

यायिन्या गच्छन्त्या। यूथपाः यूथनाथाः॥ १॥
पृषताः संबिन्दवो रुरवोऽबिन्दवः अर्दिता दृश्यन्त इत्यर्थः॥ २॥
नादिन्या घोषवत्या॥ ३॥ ४॥
तस्मिन् काले मार्गगमनकाले सा मही॥ ५॥

---

* "यायिन्या" इति वा पाठः।

स गत्वा दूरमध्वानं सम्परिश्रान्तवाहनः।
उवाच वचनं श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम्॥ ६॥
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम्।
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत्॥ ७॥
अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी।
एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम्॥ ८॥
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति।
वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः॥ ९॥
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु।
नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः॥ १०॥
किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न! पर्वते।
हयैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम्॥ ११॥

मन्त्रिणां मन्त्रविदां वरं श्रेष्ठम्॥ ६॥

भरद्वाजो यं देशं चित्रकूटं यादृशमब्रवीत्। यथा चास्माभिः श्रुतं तथैवास्य देशस्य रूपं लक्ष्यते। तस्मात् व्यक्तं तं देशं प्राप्ताः स्म। छान्दसो विसर्गलोपः॥ ७॥

प्राप्तिमेव विवृणोति। अयमिति॥ ८॥

अवमृद्यन्ते पीड्यन्ते॥ ९॥

अतएवैते नगा वृक्षाः गजानामाघातेन चलितशाखाः। पर्वतसानुषु कुसुमानि मुञ्चन्ति॥ १०॥ ११॥

एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ।
वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला इवाम्बरे ॥ १२ ॥
कुर्वन्ति कुसुमापीड़ान् शिरःसु सुरभीनमी ।
मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥
निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ।
अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥

प्रचोदिता सैनिकैः । वायुप्रविद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघसमूहाः । मेघराज्य इति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥

अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्या नरा इव शिरःसु कुसुमापीड़ान् कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान् कुर्वन्ति धारयन्तीति तीर्थः । अमी वृक्षाः निविड़प्रत्यग्रपलाशभूयिष्ठतया मेघवदवभासमानैः फलकैर्महास्कन्धशाखाभिरुपलक्षिताः । दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभान् सुरभीन् कुसुमापीड़ान् स्तवकशेखरान् कुर्वन्ति । दाक्षिणात्याः शशिप्रभानिति पाठः इति कतकः ॥ १३ ॥ *

इदं वनं पूर्वं निष्कूजं जनशब्दरहितम् । अतएव घोरदर्शनं भूत्वा

* दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवा नराः मेघप्रकाशैः कृष्णादिनीलचर्मपिनद्धतया नीलमेघतुल्यैः फलकैः केशबन्धसाधनभूतैः शिरःसु कुसुमापीड़ान् कुसुमसमूहान् यथा कुर्वन्ति धारयन्ति तथैवामी वृक्षाः सुसुरभीन् कुसुमापीड़ान् कुसुमस्तवकान् शिरःसु धारयन्ति । दाक्षिणात्या हि फलकान् कृष्णादिचर्मपिनद्धान् कृत्वा तेषु पुष्पाणि विकीर्य्य शिरःसु धारयन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः सन्तो दाक्षिणात्या नरा इव कुसुमापीड़ान् कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान् शिरःसु कुर्वन्ति । ना भ ।

खरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति।
तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥
स्यन्दनांस्तुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान्।
एतान् सम्पततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न! कानने ॥ १६ ॥
एतान् वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान्।
एतमापततः * शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥
अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे।
तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥
मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने।
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥
साधुसैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम्।
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥

साम्प्रतम् अस्मदागमने जनाकीर्णा ऽयोध्येव भाति। पाठान्तरे जनाकीर्णमिदं वनमयोध्येव भाति ॥ १४ ॥

वहति अपनयति मम प्रियं कुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेन निरोधनिवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

संपततः गच्छतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

व्यक्तं स्पष्टं स्वर्गपथः स्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥

पृषतानां सबिन्दुत्वात् कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥

---

* "आविशतः" इति वा पाठः।

भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः।
विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः॥ २१॥
ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः।
नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ॥ २२॥
अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परन्तपौ।
अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः॥ २३॥
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसम्मतम्।
सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः॥ २४॥
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नातो गन्तव्यमग्रतः।

साधु यथोचितं प्रतिष्ठन्तां गच्छन्तु। गमनफलं विचिन्वन्त्वि-त्यादि॥ २०॥

धूमाग्रं धूमशिखां तेन वह्निमनुमाय तत्सम्पादकत्वेन राघवावनु-माय भरतमूचुः॥ २१॥

नामनुष्ये वनदाहाद्यभावविशिष्टतया प्रत्यक्षं दृश्यमाने इति शेषः। तस्मान्मनुष्यकारणकवह्न्यनुपपत्त्या अत्रैव राघवाविति जानीमः॥ २२॥

राजभीत्या निश्चयेन तथा वक्तुमशक्नुवन्तः पक्षान्तरमाहुः। अथेति। अत्र न तौ तथाप्यन्ये तपस्विनोऽत्र भविष्यन्ति तन्मुखात्त-द्वासस्थानलाभो भविष्यतीति भावः॥ २३॥

साधुसम्मतं न्यायवित्सम्मतम् तेषां वचनं श्रुत्वा। तत्र प्रदेशे रामावस्थितिं निश्चित्य सर्वान् सैन्यानुवाच॥ २४॥

अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥

एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः ॥

भरतो यत्र धूमाग्रन्तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६ ॥

व्यवस्थिताया भरतेन सा चमू-

र्निरीक्षमाणापिच धूममग्रतः ।

बभूव हृष्टा न चिरेण जानती

प्रियस्य रामस्य समागमन्तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतस्य चित्रकूटगमनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

वचनमाह,—यत्ता इति। यत्ताः सावधानाः कोलाहलमकुर्वन्तः। धृतिरित्यशोकमन्त्रिणो नामान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अपिच या चमूर्भरतेन व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतो भूमिं निरीक्षमाणा न चिरेण शीघ्रम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवनप्रियः ।
वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वञ्च चित्तंविलोभयन् ॥ १ ॥
अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ।
भार्य्याममरसङ्काशः शचीमिव पुरन्दरः ॥ १ ॥
न राज्याद् भ्रंशनं भद्रे ! न सुहृद्भिर्विनाभवः ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥
पश्येममचलं भद्रे ! नानाद्विजगणायुतम् ।

अथ कविस्तत्रस्थितरामवृत्तान्तं वर्णयति । दीर्घेत्यादि । प्रियं सन्तोषम् आकाङ्क्षन् इच्छन् । स्वानुरोधेन घोरं वनमागतायाश्चित्त-खेदस्योपशमनीयतया चित्रकूटरमणीयकदर्शनेन तच्चित्तमुपलालयन् । स्वञ्च चित्तं वनवासादिखिन्नं तथा कुर्वन् चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

विनाभवः विनावस्थानं मे मनो न बाधत इत्यन्वयः । दृष्ट्वा स्थित-स्येति शेषः ॥ ३ ॥

शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥
केचित् रजतसङ्काशाः केचित् क्षतजसन्निभाः ।
पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन् मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥
पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचित् ज्योतीरसप्रभाः ।
विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥
नानामृगगणैर्द्वीपितरक्षुऋक्षगणैर्वृतः ।
अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥
आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः पियालैः पनसैरपि * ।
अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८ ॥

खमिवोद्विद्धैः शीलितादिवत्कर्त्तरि निष्ठा । खस्य वेधकैरित्यर्थः अभ्रंलिहैरिति यावत् ॥ ४ ॥

क्षतजं रुधिरं पीतवर्णा माञ्जिष्ठवर्णाश्च । (मणिवरप्रभाः इन्द्रनीलप्रभाः) ॥ ५ ॥

पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्फटिकः केतकानि केतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रं रसः पारदरसः ॥ ६ ॥

द्वीपी महाव्याघ्रः तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैरुपक्षिप्तैर्भवात् हिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥

---

* "धवैः" इति वा पाठः ।

काश्मर्य्यरिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि ।
वदर्य्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥ ९ ॥
पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ।
एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययङ्गिरिः ॥ १० ॥
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् कामहर्षणान् ।
किन्नरान् द्वन्द्वशो भद्रे ! रममाणान् मनस्विनः ॥ ११ ॥
शाखावसक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ।
पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीड़ोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥
जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन् मद इव द्विपः ॥ १३ ॥

असनः पीतसारः प्रियालः राजादनम् । अङ्कोलभव्यतिनिशा-वृक्षविशेषाः ॥ ८ ॥

अरिष्टो निम्बः । धन्वन इन्द्रजवः । वीजकाः बीजप्रचुरफलविशेषाः दाड़िमादयः ॥ ९ ॥

पुष्यति वर्धयति ॥ १० ॥

कामहर्षणान् देशानिति शेषः । तत्र रममाणान् किन्नरान् पश्य ॥ ११ ॥

खड्गान् किन्नराणामिति शेषः । तथा विद्याधरीणां क्रीड़ोद्देशान् पश्य । तासां शाखावसक्तान्यम्बराणि च पश्य ॥ १२ ॥

गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान्वहन्।
घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत्॥ १४॥
यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्द्धमनिन्दिते!।
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति॥ १५॥
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते।
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि!॥ १६॥
अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलद्वयम्।
पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा॥ १७॥
वैदेहि! रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह।
पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंमृतान्॥ १८॥

जलप्रपातैः उच्चप्रदेशात्पतद्भिर्जलप्रवाहैरुद्भेदैर्भुवमुद्भिद्य निर्गतैर्निष्यन्दैरल्पनिर्भरैः। स्रवद्भिरित्युभयविशेषणं प्रवहद्भिरित्यर्थकम्॥ १३॥

गुहासमीरणः गुहाद्वारप्रवृत्तः समीरणः घ्राणतर्पणं कुर्वाण इति शेषः। अभ्येत्य प्राप्य॥ १४॥

शरदः संवत्सरान्॥ १५॥

रतवान् रतिमान् रतिः प्रीतिः॥ १६॥

धर्मे सत्यपालनलक्षणे॥ १७॥

मनोवाक्कायसम्मतान् तत्प्रियान् वर्णने वाक्प्रियता भावाः पदार्थाः। संयतेति पाठे सम्यक् नियमितकरणचयेत्यर्थः। संयता इति

इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि! राजर्षयः परे।
वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः॥ १९॥
शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोभितः।
बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः॥ २०॥
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव।
औषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः॥ २१॥
केचित् क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः।
केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि!॥ २२॥

बहुवचनान्तपाठो भावानित्यस्य विशेषणम्। लिङ्गव्यत्यय आर्ष इति तीर्थस्तत्र न किञ्चिद्युक्तमर्थं पश्यामः॥ १८॥

इदमेव नियमसहितं वनेऽवस्थानमेव अमृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः। मे प्रपितामहा मन्वादयः वनवासं प्रेत्यतच्छरीरत्यागोत्तरं भवार्थाय भवः शिवो हिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपायार्थाय प्रयोजनायाहुरित्येके। भवार्थाय संसारक्लेशनिवृत्तये इति कतको व्याचष्टे॥१९॥

अभित इति पदम्॥ २०॥

अचलेन्द्रसम्बन्ध्योषध्यः स्वकान्तिसम्पदा शोभमानाः। अग्निशिखा इव निशि भान्ति॥ २१॥

क्षयनिभाः गृहसदृशाः। अतिनिविडबहुपलाशवृक्षकत्वात्। उद्यानसन्निभाः चम्पकमालत्यादिबाहुल्यात्। एकशिला अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः॥ २२॥

भित्त्वैव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः।
चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः॥ २३॥
कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान्।
कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशयदलायुतान्॥ २४॥
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः।
कामिभिर्वनिते! पश्य फलानि विविधानि च॥२५॥
वस्वौकसारां नलिनीमतीत्यैवोत्तरान् कुरून्।
पर्वतश्चित्रकूटोसौ बहुमूलफलोदकः॥ २६॥

एवन्तु कालं वनिते! विजिह्रिवां-
स्त्वया च सीते! सह लक्ष्मणेन।

कूटोऽग्रभागः॥ २३॥

कुष्ठमुत्पलमिति तीर्थः। स्थगरः पुत्रजीवकः। भूर्जः भूर्जपत्रवृक्षः। एतेषां पत्राण्युत्तरच्छदा एषां तान् कामिनां स्वास्तरान् आस्तरणानि। कुशेशयं पद्मं तद्दलैरासमन्ताद्युतानि पश्य॥ २४॥

फलानि भुक्तानीति शेषः॥ २५॥

वस्वौकसारा कुबेरनगरी। नलिनी शक्रनगरी। वस्वौकसारा श्रीदस्य शक्रस्य नलिनी पुरीति हरिः। अतीत्य शोभते इति शेषेणान्वयः॥ २६॥

हे वनिते सीते परैः श्रेष्ठैः स्वैः स्वीयैर्नियमैः सह सतां पथि

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्द्धिनीं
सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चित्तविनोदनं नाम चतुर्नवति-
तमः सर्गः ॥ ९४ ॥

स्थितः सन् । इमं कालं चतुर्दशवर्षमितं त्वया लक्ष्मणेन च सह विजह्रिवान् प्राप्तविहारो यदि भविष्यामि तदा कुलधर्मवर्धिनीं रतिं सौख्यं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ २७ ॥

अष्टविंशतिश्लोका अत्रेति कतकः ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः।

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः

अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥

अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम्

विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥

विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम्।

कुसुमैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः।

राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥

मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि साम्प्रतम्।

तीर्थानि रमणीयानि रतिं सञ्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥

अथ नदीप्रदर्शनेनोपलालयति। अथेति ॥ १ ॥

वरारोहाम् उत्तमस्त्रीम् ॥ २ ॥

कुसुमैः पद्मादिभिः ॥ ३ ॥

पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरभवैः राजन्तीं शोभमानाम्। राजराजः कुवेरस्तस्य नलिनी सौगन्धिकाख्या ॥ ४ ॥

जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।
ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ! ॥ ६ ॥
आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्ववाहवः
एते परे विशालाक्षि ! मुनयः शंसितव्रताः ॥ ७ ॥
मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।
पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥
क्वचिन् मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीम् ।
क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥
निर्धूतान्वायुना पश्य विततान् पुष्पसञ्चयान् ।
पोप्लूयमानानपरान् पश्य त्वन्तनुमध्यमे ! * ॥ १० ॥

तीर्थानि अवतारमार्गाः रतिं प्रीतिम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपतिष्ठन्ते मन्त्रैरुपस्थानं कुर्वते । एते परे मुनयः प्रकाशन्ते जपपरा इति शेषः ॥ ७ ॥

प्रनृत्त इव नृत्यं कर्त्तुमुपक्रान्त इव अतएव पुष्पाञ्जलिकरणं पादपैः ॥ ८ ॥

मणिनिकाशं मुक्तासदृशमुदकं यस्यास्ताम् ॥ ९ ॥

अम्भसि पोप्लूयमानान् पुनःपुनः प्लवमानान् पुष्पसञ्चयान् पश्य । पश्येहाचलमध्यमे इति पाठः । कृशत्वाचलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थ इति कतकः ॥ १० ॥

---

* "जलमध्यगान्" इति वा पाठः ।

पश्यैतद्वल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः।
अधिरोहन्ति कल्याणि! निष्कूजन्तः शुभा गिरः॥ ११॥
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने!।
अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात्॥ १२॥
विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः।
नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह॥ १३॥
सखीवच्च विगाहस्व सीते! मन्दाकिनीं नदीम्।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि!॥ १४॥
त्वं पौरजनवत् व्यालानयोध्यामिव पर्वतम्।
मन्यस्व वनिते! नित्यं सरयूवदिमां नदीम्॥ १५॥
लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः।
त्वञ्चानुकूला वैदेहि! प्रीतिञ्जनयती मम॥ १६॥
उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः।
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेद्य त्वया सह॥ १७॥

रथाङ्गाह्वयनाः चक्रवाकाः रथाङ्गं तद्वाचकः शब्दआह्वयने नामनि येषामिति विग्रहः। अधिरोहन्ति पुलिनानीति शेषः॥ ११॥

तव दर्शनाच्चाधिकं अधिकसुखावहम्॥ १२॥ १३॥

सखीवत् मन्दाकिन्या इति शेषः। कमलपुष्करे रक्तसितपद्मे तानि अवमज्जन्ती मर्द्दयन्ती॥ १४॥ १५॥ १६॥

उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन्॥ १७॥

इमां हि रम्यां गजयूथलोड़ितां
निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।
सुपुष्पितां पुष्पभरैरलङ्कृतां
न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥ १८ ॥
इतीव रामो बहुसङ्गतं वचः
प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।
चचार रम्यं नयनांजनप्रभं
स चित्रकूटं रघुवंशवर्द्धनः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
विनोदनं नाम पञ्चनवति-
तमः सर्गः ॥ ९५ ॥

सुपुष्पिता सुपुष्पितवनां तामवगाह्य यः सुखी न स्यात् स नास्ती-
त्यन्वयः ॥ १८ ॥

सरितं प्रति सरितं वर्णयन् । नयनयोग्याञ्जनवन्नीलप्रभम् ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः । *

तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ।
निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥
इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ।
एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥
तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।
सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ॥ ३ ॥

मांसेन छन्दयन् । मांसविशेषप्रदर्शनेन लालयन् सान्त्वयन् । गिरिनिम्नगां मन्दाकिनीम् ॥ १ ॥

तेन लालनप्रकारमाह,—इदमिति । एवमित्यस्य ब्रुवन्निति शेषः ॥ २ ॥

आसतः गिरिप्रदेशे आसीनस्य । उपयायिनः रामसमीपे आगच्छतः भरतस्य सैन्यरेणुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवतुः ॥ ३ ॥

---

* रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटश्च पर्वतम् ।
उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥ १ ॥

एतस्मिन्नन्तरे चस्ता: शब्देन महता ततः ।
अर्दिता यूथपा मत्ता: सयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४ ॥
स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः ।
तांश्च विप्रद्रुतान् सर्वान् यूथपानन्ववैचत ॥ ५ ॥
तांश्च विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा तञ्च श्रुत्वा महास्वनम् ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणन्दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥
हन्त लक्ष्मण ! पश्येह सुमित्रासुप्रजास्त्वया ।
भीमस्तनितगम्भीरन्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥
गजयूथानि चारण्ये महिषा वा महावने ।

एतस्मिन्नन्तरे सेनाशब्दप्रवृत्तिसमये ॥ ४ ॥
स राघवो रामः सैन्यसमुद्भूतं तदुत्पादितम् ॥ ५ ॥
स निःस्वनमिति पाठे स इति पदम् ॥ ६ ॥
भीमं भयङ्करं तत् स्तनितं मेघशब्दः तद्वद्गम्भीरं यथा भवति तथा योऽयं स्वनः श्रूयतेऽस्य कारणं पश्येति योजना ॥ ७ ॥

ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम् ।
सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ॥ २ ॥
संवृतञ्च रहस्यञ्च मत्तद्विजगणायुतम् ।
तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ ३ ॥
उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः ।
वैदेहि ! रमते चक्षुस्तवास्मिन् गिरिकन्दरे ॥ ४ ॥

विचासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥
राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने।
अन्यद्वा श्वापदङ्किञ्चित् सौमित्रे ! ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ! ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥ १० ॥
स लक्ष्मणः सन्त्वरितः शालमारुह्य पुष्पितम्।

यत् सहसा मृगाः प्रद्रुताः दिशस्तस्य कारणम्। तथा सिंहैर्विचासितानि गजयूथानि वा। अथ तैर्विचासिता महिषा वा दिशः प्रद्रुतास्तत्कारणञ्च पश्य। वा शब्दा चार्थे॥ ८॥

तत्कारणमुन्नयन् स्वयमाह,—राजा वेति राजादिर्मृगयामटते ज्ञातुमर्हसि। अन्यद्वा श्वापदं दुष्टजन्तुः। वनं क्षोभयतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्यताम्।
त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वियं श्लक्ष्णसमा शिला ॥ ५ ॥
यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव केसरैः।
राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ ६ ॥
उवाच प्रणयस्निग्धमिदं श्लक्ष्णतरं वचः।
अवश्यं कार्य्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ! ॥ ७ ॥
बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः।
एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प्य ह ॥ ८ ॥

प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ।
गजाश्वरथसम्बाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥
तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ।
शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

सालो वृक्षः ॥ ११ ॥
यत्तैः सज्जैः ॥ १२ ॥
सेनां शशंस । सेनां श्रुतशब्दकारणामुक्तवान् ॥ १३ ॥

सह भर्त्रानवद्याङ्गी रन्तुकामा मनस्विनी ।
तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत ॥ ९ ॥
रम्यं पश्यसि भूतार्थे वनं पुष्पितपादपम् ।
पश्य देवि ! गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ १० ॥
गजदन्तक्षतान् वृक्षान् पश्य निर्यासवर्षिणः ।
झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घैरुदतीव समन्ततः ॥ ११ ॥
पुत्रप्रियोसौ शकुनिः पुत्र पुत्रेति भाषते ।
मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥
विहगो भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धसमाश्रितः ।
सङ्गीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥
अयं वा बालकः शङ्के कोकिलानां विहङ्गमः ।
सुखबद्धमसम्बद्धं तथाप्येष प्रभाषते ॥ १४ ॥

अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम्।
सज्यं कुरुष्व चापञ्च शरांश्च कवचन्तथा ॥ १४ ॥
तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह।
अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे! कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥

अग्निं संशमयतु। परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोऽयं व्यापारः सर्वजनसिद्धः। गुहाम् अन्तर्गृहं शरांश्च गृहाणेति शेषः ॥ १४ ॥

तं युद्धसन्नाहवादिनं रामो विमृश्यकारित्वादाह,—अङ्गेति। यामिमां चमूं भयहेतुं मन्यसे सा कस्येति अवेक्षस्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता।
दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि! त्वमाश्रिता ॥ १५ ॥
एवमुक्ता प्रियस्याङ्के मैथिली प्रियभाषिणी।
भूयस्तरान्वनिन्द्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १६ ॥
अङ्के तु परिवर्त्तन्ती सीता सुरसुतोपमा।
हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १७ ॥
स निघृष्याङ्गुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये।
चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८ ॥
बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना।
चकासे विनिविष्टेन स सन्ध्येव निशासिता ॥ १९ ॥
केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः।
अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६ ॥
सम्पन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ।
आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥

रुषितः क्रुद्धः ॥ १६ ॥
अभिषेचनं राज्यं प्राप्य । सम्पन्नम् अकण्टकम् ॥ १७ ॥

अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।
अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥
विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् ।
वने बहुमृगाकीर्णे वित्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २२ ॥
रामस्तां परिरब्धाङ्गीं परिरभ्य महाभुजः ।
सान्त्वयामास वामोरुमवभर्त्स्याथ वानरम् ॥ २३ ॥
मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ।
समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ॥ २४ ॥
प्रजहास तदा सीता गते वानरपुङ्गवे ।
दृष्ट्वा भर्त्तरि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ॥ २५ ॥
नातिदूरेत्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् ।
ददर्श पुष्पस्तवकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २६ ॥
वैदेहीत्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ।
वयं तदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन ! ॥ २७ ॥

एष वै सुमहान् श्रीमान् विटपी सम्प्रकाशते।
विराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥
भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान्।
एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९ ॥

तच्चिह्नमाह,—एष इति। य एष वृक्षो महान् संप्रकाशते तत्समीपे तं लक्षीकृत्य रथे कोविदारध्वजो विराजते ॥ १८ ॥

भजति एतद्देशमागच्छन्ति। सादिनो गृहीतसादिचिह्ना गजारोहाः ॥ १९ ॥

तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया।
सहितस्तद्दर्शितकानो विशोकः प्रययौ वनम् ॥ २८ ॥
तदाशोकवनं रामः सभार्य्यो व्यचरत्तदा।
गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २९ ॥
तावन्योऽन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः।
समलङ्चक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३० ॥
आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ।
भार्य्यापती तावचलं शोभयाञ्चक्रतुर्भृशम् ॥ ३१ ॥
एवं स विविधान् देशान् दर्शयित्वा प्रियां प्रियः।
आजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलङ्कृतम् ॥ ३२ ॥
प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः।
दर्शयन् विविधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३३ ॥

गृहीतधनुषावावां गिरिं वीर! श्रयावहे।
अपि द्रच्यामि भरतं यत् क्वते व्यसनं महत्॥ २०॥
अथवेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतायुधौ।
अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे॥ २१॥

अतो गृहीतधनुषाविति॥ २०॥

अपि नौ वशमागच्छेदिति कामप्रवेदने लिङ्। महद्व्यसनं त्वया प्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः॥ २१॥

शुद्धबाणहतांस्तत्र मेध्यान् कृष्णमृगान् दश।
राशीकृतान् शुष्यमाणानन्यान् कांश्चन कांश्चन॥ ३४॥
तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत्तदा।
क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात्॥ ३५॥
अर्घं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी।
तयोरुपददद्भात्रोर्मधुमांसञ्च तद्भृशम्॥ ३६॥
तयोस्तृप्तिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः।
विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणम्॥ ३७॥
शिष्टं मांसं निकृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम्।
तद्रामवचनात् सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत॥ ३८॥
तां ददर्श तदा भर्त्ता काकेनायासितां दृढम्।
यस्या ह्यरान्तरचरः कामचारी विहङ्गमः॥ ३९॥
काकेनारोध्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम्।

त्वया राघव! सम्प्राप्तं सीतया च मया तथा।
यन्निमित्तं भवान् राज्याच्च्युतो राघव! शाश्वतात् ॥२२॥
सम्प्राप्तोऽयमरिर्वीर! भरतो वध्य एव मे।
भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव! ॥ २३ ॥

यन्निमित्तं यस्माद्धेतोः ॥ २२ ॥
वध्यत्वे अयमेव हेतुः ॥ २३ ॥

सा चुकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥
इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः।
पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४१ ॥
तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भ्रुकुटीपुटसूचितम्।
मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यषेधयत् ॥ ४२ ॥
स धृष्टमानो विहगो रामवाक्यमचिन्तयन्।
सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४३ ॥
सोऽभिमन्त्र्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्य्यवान्।
काकं तमभिसन्धाय ससर्ज्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥
स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रीन् लोकान् पर्य्यगात्ततः।
देवैर्दत्तवरः पक्षी शरान्तरचरो लघुः ॥ ४५ ॥
यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह।
इषीकाभूतसङ्काशं स रामं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥
स मूर्द्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः।

पूर्वापकारिणं हत्वा नह्यधर्मेण युज्यते ।
पूर्वापकारी भरतः त्यागे धर्मश्च राघव ! ॥ २४ ॥
एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम् ।
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ २५ ॥
मया पश्येत् सुदुःखार्त्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुमम् ।
कैकेयीञ्च बधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् ॥ २६ ॥

त्यागे बधे ॥ २४ ॥

संख्ये युद्धे । मया पश्येदित्युत्तरेणान्वयः । मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥ २५ ॥

सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैर्यादूरम् ॥ ४७ ॥
प्रसादं कुरु मे राम ! प्राणैः सामग्र्यमस्तु मे ।
अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे क्वचित् ॥ ४८ ॥
तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागतम् ।
सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥
मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ।
अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम् ॥ ५० ॥
यत्तु मे चरणौ मूर्द्धा गतस्त्वं जीवितेप्सया ।
अवास्त्ववेद्या त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥
अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज ।
किमङ्गं शातयतु ते शरेषीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥

कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ।
अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारञ्च मानद ! ॥ २७ ॥
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ।
अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥
छिन्दंश्छत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ।
शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥
श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान् मया ।
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् महावने ॥ ३० ॥

सानुबन्धां सकुलाम् ॥ २६ ॥
कलुषेण पापेन कैकेयीरूपेण असत्कारं कैकेयीकृतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥

एतावद्धि मया शक्यं तव कर्त्तुं प्रियं खग ! ।
एकाक्षहीनं ह्यक्षेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥ ५३ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण सम्प्रधार्य्य स वायसः ।
अभ्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५४ ॥
सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ।
एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ! ॥ ३५ ॥
रामनिर्मुक्तमस्त्रं तत्काकस्य नयने पतत् ।
वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ३६ ॥

ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
क्रोधविजृम्भनं नाम षण्णवति-
तमः सर्गः ॥ ९६ ॥

भरतलक्ष्मणयोः समतया रामोपकरणत्वाल्लक्ष्मणस्य भरतविषये एवं वादः रामस्य तूभयोरपि खोपकरणत्वान्न क्वापि क्रोध इति तत्त्वमत्र ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ।
लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ३७ ॥
अयं सर्गः प्रक्षिप्तः ।

सप्तनवतितमः सर्गः ।

सुसंरब्धन्तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ।
रामस्तु परिसान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमत्र धनुषा कार्य्यमसिना वा सचर्मणा ।
महाबले महोत्साहे * भरते स्वयमागते ॥ २ ॥
पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे † ।
किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ! ॥ ३ ॥
यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान् विषकृतानिव ॥ ४ ॥

अथ तत् क्रोधमपनयति भगवान् सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनप्रयोजनकथनेन । भरतं प्रति सुसंरब्धम् अत्यन्तं युद्धोद्योगवन्तम् ॥ १ ॥

अत्र भरतविषये ॥ २ ॥

पितुः सत्यं पालयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सापवादेन पित्रा भरताय दत्तं रामोपहृतवानित्येवंरूपापवादसहितेन ॥ ३ ॥

क्षये नाशे कृत इति शेषः ॥ ४ ॥

---

* "महेष्वासे महाप्राज्ञे" इति वा पाठः ।

† "आगतम्" इति वा पाठः ।

धर्ममर्थञ्च कामञ्च पृथिवीं चापि लक्ष्मण!।
इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते॥ ५॥
भ्रातृणां संग्रहार्थञ्च सुखार्थं चापि लक्ष्मण!।
राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे॥ ६॥
नेयं मम मही सौम्य! दुर्लभा सागरांबरा।
नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण!॥ ७॥
यद्विना भरतं त्वाञ्च शत्रुघ्नं वापि मानद!।
भवेन् मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत् कुरुतां शिखी॥ ८॥
मन्येहमागतोयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः।
मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन्॥ ९॥
श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम्।
जानक्या सहितं वीर! त्वया च पुरुषोत्तम!॥ १०॥
स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः।

एतदुक्तार्थजातमुद्दिश्य प्रतिशृणोमि प्रतिजाने॥ ५॥

तमेवार्थं प्रपञ्चेन दृढ़यति। भ्रातृणामिति। संग्रहार्थं सम्यक्-पालनार्थम्। अतएव तेषां सुखार्थञ्च॥ ६॥

दुर्लभेति नापितु सुलभैव किं तु तां नेच्छामि शक्रत्वमपि नेच्छे-यम् इमां महीमिव नेच्छामि इति नेत्यर्थः॥ ७॥ ८॥

मन्येहमिति इहमभ्यागत इति मन्ये इत्यन्वयः। आगतो मातुल गृहादिति शेषः। कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवं रूपम्॥ ९॥ १०॥११॥

द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गतः ॥ ११ ॥
अम्बाञ्च कैकयीं रुष्य परुषञ्चाप्रियं वदन्।
प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति।
अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥
विप्रियं कृतपूर्वन्ते भरतेन कदा नु किम्।
ईदृशं वा भयन्तेऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥
न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः।
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥
कथन्नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्याञ्चिदापदि।
भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे! प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥

रुष्य तद्विषयरोषं कृत्वेत्यर्थः। प्रसाद्य त्वद्दत्तं राज्यं मया प्राप्तं तन्मया रामाय दीयते अतो न ते सत्यभंगदोष इति तदनुमन्यस्वेति प्रसाद्य ॥ १२ ॥

यथैव भरतस्तथा एतत्कर्त्तृकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वम् प्राप्तकालम् उचितम् ॥ १३ ॥

कृतपूर्वं यत् अद्य भरतं शङ्कसे। ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यम् कृतपूर्वम् उक्तपूर्वं वा यदद्य भरतं शङ्कसे इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

अतः ते त्वया भरतोऽप्रियं निष्ठुरं न वाच्यः। यतो भरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहमपि अप्रियमुक्तः स्यां त्वया ॥ १५ ॥

यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे।
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम्॥ १७॥
उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण! तत्त्वतः॥
राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येव मंस्यते॥ १८॥
तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः।
लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया॥ १९॥
तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह।
त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम्॥ २०॥
व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह।
एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः॥ २१॥

आत्मनः प्राणं प्राणसमं भ्रातरमित्यन्वयः॥ १६॥

इमां वाचं भरतवधविषयां प्रदीयतामिति वक्ष्यामीत्यन्वयः॥ १७॥

ननु त्वदुक्तोपि स न दद्यात्तत्राह,—उच्यमान इति। प्रयच्छेत्युच्यमान इत्यर्थः। राज्यलिप्साचेत्तदेव दापयिष्यामि। किं भ्रातृवधेनेत्याशयः॥ १८॥

लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अत्यन्तसङ्कुचितोभूदित्यर्थः। तस्य रामस्य हिते रतः॥ १९॥

एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितं वाक्यमाह,—तदिति। भरतप्रसङ्गस्तु त्वदाशयपरिज्ञानायैव केवलमुपन्यस्त इत्याशयः॥ २०॥

अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ।
वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम्।
पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
एतौ तौ सम्प्रकाशन्ते गोत्रवन्तौ मनोरमौ।
वायुवेगसमौ वीरौ! जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥
स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे।
नागः शत्रुञ्जयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥
न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतम्।

एवं पितृप्रसङ्गो लक्ष्मणस्य व्रीडापरिहारमल इति ज्ञात्वा तदेव अनुकुर्वन्नाह,—व्रीडितमिति। एषः लक्ष्मणप्रस्तावितः पिता ॥ २१ ॥

नौ सुखोचितौ मन्यमानः। वनवासम् अनुध्याय कष्टं विचिन्त्य ॥ २२ ॥

इमां सीताम् ॥ २३ ॥

गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलौ वा। गात्रवन्ताविति पाठे प्रशस्तशरीरौ। जवनौ वेगवन्तौ ॥ २४ ॥

पितुरागमने चिह्नान्तरमाह,—स एष इति। कम्पते चलति आगच्छति। अयं शत्रुञ्जयो रामेण सुयज्ञाय दत्तादन्य एव अतएव तातस्य शत्रुञ्जय इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

पितुर्द्दिव्यं महाभाग ! संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥
वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण ! मद्वचः ।
इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥
अवतीर्य्य तु सालाग्रात् तस्मात् स समितिञ्जयः ।
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
भरतेनाथ सन्दिष्टा संमर्द्दो न भवेदिति ।
समन्तात् तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥
अध्यर्द्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह ।
पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥
सा चित्रकूटे भरतेन सेना
धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।

इह कृत्यविषये ॥ २६ ॥

इतीव इत्येव । सौमित्रिं वृक्षाग्रस्थितम् । अथ वृक्षावरोहणमाज्ञापयति । वृक्षाग्रादिति । मद्वचः कुरु शङ्कां विहाय मद्वचसा सालावरोहणं कुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवतीर्य्येति रामाज्ञयेति आदिः ॥ २८ ॥

रामाश्रमस्य सम्मर्दो न भवेदिति सन्दिष्टा आज्ञप्ता सेना शैलस्य समन्तात् दूरभागे वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥

अध्यर्द्धं सार्द्धयोजनम् ॥ ३० ॥

प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य
विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामलक्ष्मणसंवादो नाम सप्तनवति-
तमः सर्गः ॥ ९७ ॥

धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं विधूय प्रणीता शिक्षिता सेना ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

निवेश्य सेनान्तु विभुः पद्भ्यां पादवतांवरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकम् ॥ १ ॥
निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ।
भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
क्षिप्रं वनमिदं सौम्य ! नरसङ्घैः समन्ततः ।
लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥
गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना ।
समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन् परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
अमात्यैः सहपौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।

पादवतां चरप्राणिनां वरः श्रेष्ठो विभुर्भरतः गुरुवर्त्तकं गुरुशुश्रूषा-परम् ॥ १ ॥

यथोद्देशम् अमुकस्यामुक दिशि वास इति स्वाम्युपदिष्टप्रदेश-मनतिक्रम्य निविष्टे सैन्ये इत्यर्थः । विनीतवत् विनीतार्हं ॥ २ ॥

लुब्धाः निषादाः एभिः आसन्नैर्गुहभृत्यैः ॥ ३ ॥

ज्ञातिसहस्रेण परिवृत इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

सह सर्वं चरिष्यामि पञ्चां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥
यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ।
वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
यावन्न चन्द्रसङ्काशं तद्द्रक्ष्यामि शुभाननम् ।
भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।
मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युतिम् ॥ ८ ॥
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति । ९ ॥
यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ।
अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ १० ॥
कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
भर्त्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या या तु गच्छति ॥ ११ ॥

चरिष्यामि अहमन्वेषयन्निति शेषः। पौरैः सह वर्त्तमानैरमात्यै-र्द्विजातिभिः सह वर्त्तमानैर्गुरुभिश्च परिवृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥

शुभाननमिति कर्मधारयः। शान्तिर्दुःखशान्तिः ॥ ७ ॥

चन्द्रविमलोपमं विमलचन्द्रसदृशम् ॥ ८ ॥

पार्थिवव्यञ्जनं रेखाध्वजकुलिशातपत्रादि तावन्मे न शान्तिरित्य-न्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः।
यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नन्दने ॥ १२ ॥
कृतकार्य्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम्।
यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः।
पद्मामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥
स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु।
पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १५ ॥
स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमारुह्य सत्वरम् *।
रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥

गिरिराजसमः हिमवत्सदृशः ॥ १२ ॥

कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादरजो व्याप्ततयेति भावः। दुर्गं दुष्प्रवेशम्। व्यालाः सर्पाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

द्रुमजालानि मध्येन द्रुमजालानां मध्ये इत्यर्थः। तद्योगे तानीति द्वितीया ॥ १५ ॥

अग्नेर्ध्वजं धूमं रामाश्रमगतस्यान्ते इति पाठे तदाश्रमगतस्य सालस्यान्ते उपरि बद्धम् उच्छ्रितं ध्वजं कोविदारध्वजं दृष्ट्वेत्यर्थः। धूमदर्शनस्य पूर्वमेव जातत्वेन तस्या निर्णायकत्वादिति कतकः ॥ १६

* "आसाद्य पुष्पितम्" इति वा पाठः।

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् मुमोद सह बान्धवैः।
अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥

स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य
रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम्।
गुहेन सार्द्धं त्वरितो जगाम
पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतस्य चित्रकूटवनप्रवेशो नाम अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

तं ध्वजम् ॥ १७ ॥

पुण्यजनास्तपस्विनः। पुनर्निवेश्य अन्वेषणनियोजितामपि चमूं स्थापयित्वा। गुहेनेति प्रधानजनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः।

निविष्टायान्तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः।
जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन्॥ १॥
ऋषिं वसिष्ठं सन्दिश्य मातृर्मे शीघ्रमानय।
इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः॥ २॥
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्त्तत *।
रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च॥ ३॥

निविष्टायामिति। शत्रुघ्नमिति प्रतियोगे द्वितीया। शत्रुघ्नस्य रामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादि दर्शयन्नित्यर्थः॥ १॥

आनयेति सन्दिश्य स्वयं त्वरितः सन्नग्रे जगाम। नतु मातृः प्रतीक्ष्य स्थित इत्यर्थः॥ २॥

रामदर्शनजस्तर्षः रादर्शनमुद्दिश्य जनितोऽभिलाषः स भरतवत्तस्य च शत्रुघ्नस्य सुमन्त्रस्य च। अतः शत्रुघ्नं भरतमनुधावन्तम् अदूरात्तत्समीपं यथा भवति तथान्ववर्त्तत अन्वधावत्॥ ३॥

---

* "अन्वपद्यत" इति वा पाठः।

गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ।
भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजञ्च ददर्श ह ॥ ४ ॥
शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।
काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५ ॥
लक्ष्मणस्य च रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः ।
कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥
ददर्श भवने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषाणाञ्च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥

तापसानामालयैः सह संस्थिताम् । तापसालयसमानसंस्थानां पर्णकुटीं पर्णप्राधान्येन निर्मितां कुटीं शालाम् । इयं दर्शनार्थमागततपस्व्यादिसंव्यवहारप्रयोजना उटजबहिःस्था । उटजं सभित्तिकवाटं दारुबद्धं गृहं सीतानिवेशार्थं कृतम् ॥ ४ ॥

तस्याः शालायाः पर्णकुटीसंज्ञायाः अवभग्नानि होमार्थम् अपचितानि बल्यर्थं सम्पादितानि ॥ ५ ॥

एयुषः (प्राप्तवतः) आङ्पूर्वादिणः क्वसुः । कुशैर्वल्कलैश्च मार्गपरिज्ञानार्थं कृतम् अभिज्ञानं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥

शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात् तद्रूपप्रयोजनार्थं मृगादीनाङ्करीषैः कृतान् सञ्चयान् ददर्श । चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानेन तत्र काले वैशाखान्तमपररात्रे शीतस्य जायमानत्वात् ॥ ७ ॥

गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा।
शत्रुघ्नञ्चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः॥ ८॥
मन्ये प्राप्ताःस्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत्।
नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः॥ ९॥
उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम्।
अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता॥ १०॥
इतश्चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणान्तरस्विनाम्।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्ज्जताम्॥ ११॥
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने।
तस्यासौ दृश्यते धूमः सङ्कुलः कृष्णवर्त्मनः॥ १२॥

एवमेतान् पदार्थान् पश्यन् गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत्॥ ८॥
मन्दाकिनीमित अस्मात् प्रदेशात्॥ ९॥

यत उच्चर्बद्धानि चीराणि। तस्मात् विकाले मार्गस्य स्पष्टदर्शना-योग्ये काले जलाहरणादर्थं गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृता-भिज्ञानः आश्रमपन्थाः अयमेव भवेत्॥ १०॥

अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गं दर्शयति। इतश्चेति। इदञ्चेति पाठान्तरम्। उदात्तदन्तानां महादन्तानां परिक्रान्तं परिक्रमणं स्यात् गमनमार्ग इति यावत्। तत्र गमननिवृत्त्यर्थञ्चेदमभिज्ञानकरणमिति भावः॥ ११॥

अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् ।
आर्य्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥
अथ गत्वा मुहूर्त्तन्तु चित्रकूटं स राघवः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥
इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामं तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥
एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥

तापसा वने यमाधातुं सायं प्रातर्होमार्थमिच्छन्ति तस्यायं दृश्यते धूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥

स राघवः भरतः मन्दाकिनीमनु चित्रकूटं प्राप्त इत्यन्वयः । तं जनममात्यादिजनम् ॥ १४ ॥

वीरासने योगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति लोकेन समाकृष्टः निन्दितो यस्मादतो मे जन्म धिक् । सोऽह-मेतदपयशःपरिहाराय रामं प्रसादयन् रामप्रसादहेतवे तस्य रामस्य

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ।
विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २० ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥
महारजतवासोभ्यामसिभ्याञ्च विराजिताम् ।
रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्याञ्चातिशोभिताम् ॥ २२ ॥
गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसङ्घैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥

पादेषु पूजायां बहुवचनम् । सीताया लक्ष्मणस्य च पादयोः पतिष्यामि । स्वापराधप्रसादनाय कनीयःस्वपि प्रणामो लोकप्रसिद्ध इति कतकः । अन्यस्तु श्रद्धाजाग्रात् सीतायाश्च पुनःपुनरिति पाठं कल्पयति ॥ १७ ॥ १८ ॥

सालाः वटपलाशादिदृढविशालपर्णवन्तो वृक्षाः । अश्वकर्णो वृक्षविशेषः ॥ १९ ॥

भारसाधनः अतिगुरुकार्य्यसाधनैः । मारो बले स्थिरांशे च ॥२०॥

भोगवती नागलोकः ॥ २१ ॥

महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्याम् । चर्म फलकम् ॥ २२ ॥

प्रागुदक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम्।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने॥ २४॥
निरीक्ष्य स मुहूर्त्तन्तु ददर्श भरतोगुरुम्।
उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम्॥ २५॥
कृष्णाजिनधरन्तन्तु चीरवल्कलवाससम्।
ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम्॥ २६॥
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम्।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्त्तारं धर्मचारिणम्॥ २७॥
उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम्।
स्थण्डिले चर्मसंस्तीर्णे * सीतया लक्ष्मणेन च॥ २८॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः।

काञ्चनभूषितैर्गोधाङ्गुलित्रैरुपलक्षितामिति शेषः। सिंहगुहामिव पर्णशालां ददर्शेत्यन्वयः॥ २३॥

प्रागुदक्प्रवणाम् ईशानभागे निम्नाम्॥ २४॥

निरीक्ष्येति। अग्निमिति शेषः। गुरुं रामं ददर्श कृष्णाजिनेत्याद्युच्यमानविशेषणं रामम्॥ २५॥

अभितः समीपे ददर्श॥ २६॥ २७॥

शाश्वतं ब्रह्माणं हिरण्यगर्भम्॥ २८॥

---

* "दर्भसंस्तीर्णे" इति वा पाठः।

'अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः केकयीसुतः ॥ २९ ॥
दृष्ट्वैव विललापार्त्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
अशक्नुवन् धारयितुं धैर्य्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् ।
वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥
वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा * ।
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥

अभ्यधावत धावन्निव त्वरया जगाम। अत्र भरतस्येव कवेरपि वर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्रप्रकरणे द्विरुक्तिर्न दोषाय॥ २९ ॥

दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैवार्त्तः खिन्नः सन् तामार्त्तिं धैर्याद्धारयितुमशक्नुवन्। अतएव बाष्पसन्दिग्धवर्णया गिरा वागिन्द्रियेण वचनमब्रुवन् न व्यक्तं वदन् विललाप ॥ ३० ॥

विलापप्रकारमाह,—यः संसदीति ॥ ३१ ॥

बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलङ्कर्त्तुं यः पुरे उचितः स मृगाजिने अन्तरीयोत्तरीयरूपे मृगचर्मणि प्रवस्ते। धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

---

* "तदा" इति वा पाठः।

यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ।
शरीरक्लेशसम्भूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥
चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ।
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग् जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥
इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥
दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ३८ ॥
बाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ।
आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्त्तयन् ॥ ४० ॥

यथादिष्टैर्यथाविहितैः ऋत्विक्क्लेशसाध्यैर्यस्य धर्मसञ्चयो युक्तः स स्वशरीरक्लेशेन सम्भृतमुत्पन्नं धर्मं मार्गते ॥ ३४ ॥

मलेन दण्डवत् त्रिषवणास्नवमात्राम्भर्लक्षितिरङ्गे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पादावप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥

तत एव पुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥

ततः बाष्पावरुद्धकण्ठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥
तान् पार्थिवान् वारणयूथपाभान्
समागतांस्तत्र महत्यरण्ये।
वनौकसस्तेऽभिसमीक्ष्य सर्वे
त्वश्रूण्यमुञ्चन् प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
समागमो नाम नवनवतितमः
सर्गः ॥ ९९ ॥

राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥

अश्रूण्यमुञ्चन् प्रविहाय हर्षम्। पूर्वं तद्दर्शनजसन्तोषः पश्चात्तद्दुःख-दर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।
ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥
कथञ्चिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ।
भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥
आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम् ।
अङ्के भरतमारोप्य पर्य्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥
क्व नु तेऽभूत् पिता तात ! यदरण्यं त्वमागतः ।
न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

जटिलमिति । अद्य प्रभृति भूमौ तु शयिष्ये जटाचीराणि धारयन्नित्यष्टाशीतितमे भरतोक्तेर्भरतस्य जटिलत्वम् । यद्यपि नवतितमे सर्गे वसानो वाससी क्षौमे इति भरद्वाजदर्शनवेलायां श्रूयते तथापि गुहग्रामे प्रतिज्ञातस्य भरद्वाजाश्रमनिर्गमनानन्तरं धारणमिति न विरोधः । युगान्ते भास्करं यथेति भुवि पतितमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

पर्य्यपृच्छत् समाहित इति पाठे समाहितः कुशलप्रश्नद्वारा धर्मबोधने सावधानचित्तः ॥ ३ ॥

हे तात ! ते पिता क्वाभूत् इह परत्रवेत्यर्थः । कुत एवं संशय-

चिरस्य वत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् ।
दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन् किन्तात ! वनमागतः ॥
कच्चिन्नु धरते तात ! राजा यत्त्वमिहागतः ।
कच्चिन्नु दीनः सहसा राजा लोकान्तरङ्गतः ॥ ६ ॥
कच्चित् सौम्य ! न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ।
कच्चिच्छुश्रूषसे तात ! पितुः सत्यपराक्रम ! ॥ ७ ॥
कच्चित् दशरथो राजा कुशली सत्यसङ्गरः ।

त्तत्राह,—नहीति । जीवतस्तस्य सेवां हित्वेति शेषः । नार्हसि मद्-सन्निधौ तवैव पितृशुश्रूषाया अवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

दूरान्मातामहदेशात् चिरस्यागतं भरतं पश्यामि बतेति हर्षे । दुष्प्रतीकमिति भरतविशेषणं वनविशेषणञ्च । आद्ये कार्श्यवैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयाकारं वनमपि भीषणतया । तथा ईदृशं वनं किमागतः किमागमनप्रयोजनं ईदृशारण्ये इत्यर्थः । अरण्यं गजाद्युपभोग्यं तद्वृत्तिवनमास्थाद्युतं मनुष्यभोग्यम् ॥ ५ ॥

अथ भरतागमनं राजाज्ञया वा स्यात् राजमरणे दुःखाद्वा । तत्राद्यमुपन्यस्यति । कच्चिन्नु इति । धरते प्राणान् धारयति । अथवा लोकान्तरं गतः । यत्त्वमिहागत इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥

अन्यमेव पक्षमवलम्ब्याह,—न ते राज्यं भ्रष्टमिति । मूलप्रभोरत्ययात्प्राप्तभ्रंशकम् । अनिश्चयाल्लोकप्रतारणाय वा पुनर्जीवनपक्षमवलम्ब्याह,—कच्चिच्छुश्रूषस इति ॥ ७ ॥

राजसूयाश्वमेधानामाहर्त्ता धर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥
स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यो महाद्युतिः ।
इच्वाकूणामुपाध्यायो यथावत् तात ! पूज्यते ॥ ९ ॥
तात ! कच्चिच्च कौशल्या सुमित्रा च प्रजावती ।
सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ १० ॥
कच्चित् विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतञ्च होष्यमानञ्च काले वेदयते ! सदा ॥ १२ ॥
कच्चित् देवान् पितॄन् भृत्यान् गुरून् पितृसमानपि ।
वृद्धांश्च तात ! वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥

धर्मनिश्चितः धर्मे निश्चितं निश्चयो यस्य सः ॥ ८ ॥

उपाध्यायो वसिष्ठः ॥ ९ ॥

नन्दति मद्वनवास त्वद्राज्यलाभाभ्यामिति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

कुलपुत्रो महाकुलप्रसूतः ते पुरोहितः तावकसकलहितकृत्यानुष्ठाता । एतेन वसिष्ठपुत्रः कश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥

विधिज्ञः सकललोमविधिज्ञः युक्तो नियुक्तः काले होमकाले वेदयते हुतं होष्यमाणञ्चाग्निम् ॥ १२ ॥

वैद्याः विद्यासु सर्वासु निपुणास्तान् ब्राह्मणानभिमन्यसे बहुमन्यसे । ब्राह्मणसामान्यविषयः प्रश्नोऽग्रे भविष्यति । यद्वा वैद्यान् चिकित्सा-

इष्वस्त्रवरसम्पन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ।
सुधन्वानमुपाध्यायङ्कच्चित्त्वं नावमन्यसे ॥ १४ ॥
कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात ! मन्त्रिणः ॥ १५ ॥
मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ! ।
सुसंवृतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ १७ ॥
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।

प्रवीणान् ब्राह्मणानित्यर्थः । अपूतोह्येषोमेध्योयोऽभिषज्यतीति श्रुत्युक्त-निन्दा तु शास्त्रानभिज्ञचिकित्साप्रवृत्तपरा । शास्त्राभिज्ञस्य भैषज्यं महते पुण्याय तज्जीविकापरो वा निषेध इति दिक् ॥ १३ ॥

इषुरमन्त्रो बाणप्रयोगः अस्त्रं समन्त्रः सः । वरशब्द उभयसम्बद्धः । अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रं तत्र विशारदं पण्डितं सुधन्वानं तन्नामा-नम् । उपाध्यायं धनुर्वेदाचार्य्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

मन्त्रिधुरैः मन्त्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः । सुसंवृतः सुतरां गुप्तः ॥ १६ ॥

अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायम् ॥ १७ ॥

नैकः एकेन मन्त्रे क्रियमाणे स्वकार्य्याभिनिवेशेन गुणागुणयोर्याथा-र्थ्यग्रहणं न सिद्ध्यति । बहुभिर्मन्त्रणे प्रथममैकमत्यमेव न घटेत मन्त्र-

कच्चिन्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति॥ १८॥
कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम्।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव!॥ १९॥
कच्चित्तु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः।
विदुस्ते सर्वकार्य्याणि न कर्त्तव्यानि पार्थिवाः॥ २०॥
कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्त्तिताः।
त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात! मन्त्रितम्॥ २१॥
कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम्।

भेदश्च भवेदिति भावः। राष्ट्रं न परिधावति लोकैर्न ज्ञायत इत्यर्थः॥ १८॥

लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयं महाफलम्। न दीर्घयसि न विलम्बयसि॥ १९॥

पार्थिवाः सामन्ताः। ते मन्त्रिणामि सर्वकार्य्याणि सुकृतानि निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि कृतकल्पानि वा विदन्ति। न कर्त्तव्यानि भावित्वेनेत्यर्थः॥ २०॥

ये त्वदीया मन्त्रास्त्वयामात्यैश्चापरिकीर्त्तिता अपि युक्त्यार्थापत्त्या तर्कैस्तत्साध्यैरनुमानैर्वा। यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापकाः युक्तयः साक्षात्तदनुमापिकाः परैर्न बुध्यन्ते किन्न। किञ्च परकृतं मन्त्रितं त्वया त्वदमात्यैर्वा बुध्यते किन्न॥ २१॥

सहस्रैरप्यन्येरपीति शेषः। पण्डितपरिग्रहे हेतुमाह,—पण्डित इति।

पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ २२ ॥
सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः।
अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥
कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात ! योजिताः * ॥ २५ ॥
अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन्।
श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २६ ॥
कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजिताः प्रजाः।

अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसङ्कटेषु निःश्रेयसङ्कुर्य्यात् अव्यभिचरितनिस्तारोपायबोधनेनेति शेषः ॥ २२ ॥

सहायता सहायकार्य्यक्षमता ॥ २३ ॥

विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥

मुख्या महान्तः ॥ २५ ॥

उपधा उत्कोचस्तमतीतान् तदग्राहिणः। यद्वोपाधिप्रयुक्तसंशयरहितान्। अतएव पितृपैतामहान् शुचीन् बाह्यान्तरेन्द्रियशुद्धान् ॥ २६ ॥

---

* "कर्मसु योजिताः" इति वा पाठः।

राष्ट्रे तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ! ॥ २७ ॥
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २८ ॥
उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं सन्दूषणे रतम् ।
शूरमैश्वर्य्यकामश्च यो न हन्ति स हन्यते ॥ २९ ॥
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान् मतिमान् शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३० ॥

उद्वेजिताः प्रजा मन्त्रिणश्च राष्ट्रे तव त्वां नानुजानन्ति नावमन्यन्ते ॥ २७ ॥

याजकाः किञ्चित्पापानुसन्धानेन पतितमिव त्वामयाज्योयमिति मत्वा नावजानन्ति किल। तत्र दृष्टान्तः। उग्रेत्यादि। स्त्रियः कुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं ताश्च कामयानं कामयमानं तस्यामत्यन्तासक्तं यथावजानन्तीत्यर्थं इति कतकः। उग्रप्रतीति पाठः। उग्रेण कर्मणा बलात्कारादिना प्रतिग्रहीतारं कामयानं कामुकं स्त्रिय इव याजकाः पतितमिव च नावजानन्ति प्रजा इति शेषः। प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहणञ्च त्वयि नास्ति कच्चिदिति भाव इति तीर्थः। परेतु उग्रप्रतिग्रहीतारम्। उग्रः शिवस्तत्प्रतिग्रहीतारमत्यन्तं स्वं तत्प्रतिग्रहीतुरिदृशपाकृतायाः कर्मविपाकशास्त्रे उक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥

उपायकुशलं सामाद्युपायचतुरं वैद्यं विद्याविदं राजनीतिशास्त्रज्ञम्। भृत्यं सन्दूषणे रतम्। येन केनापि हेतुना आत्मभृत्यविघटने

बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्ध*विशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३१ ॥
कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम् ।
सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३२ ॥
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः ।
भर्त्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान् कृतः † ॥ ३३ ॥

रतम् । शूरं मरणनिर्भयम् । ऐश्वर्य्यकामं राज्याभिलाषिणं यो न हन्ति स बध्यते हन्यत इत्यर्थ इति तीर्थः । उपायकुशलं राज्ञः सकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपायकुशलं वैद्यं भिषजम् । स्वामि-सन्दूषणे रतं भृत्यं सेवकञ्च राजानमपच्छिद्य तदैश्वर्य्यकामं शूरं सेवक-रूपं प्रभुञ्च यो न हन्ति स राजा तैरेव भिषजादिभिर्हन्यते इत्यर्थं कतक आह ॥ २९ ॥

शूराः परयोधाभिभवनसमर्थाः । धृतिमान् विपदि प्रशस्तधैर्य्यः दक्षः चतुरः ॥ ३० ॥

मुख्याः गणमुख्याः । दृष्टापदानाः दृष्टं द्वित्रिवारानभूतं अपदानं पूर्ववृत्तं पौरुषं येषां ते । विक्रान्ताः शूराः ॥ ३१ ॥

भक्तं दैनन्दिनदेयान्नम् । वेतनं प्रतिमासदेयम् ॥ ३२ ॥

भृताः भृतिजीविनो भृत्याः ॥ ३३ ॥

---

* "मुख्यायुध„ इति वा पाठः ॥
† "स्मृतः" इति वा पाठः ।

कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्त्राः प्रधानतः।
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति समाहिताः॥ ३४॥
कच्चिज्जानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान्।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत! पण्डितः॥ ३५॥
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारणैः॥ ३६॥

कुलपुत्त्राः ज्ञातयः। प्रधानतः प्रधानाः॥ ३४॥

प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः। यथोक्तवादी यथोक्तसन्देशप्रतिसन्देशवक्ता। पण्डितः परिच्छेत्ता। दूतश्चैव प्रकुर्वीतसर्वशास्त्रविशारदम्। इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भवमिति मनोः॥ ३५॥

कच्चिदष्टादशेति। तानि च मन्त्री॥ १॥ पुरोहितः॥ २॥ युवराजा॥ ३॥ सेनापतिः॥ ४॥ दौवारिकः॥ ५॥ अन्तःपुराधिकृतः॥ ६॥ बन्धनागाराधिकृतः॥ ७॥ धनाध्यक्षः॥ ८॥ राजाज्ञया आज्ञाप्येषु वक्ता॥ ९॥ प्राड्विवाकसंज्ञो व्यवहारप्रष्टा॥ १०॥ धर्मासनाधिकृतः॥ ११॥ व्यवहारनिर्णेता सभ्याख्यः॥ १२॥ सेनाया जीवितभृतिदानाध्यक्षः॥ १३॥ कर्मान्ते वेतनग्राहिणः॥ १४॥ नगराध्यक्षः॥ १५॥ राष्ट्रान्तपालः स्वयमेवाटविकः॥ १६॥ दुष्टानां दण्डनाधिकारी॥ १७॥ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः॥ १८॥ एतान्येव स्वपक्षे मन्त्रिपुरोहितयुवराजान् हित्वा च पञ्चदश। एकैकस्मिन् विषये त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैः परस्परमितरैश्चाभिज्ञातैः।

कच्चिद्दर्पास्त्वानपहितान् प्रतियातांश्च सर्वदा ।
दुर्बलाननवज्ञाय वर्त्तसे रिपुसूदन ! ॥ ३७ ॥
कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात ! सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ३९ ॥

एतान्यष्टादशतीर्थानि वेत्सि कच्चित् । येनी जलावतारे च मन्त्र्या-ष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादृर्शनेष्वपीति । स्वदेशेष्वेतैर्न्यायतो व्यवहारः प्रवर्त्तते न वेति विचारणीयं परदेशे चेति भावः ॥ ३६ ॥

अपास्तान्निष्कासितान् । प्रतियातान् पुनरागतान् दुर्बलान् दुर्बला-नपि । अनवज्ञायेति । दुर्बलोऽयमस्थितः किमस्माकं करिष्यतीत्युपेक्षां न करोषि कच्चित् ॥ ३७ ॥

लोकायतिकान् चार्वाकमतानुसारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् । अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः । ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रह-हेतुमाह,—अनर्थेति । परलोकतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादन-कुशलाः अतएव बालाः अज्ञाः वेदवत्सन्निधाविति शेषः । पण्डित-मानिनः । स्वयूथ्येष्वेव केवलमात्मनः पण्डितान्मन्यन्ते नान्यत्र ॥ ३८ ॥

द्वितीयलोकायतानां त्यागे हेतुमाह,—धर्मेत्यादि । मुख्येषु मुख्य-प्रमाणभूतेषु । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । शुष्कतर्कविद्याजनितां बुद्धि-

वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात! पूर्वकैः।
सत्यनामां दृढ़द्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४० ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा।
जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्य्यैः सहस्रशः॥ ४१ ॥
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम्।
कच्चित् समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥ ४२ ॥
कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः।
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥
प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः।
सुकृष्टसीमापशुमान् हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ४४ ॥

मवलम्ब्य निरर्थं निष्प्रयोजनं वदन्ति। यथात्मनो ज्ञानाश्रयत्वम्। इश्वा जगन्निमित्तकारणम् नित्यज्ञानादिगुणकश्चेत्यादिश्रुतिविरुद्धवादाभिप्रायमिदम् ॥ ३९ ॥

सत्यनामामयोध्येत्यन्वर्थनामाम् ॥ ४० ॥

आर्य्यैरुत्तमैर्वर्णिकैः ॥ ४१ ॥

समुदितां प्रसिद्धाम्। स्फीतां समृद्धाम् ॥ ४२ ॥

चैत्यशतैरश्वमेधान्तयागानेकचयनप्रदेशैः। कच्चिच्चैत्यशतैरिति पाठः। सुनिविष्टैः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलो निबिड़ः॥ ४३ ॥

प्रभिन्ननरनारीक इति पाठे। प्रभेदः सन्तोषः। सुकृष्टाः सीमाः तत्तत् क्षेत्रप्रान्तदेशाः पशवश्च यस्मिन् स तथा ॥ ४४ ॥

अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः ।
परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४५ ॥
विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ।
कच्चिज्जनपदस्फीतः सुखं वसति राघव ! ॥ ४६ ॥
कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ।
वार्त्तायां साम्प्रतं तात ! * लोकोयं सुखमेधते ॥ ४७ ॥
तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ।
रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४८ ॥

अदेवमातृक इति नदीमातृक इत्यर्थः । नद्यम्बुजीवनो देशो नदीमातृक उच्यते । "वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तु विज्ञेयो देवमातृक इति । खनिः स्वर्णरत्नाद्याकरः । ईदृशो जनपदः सर्वभयैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥

स च सुखं वसति कच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

कृषिगोरक्षजीविनो वैश्याः । वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यक्रेयं वार्तेत्युदाहृतं तत्र साम्प्रतं वर्त्तन्ते इति शेषः । लोको जीवलोकः कृष्यादौ स्थितः सुखमेधते कच्चित् ॥ ४७ ॥

गुप्तिपरीहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परीहारोऽनिष्टपरिहारः तैस्तेषां कृष्यादिजीविनां भरणं कृतं कच्चिदिति तीर्थः । गुप्तपरीहारैरिति

* "संश्रितस्तात" इति वा पाठः ।

कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसे कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद् गुह्यं न भाषसे ॥ ४९ ॥
कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः।
कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणाञ्च तृप्यसि ॥ ५० ॥
कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम्।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र ' महापथे * ॥ ५१ ॥
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया।

पाठः। गुप्त्यर्थं नियुक्ते राजमनुष्यैः क्रियमाणतस्करादानर्थपरिहारैस्ते त्वया भरणं कृतं कच्चिदिति कतकः ॥ ४८ ॥

ताः स्त्रियः सुरक्षितास्तयेत्यर्थः। न श्रद्दधास्यासामिति वचनादिकं वास्तवमिति शेषः। गुह्यम् अप्रकाश्यवृत्तान्तमिदमिति मत्वा न भाषसे कच्चित् ॥ ४९ ॥

नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतं वनम्। धेनुका धेनवः स्वार्थे कः। गणिकाः करिण्यः वेश्याकरिण्योर्गणिका। करिण्यादिसम्पादनविषये तृप्तिं नाप्नोषि कच्चित् ॥ ५० ॥

भूषितं सभायां स्थितात्मानमिति शेषः। तथा महापथे चात्मानं दर्शयसे ॥ ५१ ॥

कर्मान्ताः कर्मकराः अविशङ्कया निर्भयतया ते प्रत्यक्षा न किल वा अथवा सर्वे ते उत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शना न। अत्र कर्मकर-

* "महारथ! इति वा पाठः।

सर्वं वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५२ ॥
कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च प्रतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥
आयस्ते विपुलः कच्चित् कच्चिदल्पतरो व्ययः ।
अपात्रेषु न ते कच्चित् कोशो गच्छति राघव ! ॥ ५४ ॥
देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणेभ्यागतेषु च ।
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥
कच्चिदार्य्योऽपि शुद्धात्मा चारितश्चोरकर्मणा ।
अदृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः ॥ ५६ ॥
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ! ॥ ५७ ॥

विषये मध्यमेव नातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कारणमर्थप्राप्तिकारणम्। (निःशङ्कतया प्रवेशनेऽवज्ञादि सम्भवात् दर्शनाभावे कार्य्यहानिः स्यात् इति भावः) ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

आयो धनागमः व्ययो भोगबलरक्षाद्यर्थं त्यागः। अपात्रेषु नटगायकादिषु ॥ ५४ ॥

अभ्यागतेऽतिथियैः कच्चिद्व्ययः आयात् न्यून इति शेषः ॥ ५५ ॥

आर्यः साधुः शुद्धात्मापि सन्। अपकर्मणा स्तेयागम्यागमनादिदोषेण चारितोऽभिशस्तः। शास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टएवानिर्णीतदोषएव। लोभाद्धनलोभाच्छुचिरपि न बध्यते न दण्ड्यते कच्चित् ॥ ५६ ॥

व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्बलस्य च * राघव ! ।
अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव ! ।
तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥
कच्चिद् वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यमुख्यांश्च राघव ! ।
दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥

गृहीतः पालकैर्धनस्वामिना वा। सकारणो दृष्टः चोरत्वेन ग्रहणकारणैर्युक्तो दृष्टः। पृष्टः प्रश्नेनापि निश्चितचौर्य्यः। धनलोभाचोरेणैवोत्कोचतया दीयमानधनलोभात्पालकैर्न मुच्यते कच्चित् ॥ ५७ ॥

आढ्यस्य धनिकस्य दुर्बलस्य दरिद्रस्य च व्यसने विवादरूपसङ्कटे। राजकीयैकनिवर्त्ये प्राप्ते तवामात्या विरागाः सन्तः विगतधनरागाः सन्तः अर्थं तयोर्व्यवहारं पश्यन्ति कच्चित् ॥ ५८ ॥

मिथ्याभिशस्तानां राज्ञाविचार्य्यानिवर्त्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यान्यश्रूणि पतन्ति। पादन्यासानीवि पाठान्तरं तदा जायन्ते इति शेषः आर्षं नपुंसकत्वम्। तानि प्रीत्यर्थं राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थं राज्यमनुशासतो राज्ञः पुत्रादीन् घ्नन्ति ॥ ५९ ॥

वैद्याः भिषजः। दानमभिमतवस्तुनः। मनः स्नेहयुतम्। वाक् सान्त्वयुता। एतैस्त्रिभिः प्रत्येकं बुभूषसे प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्त्तुमिच्छसि सम्भावयितुमिच्छसि वा कच्चित् ॥ ६० ॥

---

* "दुर्गतस्य" इति वा पाठः।

कच्चिद् गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवतातिथीन्।
चैत्यांश्च सर्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥
कच्चिदर्थेन वा धर्मम् अर्थं धर्मेण वा पुनः।
उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबाधसे ॥ ६२ ॥
कच्चिदर्थञ्च कामञ्च धर्मञ्च जयतां वर ! ।
विभज्य काले कालज्ञ ! सर्वान् वरद ! सेवसे ॥ ६३ ॥
कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म धर्मशास्त्रार्थकोविदाः।
आशंसन्ते महाप्राज्ञ ! पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥

चैत्यान् चतुष्पथस्थमहावृक्षान् देवतावासभूतान्। सिद्धार्थान् विद्यावृत्ततपोभिः कृतार्थितजन्मनो ब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥

कच्चिदर्थेनेति। धर्मार्जनयोग्यपूर्वाह्णे अर्थार्जनेन धर्मबाधः। तथा तद्योग्यमध्याह्ने धर्मार्जनेन तद्बाधः। प्रीतिलोभेन कामेन विषयसन्तोषलोभरूपेण कामेन तदुभयकालसेवितेन तयोर्बाध इति तीर्थः। अर्थप्राप्तिरूपेण हेतुना धर्मं न बाधसे धर्मं हित्वार्थं न गृह्णासीत्यर्थः। धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतुना अर्थम् कुटुम्बनिर्वाहापेक्षितमर्थं न बाधसे उभयमपि विषयसन्तोषलोभेन गणिकाद्यासक्त्या बाधसे नेत्यर्थ इति कतकः ॥ ६२ ॥

विभज्य सेवसे। काले पूर्वाह्ण तदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रिरूपेण क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥

शर्मसुखमाशंसते प्रार्थयते ॥ ६४ ॥

नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम्।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम्॥ ६५॥
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् *।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम्॥ ६६॥
मङ्गलाद्यप्रयोगञ्च प्रत्युत्थानञ्च सर्वतः।
कच्चित् त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश॥ ६७॥
दशपञ्चचतुर्वर्गान् सप्तवर्गञ्च तत्त्वतः।

प्रमादोऽनवधानता। दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः तद्भावः। अवश्यकर्त्तव्यस्य विचारादिना कालविलम्बनम्। ज्ञानवतां विदुषामदर्शनम्। आलस्यं नित्यकृत्यालस्यम्। पञ्चवृत्तितां चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियपरवशताम्॥ ६५॥

अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेकेन चिन्तनम्। अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः। निश्चितानां मन्त्रिभिः सह कर्त्तव्यत्वेन निश्चितानामनारम्भम्॥ ६६॥

मङ्गलस्यादौ प्रातःकाले अप्रयोगमननुष्ठानम्। सर्वतः प्रत्युत्थानं सर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेन युगपदगड्याचामित्यर्थ इति तीर्थः। कञ्चन-प्रत्युत्थानायोग्यं पुरुषमुद्दिश्यापि प्रभावमुक्त्वा चापल्यादासनाच्चलन-मित्यर्थ इति कतकः॥ ६७॥

दशवर्गादीन् बुध्वा यथावदनुमन्यसे तेषु त्याज्यांश्चमुपादेयांश्च ज्ञात्वानुजानामीति तृतीयस्थेन सम्बन्धः। दशवर्गास्तु मृगयाद्यो

* "चिन्तनम्" इति वा पाठः।

अष्टवर्गं त्रिवर्गञ्च विद्यास्तिस्रश्च राघव ! ॥ ६८ ॥
इन्द्रियाणां जयं बुद्धा षाङ्गुण्यं दैवमानुषम् ।

दिवास्वापः परिवादः स्त्रियोमदः। तौर्यत्रिकम् वृथाट्या च कामजो दशको गण इति मनूक्तः। तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यम्। वृथाट्या वृथापर्य्यटनम्। पञ्चवर्गस्तु औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा इति दुर्गं पञ्चविधं पञ्चवर्ग उदाहृतः। इरिणं सर्वसस्यशून्यप्रदेशः तत्सम्बन्धिदुर्गमैरिणं तस्यापि परैर्गन्तुमशक्यत्वात्। धान्वनम् उष्णकाले दुर्गं भवति। चतुर्वर्गस्तु सामदानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्गणः। सप्तवर्गस्तु, स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गकोशौ बलं सुहृद्। परस्परोपकारीदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते। अष्टवर्गस्तु, पैशुन्यं साहसं द्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति। कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुञ्जरबन्धनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनान्यष्टवर्ग इति नीतिः। त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तित्रयं वा। तिस्रो विद्याः, त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः। त्रयीवेदत्रयी वार्त्ता कृष्यादि दण्डनीतिर्नीतिशास्त्रम् ॥ ६८ ॥

इन्द्रियाणां जयं जयोपायं स च योगाभ्यास एव। षाड्गुण्यं षड्गुणाः। सन्धिर्नाविग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रय इति। द्वैधं शत्रुवर्गाणामुपजापः। दैवमानुषं दैवं मानुषञ्च व्यसनमित्यर्थः। हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथेत्येतद्दैवम्। मरको मरणनिमित्तं मार्य्यादि। मानुषन्तु आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्। पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनं मानुषन्त्विदमिति। आयुक्तका अधिकारिणः। कृत्यन्तु अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः। क्रुद्धश्च

कत्यं विंशतिवर्गञ्च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ६८ ॥

कोपितोऽकस्मात्तथा भीतञ्च भीषितः। भेद्याः शत्रौ तु चत्वारो न्यपकृत्यमिदं स्मृतम्। विंशतिवर्गस्तु असन्धेयो विग्राह्य एव। स च बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः। भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा। विरक्तप्रकृति श्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान्। अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः। दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च। दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः। अदेशस्थो बहुरिपुः युक्तो कालेन यश्च सः। सत्यधर्मारतश्चैव विंशतिः पुरुषा अमी। एतः सन्धिं न कुर्वीत विग्रही स्यात्तु केवलमिति। कृतकस्तु राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञातिधनयोश्च यस्यापहारस्ते षट्। मदमानदेशपीडावन्तस्त्रयः। ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां येषां विघातस्ते चत्वारः। दैवचिन्तकः, रिपुमित्रावमन्तारौ, बन्धुविनाशनं यस्य, लोकानुग्रहरहितः, दूषितमण्डलः एकार्थाभिनिवेशित्वं यस्य, एते विग्राह्या एवेत्याह। प्रकृतयश्च मण्डलञ्च प्रकृतिमण्डलम्। प्रकृतिवर्गस्तु अमात्यो राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृता इति। मण्डलं द्वादशराजमण्डलम्। तत्र विजीगिषुमध्ये। अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम्। मित्रारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःसराः। पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः। आसारौ पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासाराविति। आसारपृष्ठभागस्थौ मध्यमोदासीनाविति। अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुरिति। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः। अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्च बधे प्रभुरिति॥६८॥

यात्रा दण्डविधानञ्च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ ।
कच्चिदेतान् महाप्राज्ञ ! यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥
मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।
कच्चित् समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे बुध ! * ॥ ७१ ॥

यात्रा यानं तच्च पञ्चविधम् । विगृह्य सन्धाय तथासम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । बलवत्तया पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य अन्यत्र शत्रौ यानं विगृह्ययानम् । तैः सन्धायान्यत्र यानं सन्धाययानम् । सामन्तैः सह यानं सम्भूययानम् । अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गमुत्पाद्यान्यं प्रति यानं प्रसङ्गयानम् । बलवत्तया शत्रुमुपेक्ष्य तस्य मित्रेषु यानमुपेक्ष्ययानम् । दण्डविधानं दण्डः सेना तद्विधानं व्यूहरचनाभेदः । दण्डो यमे मानभेदे लकुटे मदसैन्ययोः । द्वियोनी सन्धिविग्रहाविति सन्धिविग्रहयानेत्यादि षट्गुणानां मध्ये सन्धिविग्रहौ द्वयोर्योनी तत्र द्वैधीभावसमाश्रयौ सन्धियोनिकौ यानासने विग्रहयोनिके इति भेदः । तत्र द्वैधीभावो नाम बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्त्तेत काकाक्षिवदलक्षितमिति । अरिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रयः । कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् ॥ ७० ॥

यथोद्दिष्टं नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । यथोद्दिष्टैरिति पाठे मन्त्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः । व्यस्तैरेकैकशः । एवं हि

* "मिथः" इति वा पाठः ।

कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलाः क्रियाः ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥
कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ! ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥
यां वृत्तिं वर्त्तते तातो याश्च नः प्रपितामहाः ।
तां वृत्तिं वर्त्तसे कच्चिद् या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥
कच्चित् स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ! ।
कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥

तत्तन्मनःपरिज्ञानं भवति। त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनेन न बहुभिर्नैकेनेति सूचितम् ॥ ७१ ॥

वेदाः सफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या । क्रिया राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि । यद्वा क्रियाः सम्पादितधनादीनि क्रियास्तेषां सफलत्वञ्च दानभोगाभ्याम्। दाराणां सफलत्वं धर्मरतिप्रजाभिः। श्रुतसाफल्यम् विनीतत्वम् ॥ ७२ ॥

उक्ता एषा बुद्धिर्यथा मम तथैव तवापि वर्त्तते कच्चित् । कच्चिदेष्वेवेति पाठान्तरम् ॥ ७३ ॥

सत्पथगा शिष्टानुष्ठानमार्गगा ॥ ७४ ॥

स्वादुकृतं स्वादुतया कृतं सिद्धम् । आशंसमानेभ्यः स्नेहवशापेक्षयेच्छद्भ्यः मित्रेभ्यः स्निग्धेभ्यः ॥ ७५ ॥

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा
महीपतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।
अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथाव-
दितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कच्चित् सर्गो नाम शततमः
सर्गः ॥ १०० ॥

महीपतिः राजा क्षत्रियः इतश्च्युतः एतद्देहलोकाभ्याम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमः सर्गः ।

तन्तु रामः समाश्वाय भरतं गुरुवत्सलम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्राता प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ।
यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

एवं कश्चित् प्रश्नानन्तरं स्वस्य राजत्वाभावं सूचयितुं तदुत्तरम-प्रयच्छन्तं भरतं प्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः । तन्त्विति । समाश्वाय कुशलप्रश्नव्याजेन सर्वधर्मान् ज्ञापयित्वा । यद्वा प्राप्तराज्यपरित्यागेन जटादिधारणेन गुरौ स्वस्मिन् भक्तियुक्तं ज्ञात्वा ॥ १ ॥

यस्मात्त्वमिमं देशं चीरजटाजिनी भूत्वा आगतोऽसि । तस्मादेवं-रूपेणागमनं किं कारणकमिति त्वया प्रस्पष्टं व्याहृतं श्रोतुमहमिच्छे-यम् ॥ २ ॥

एतस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानं यदिति ॥ ३ ॥

आर्य्य ! तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीड़ितः ॥ ५ ॥
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप ! ।
चकार सा महत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्षिता ।
पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ।
अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

प्रगृह्य बलवत् यथा तथा शोकं निगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वं पृष्टमेवार्थं क्व नु तेऽभूत् पितेत्येवं रूपं भंग्यन्तरेण पुनः पृष्टं ज्ञात्वा तदुत्तरमाह,—आर्य्येति । परित्यज्य अस्मान् सर्वानिमञ्च लोकमिति शेषः । आर्य्यं परित्यज्येति पाठे विवास्येत्यर्थः । सुदुष्करं कर्म ज्येष्ठार्हं राज्यं कनिष्ठसात् कृत्वा ॥ ५ ॥

मम मात्रा कैकेय्या नियुक्तः इति पूर्वश्लोकान्वयि । सा चकारेत्यन्वयः । सुमहदिति पाठे सेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवं पितृमरणे श्रुते तदुचितकृत्ये कृते ततः परं यद्वक्तव्यं तत्संक्षेपेणाधुनैव ब्रूते भरतः । तस्य मे इति । कैकेयीपुत्रत्वात् प्राप्तापवादस्य राज्येन राज्यनिमित्तम् ॥ ८ ॥

तथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तश्चात्मनि मानद!।
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु॥ १०॥
भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया।
शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा॥ ११॥
एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया।
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि॥ १२॥
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम्।
पूजितं पुरुषव्याघ्र! नातिक्रमितुमर्हसि॥ १३॥
एवमुक्त्वा महाबाहुः सवाष्पः कैकयीसुतः।
रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः॥ १४॥
तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः।

यस्मान्मातरो वयञ्च सर्वे त्वत्प्रसादनार्थमागताः॥ ९॥

यतश्च त्वमानुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया युक्तः यतश्चात्मनि त्वयि अभिषेचनं युक्तं तस्माद्धर्मेण राज्यं प्राप्नुहि॥ १०॥

रजनी यथा तादृशी भूमिः शशिनेव त्वया युताऽविधवा भवतु इत्यन्वयः। पतिनेत्यार्षम्। विमलेनेहेति पाठान्तरम्॥ ११॥ १२॥

शाश्वतं परम्पराप्राप्तं सचिवमण्डलम् तत्प्रार्थनं पूर्वं सदा पूजितं सफलं कृतं तदिदानीमतिक्रमितुं नार्हसि॥ १३॥ १४॥

मत्तमथाप्यकस्मात् प्राप्तदुःखेन निःश्वसन्तं मातङ्गमिव स्थितं भरतमित्यन्वयः॥ १५॥

भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
कुलीनः सत्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः।
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥ १६ ॥
न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन!।
न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
कामकारो महाप्राज्ञ! गुरूणां सर्वदानघ!।
उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य! साधुभिः।
भार्य्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥
वने वा चीरवसनं सौम्य! कृष्णाजिनांवरम्।
राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥

पापं पित्राज्ञाभङ्गरूपम् ॥ १६ ॥

बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥

कथं कैकेयीगर्हणमज्ञानमूलं तत्राह,—कामकार इति। स्वच्छन्दाचरणमित्यर्थः स्वेच्छया नियोजनमिति यावत्। गुरूणां पित्रादीनाम्। उपपन्नेषु सम्मतेषु दारेषु पुत्रेषु च कामकारो विधीयत इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

ततः किमत आह,—वयमिति। भार्य्याः पुत्राः शिष्याश्च लोके साधुभिर्यथा समाख्याता इच्छाविनियोगार्हतया तथास्य राज्ञो वयं सर्वे इति त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥

यावत् पितरि धर्मज्ञ! गौरवं लोकसत्कृते।
तावद्धर्मभृतां श्रेष्ठ! जनन्यामपि गौरवम्॥ २१॥
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव!।
मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे॥ २२॥
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम्।
वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा॥ २३॥
एवमुक्त्वा * महाराजो विभागं लोकसन्निधौ।
व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः॥ २४॥
स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव।

प्रकृते किं तत्राह,— वने इत्यादि॥ २०॥

प्रकृतमम्बागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति। तावत् तावत्परिमाणकमित्यर्थः। अतः कैकेय्या अप्यस्मिन्नियोजने तथैवाधिकार इति भावः॥ २१॥

समाचरे समाचरिष्यामि॥ २२॥

त्वया राज्यं प्राप्तव्यम्। मया दण्डके वस्तव्यम्॥ २३॥

एवं विभागं लोकसन्निधौ मन्त्रिपुरोहितादिजनसन्निधौ उक्त्वा तानेवं विभागं कुरुतेति व्यादिश्य च आज्ञाप्य च दिवं गत इत्यन्वयः॥ २४॥

---

* "कृत्वा" इति वा पाठः।

पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
चतुर्दशसमा सौम्य ! दण्डकारण्यमाश्रितः ।
उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥
यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः
पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।

यथाभागं पितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यन्तम् अनेन तदनन्तरमहं भोक्ष्यामीति सूचितम् । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनवास एव वृतः न तु सर्वथा मे राज्यत्यागः, पित्रापि तावदेवानुमतमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पिता महात्मा ब्रह्मणा तुल्यः । अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्रननुमतमिति शेषः । न हितमित्यन्वयः । ननु पितृमरणश्रवणोत्तरं शोकमुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेव कुत इति चेच्छृणु । भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणाय कैकेय्या लोकानां चान्यथासंभावनावारणाय शोककालेऽपि धैर्य्यमवलंब्य तत्करणं शोककालेप्येवं धैर्य्यं कर्त्तव्यमिति लोकोपदेशायेति मम प्रतिभाति । तीर्थस्तु पूर्वं न स्वर्गं गतः मृतकल्पः विधवास्तत्कल्पा इत्यर्थं मत्वा मरणनिश्चयाभावेन राज्यस्वीकारायैव राजानं मृतकल्पं वदतीति बुद्ध्या शोकाकरणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्ववाक्ये दिवं गत इत्यत्राप्येवमेवेत्याह । कतकस्तु गतः स्वर्गमिति भरतेनोक्तेऽपि पितृमरणोचितसर्वकार्य्यकरणे कृते भरतस्तस्य मे

तद्देव मन्ये परमात्मनो हितं
न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामभरतसंवादो नाम एकाधिक-
शततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

इत्याद्युक्तवान्। कविस्तु संक्षेपेणादावुक्तार्थे विस्तरेण वदतीति प्रायः कवेः स्वभाव इत्याह ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः।

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह।
किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥
शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ!।
ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २ ॥
स समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव!।
अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥

अथ भरतः पितृवृत्तान्तप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कच्चित्प्रश्नोत्तरमाह,—रामस्येति। धर्माद्राज्यायोग्यत्वेन राजधर्माद्राज्याद्विहीनस्य त्वत्पृष्ट-राजधर्मो मे क्वोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् अतोऽनवसरदुःस्थो मयि कच्चिदादिप्रश्न इति भावः ॥ १ ॥

कुतस्ते उक्तधर्माभावोऽत आह,—शाश्वत इति। शाश्वतः कुल-क्रमागतः अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु। सदा सर्वदा। यथेति पाठे,—यथा-शास्त्रं स्थितः प्रतिष्ठितः। अयं कस्तत्राह,—ज्येष्ठे इति। एवञ्च कनीयस्त्वान्मे न राज्यत्वमिति भावः ॥ २ ॥

राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे सम्मतो मम।

यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥

केकयस्थे तु च मयि त्वयि चारण्यमाश्रिते।

धीमान् स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥

निष्क्रान्तमात्रे भवति ससीते सहलक्ष्मणे।

दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र! क्रियतामुदकं पितुः।

अहञ्चायञ्च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥

प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव!।

अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

यदेवमतः स इति। गच्छ आगच्छ। भवाय. अभ्युदयाय। ननु देवत्वप्रापकं तपो विहाय किं मे राज्येन तत्राह,—राजानमिति। सर्वे जना यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुस्तथापि मम स देवत्वे सम्मतः। तत्र हेतुमाह,—यस्येति। अमानुषं मनुष्येऽसम्भावितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तमपि राजमरणं रामेण विषयान्तरोत्तरदानादश्रुतमिव मत्वा पुनस्तदेवाह,—केकयस्थे इति। सतां मतः सद्भिः पूज्यमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कृतोदकाविति। कृतसपिण्डीकरणान्तसर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥

तर्हि किं कृतकरणेनेत्यत आह,—प्रियेणेति। भवान् प्रियो ज्येष्ठत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सु-
स्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ।
त्वया विहीनस्तव शोकरुग्ण-
स्त्वां संस्मरन्नेव गतः * पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतवाक्यं नाम द्व्युत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रियत्वमेवोपपादयति । त्वामेवेति । तव शोक-रुग्ण इत्यनेन त्वच्छोक एव तदवसादहेतुरिति दर्शितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

---

* "त्वां संस्मरन्नस्तमितः" इति वा पाठः ।

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तन्तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ।
वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परन्तपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताङ्ग इव * द्रुमः ।
वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।
कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥

करुणां शोकावहाम् ॥ १ ॥

तं भरतोक्तं वाग्वज्रं रणे इन्द्रोत्सृष्टवज्रतुल्यं श्रुत्वा ॥ २ ॥

बाहू प्रगृह्य अतिशिथिलौ कृत्वा उद्धृत्य वा निष्पीड्य वा भुवि पपात भरतादिदर्शनेन हर्षात् पुष्पिताङ्गद्रुमसादृश्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

* "पुष्पिताग्रो यथा" इति वा पाठः ।

भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्षिताः ।
रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामस्रुमुत्सृजन् ।
उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥
स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ।
उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टाङ्गतिं गते ।
कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
किं नु तस्य मया कार्य्यं दुर्जातेन महात्मनः ।
यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः ॥ ९ ॥
अहो भरत ! सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ! ।
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ।
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥

सिषिचुः मोहशान्तये सर्वगात्राणि जलेन सिषिचुः ॥ ५ ॥
कृपणं भाषितुं लोकानुसारेण विलपितुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥
दिष्टां गतिं दैवकल्पितां गतिं स्वसुकृतातिसृष्टां वा ॥ ८ ॥
दुर्जातेन वृथाजन्मना ॥ ९ ॥
सत्कृतः संस्कारकर्मणा पूजितः ॥ १० ॥

समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परन्तप!।
कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥
पुरा प्रेच्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन्।
वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा तु भरतं भार्य्यामभ्येत्य राघवः।
उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥
सीते! मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्ष्मण!।
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः ॥ १५ ॥
ततो बहुगुणं तेषां वाष्पं नेत्रेष्वजायत।
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥
ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य दुःखितम्।
अब्रुवन् जगतीभर्त्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥

निष्प्रधानां प्रधानहीनाम् अतएवानेकाग्रां बहुनायकाम्। अन्ये-भयत्वहेतुर्नरेन्द्रेण विनाकृतामिति ॥ ११ ॥

अनुशासिष्यति। हिताहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्ती कारयिष्यति ॥ १२ ॥

सुवृत्तं शोभनर्नियोगाचरणम्। कुतः पुरुषात् ॥ १३ ॥

अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥

स्वर्गतिरूपं दुःखम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सा सीता श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं नृपम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियम् * ॥ १८ ॥
सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् ।
उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।
जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
सीता पुरस्तात् व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ।
अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ।
मृदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥

क्रियतामिति अब्रुवन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

इङ्गुदिपिण्याकम् तपस्विभोज्यतापसतरुफलपिण्याकम् । अनिःसारिततैलं पिष्ट्वा चूर्णीकृतमिङ्गुदीबीजमत्र पिण्याकत्वेनोपचर्य्यते । निःसारितसारस्य तस्य निषिद्धत्वात् । उत्तरमुत्तमं नवीनं चीरम् ॥ २० ॥

अभितः पश्चात् । एषा गतिः सुदारुणा प्रेतकादिकालिकी । तदुक्तम् । सर्वे कनिष्ठप्रथमा इतरे तु स्त्रियोऽग्रत इति आशौचस्नानप्रकरणे ॥ २१ ॥

नित्यानुगः कुलक्रमादागतानुचरः विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः । तेषां कुमाराणाम् ॥ २२ ॥

* "पतिम्" इति वा पाठः ।

सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्द्धमाश्वास्य राघवम्।
अवतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम्॥ २३॥
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः।
नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम्॥ २४॥
शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम्।
सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति॥ २५॥
प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम्।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत्॥ २६॥
एतत्ते राजशार्दूल! विमलं तोयमक्षयम्।
पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु॥ २७॥

अवतारयत् अवातारयत्॥ २३॥

ते सीतादयः॥ २४॥

अकर्दमं तीर्थम् अवतारमार्गं तत एतद्भवत्वित्युच्चार्य्य सिषिचुर्ददुः ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यम्। सम्बोधने प्लुतकरणाद-सन्धिः। केचित्तु ततेत्युक्तौ नामाद्युच्चारणस्य न प्रयोजनमस्मादेवाचारा-दित्याहुः॥ २५॥

एतदेव विवृणोति। प्रगृह्येति। याम्यां दक्षिणाम्। यत्त्वाधु-निकनिबन्धेषु सुमन्तुनाम्ना लिखितं वचनं क्षत्रियाणामुदङ्मुखजल-दानबोधकं तन्निर्मूलम् एतदाचारविरोधात् निकृष्टक्षत्रियपरं वा। रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषये रोदने न निषेध इति सूचितम्॥ २६॥ २७॥

ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य्य स राघवः।
पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह॥ २८॥
ऐङ्गुदं वदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे।
न्यस्य रामः सुदुःखार्त्तो रुदन् वचनमब्रवीत्॥ २९॥
इदं भुङ्क्ष्व महाराज! प्रीतो यदशना वयम्।
यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः॥ ३०॥
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य्य सरित्तटात्।
आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम्॥ ३१॥
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः।
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ॥ ३२॥
तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्गिरौ।

प्रत्युत्तीर्य्य तीरमागत्य निर्वापश्चकार पिण्डं ददौ। न च यदा कदाचित्पितुर्मरणश्रवणे पुत्रस्य दशाहाशौचतायाः स्मृतिप्राप्तत्वेन कथं कृतक्रियस्य पितुः प्रथमदिन एव पिण्डदानमिति वाच्यं तस्याः स्मृतेः क्षत्रियेतरविषयत्वात् कलिविषयत्वाद्वा न दोषः॥ २८॥

ऐङ्गुदं इङ्गुदीबीजसम्बन्धि। बदरैः बदरफलैः॥ २९॥

ननु राज्ञे कथं पिण्याकपिण्डदानं तत्राह,—यदशना इत्यस्य तदशनाः अस्मत्पितर इति शेषः। तत्र सामान्येनार्थान्तरन्यासमाह,—यदन्न इति॥ ३०॥

प्रत्युत्तीर्य्य परावृत्य॥ ३१॥ ३२॥

भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ २३ ॥
महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ।
विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ २४ ॥
अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ।
तेषामेष महान् शब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ २५ ॥
अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ।
अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ २६ ॥
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलङ्कृतैः ।
सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ २७ ॥
अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ २८ ॥

प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः ॥ २३ ॥

त्रस्ताः का विपत्त्वादुरभूदिति भीताः ॥ २४ ॥

ततो निश्चित्याब्रुवन्निति ॥ २५ ॥

स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः । यथास्थानं यथोचितं प्रधावितास्त्वरिता गच्छन्ति स्म ॥ २६ ॥

केस्तत्राह,—हयैरित्यादि । सुकुमारा इति पूर्वान्वयि । अन्ये तेभ्यो भिन्नाः ॥ २७ ॥

आश्रममिति पदम् ॥ २८ ॥

भ्रातृणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ।
ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९ ॥
सा भूमिर्बहुभिर्यानै रथनेमिसमाहता ।
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥
वराहमृगसिंहाश्च महिषाः सृमरास्तथा * ।
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥
रथाङ्गहंसा नत्यूहाः प्लवाः कारण्डवाः परे ।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥

खुरसमाकुलयानाः पश्वादयः । नेमिसमाकुलानि रथशकटादीनि ॥ ३९ ॥

समाहता अभिहता आक्रान्तेति यावत् ॥ ४० ॥

तेन शब्देन गन्धेन आवासयन्तः मदगन्धेन दिङ्मुखानि सुरभी कुर्वन्तः ॥ ४१ ॥

गोकर्णसृमरौ मृगविशेषौ ॥ ४२ ॥

---

* "सर्पवानराः" इति वा पाठः ।

तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम्।
मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा॥ ४४॥
ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषम्।
आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः॥ ४५॥
विगर्हमाणः कैकेयीं मन्थरासहितामपि *।
अभिगम्य जनो रामं वाष्पपूर्णमुखोऽभवत्॥ ४६॥
तान् नरान् वाष्पपूर्णाक्षान् समीक्ष्याथ सुदुःखितान्।
पर्य्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः॥ ४७॥
स तत्र कांश्चित् परिषस्वजे नरान्
नरास्तु केचित्तु तमभ्यवादयन्।
चकार सर्वान् सवयस्यबान्धवान्
यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः॥ ४८॥

रथाङ्गः चक्रवाकः। नत्यूहो जलकुक्कुटः। प्लवाः बकविशेषाः॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥
पर्य्यष्वजत परिष्वङ्गयोग्यानिति शेषः॥ ४७॥
तदेवाह,—स तत्रेति॥ ४८॥

---

* "सहितो मन्थरामपि" इति वा पाठः।

ततः स तेषां रुदतां महात्मनां
भुवश्च खश्चानुविनादयन् स्वनः।
गुहागिरीणाञ्च दिशश्च सन्ततं
मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पिण्डदानं नाम त्र्युत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०३ ॥

अनुविनादयन् प्रतिध्वनयन् ॥ ४८ ॥
अत्र कतकरीत्या श्लोकद्वयं गतम् ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ।

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥
राजपत्न्यस्तु गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥
कौसल्या वाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
सुमित्रामब्रवीद्दीनां याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ।
वने प्राक्कलनं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
इतः सुमित्रे ! पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ।
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥

दशरथस्य दारानित्यन्वयः । तर्षितः साभिलाषः ॥ १ ॥
तीर्थमवतारमार्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ये ते प्रसिद्धा रामादयो निर्विषयीकृता राज्यान्निष्कासितास्तेषां वने वसतां प्राक्कलनं बहुव्रीहिरयम् । प्रथमपरिग्रहवत् तीर्थं पुण्यतीर्थम् । गङ्गायमुनापरपारभवं इदमेव । प्राक्कवलमिति पाठे आधु-

जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ।
भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं गुणैः ॥ ६ ॥
अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ।
नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ।
पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥

निकल्पितः । नापि तत्रार्थसामञ्जस्यमिति कतकः । तत्रापि पाठे प्राक् परिगृहीतमिति शेषः । प्राक् परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादिव्यवहारोपयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः । केवलं निश्चिते क्लीवं वाच्यवच्चैककृत्स्नयोरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

जघन्यं हीनमपि जलाहरणादिकं ते पुत्रः कृतवानप्यसौ न गर्हितः । कुतस्तत्राह,—गुणैर्ज्येष्ठत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्य भ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेव गर्हितं भवति । तीर्थस्तु भ्रातुर्यदर्थसहितं प्रयोजनसहितम् तद्गुणैः प्रयोजनर्विहितं कल्पितं तत् सर्वगुणफलकमित्यर्थसहितं विहितमिति पाठस्त्वाह ॥ ६ ॥

क्लेशानामनुभूयमानानां तथा यथानुभवमुचितो नेत्यतथोचितस्तेऽयं पुत्रो नीचार्हो योऽनर्थो दुःखजनकः समाचरोऽनुष्ठानं यस्मिन् तत्तथा सज्जं प्रस्तुतं यथोक्तं कर्म मुञ्चतु रामस्य प्रत्यावर्त्तिष्यमाणत्वादिति भावः । एकः शत्रुघ्नस्तु भरतसङ्गादेतत्कर्म न करोत्येवायमपि मुञ्चत्विति अपेरर्थः ॥ ७ ॥

न्यस्तं रामेण ॥ ८ ॥

तं भूमौ पितुरार्त्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा।
उवाच देवी कौशल्या सर्वा दशरथस्त्रियः॥ ९॥
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः।
राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद् यथाविधि॥ १०॥
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः।
नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम्॥ ११॥
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि।
कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः॥ १२॥
अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मे।
यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान्॥ १३॥
रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे।
कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा॥ १४॥
श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे।

स्त्रियः प्रणीति शेषः॥ ९॥ १०॥

औपयिकम् उचितं न भवतीति मन्ये। तत्र हेतुर्भुक्तभोगस्येति भुक्ता भोगा येन तस्य॥ ११॥

चतुरन्तां चतुःसमुद्रावसानाम्॥ १२॥

क्षोदं पिष्टम्॥ १३॥

न स्फोटति न स्फुटति न विशीर्णं भवति॥ १४॥

यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥
एवमार्त्तां सपत्नयस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ।
ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ।
तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।
आर्त्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥ १७ ॥
तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाम्बुजान् ।
मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः ॥ १८ ॥
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः ।
प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखितः ।
अभ्यवादयदासक्तं शनैरामादनन्तरम् ॥ २० ॥
यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृतिरे स्त्रियः ।
वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥

अतिरित्याद्याश्वासनप्रकारः । सत्या सत्यार्था । लौकिकी लोकविदिता लोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥

एवं अतिरित्यादिप्रकारेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

पृष्ठात् पृष्ठदेशात् । पृष्ठन्तु चरमन्तनोः ॥ १९ ॥

आसक्तं भावे निष्ठा स्नेहासक्तिपूर्वकम् ॥ २० ॥

ववृतिरे वर्त्तितवत्यः ॥ २१ ॥

सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता।
श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी संबभूवाग्रतः स्थिता॥ २२॥
तां परिष्वज्य दुःखार्त्ता माता दुहितरं यथा।
वनवासकृतां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत्॥ २३॥
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च।
रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने॥ २४॥
पद्ममातपसन्तप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम्।
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः॥ २५॥
मुखन्ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम्।
भृशं मनसि वैदेहि! व्यसनारणिसम्भवः॥ २६॥
ब्रुवन्त्यामेवमार्त्तायां जनन्यां भरताग्रजः।
पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य स राघवः॥ २७॥
पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै
बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः।

उपसंगृह्य स्पृष्ट्वा॥ २२॥

वनेत्यादि। वनवासकृतदीनत्ववतीमिति यावत्॥ २३॥ २४॥

परिक्लिष्टं परिम्रदितम् उत्पलं रक्तोत्पलं ध्वस्तमभिभूतम्॥ २५॥

ते मुखं प्रेक्ष्य स्थितामिति शेषः मनसि संक्रान्तो व्यसनारणिसम्भवः

प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः
सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥
ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥ २९ ॥
उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्य्यवां-
स्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ।
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलि-
र्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥
किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं
प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।
इतीव तस्यार्य्यजनस्य सर्वतो
बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥

श्लोकः । अग्निराश्रयं गृहमिव काष्ठानीव वा मां दहति । आश्रयमिति पाठेऽपि आश्रयो गृहमेव । आश्रयतेऽत्रेति व्युत्पत्तेः ॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥

तत इति । वशिष्ठरामोपवेशनानन्तरं जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन् उपोपविष्टो बभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

उपोपविष्ट इत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणम् ॥ ३० ॥

स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो
महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।
वृता सुहृद्भिश्च विरेजिरेऽध्वरे
यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
समागमो नाम चतुरुत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०४ ॥

किमिति किं साधु वक्ष्यति वदिष्यतीति योजना ॥ ३१ ॥
त्रयोऽग्नयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येन परिहरणात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चमोत्तरशततमः सर्गः।

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः।
शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्त्तत ॥ १ ॥
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः।
मन्दाकिन्यां कृतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत्।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम।
तद्ददामि तवैवाहं भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥

पूर्वसर्गान्तोक्तरीत्या सुहृद्गणवृतत्वं शोचतां पितृमरणदुःखेन ॥ १ ॥
मन्दाकिन्याम् तत्तीरे कृतं प्रातरौपासनहोमं जप्यं गायत्री-जपम्। द्वारमिति पाठे उटजद्वारमित्यर्थः इति केचित्तन्न। उत्तर-सर्गे मन्दाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तेः। तस्माद्राममिति पाठः रामाधि-ष्ठितनदीतीरमित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ३ ॥
माता कैकेयी प्रथमं राज्ञा राज्यदानेन सान्त्विता कृताश्वासा। अनन्तरं तया ममेदं राज्यं दत्तं तस्माद्राज्यम् अकण्टकं उक्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि परिपालनात् प्रत्यूहरहितम् ॥ ४ ॥

सह ते वाम्बुवेगेन भिन्नसेतुर्जलागमे।
दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत्॥ ५॥
गतिं खर इवाश्वस्य ताार्क्ष्यस्येव पतत्त्रिणः।
अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते!॥ ६॥
सजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते।
राम! तस्य तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति॥ ७॥
यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्द्धितः।
ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः॥ ८॥

जलागमे वर्षाकालेऽम्बुवेगेन भिन्नः सेतुरिव। इदं महदयोध्या-देशीयं राज्यखण्डं भरतखण्डाख्यं राज्यं त्वदन्येन दुरावरं आवरितु-मशक्यम्॥ ५॥

ननु त्वया वीरेण सुरक्ष्यमेतत्तत्राह,—गतिमिति। अश्वगतिमनु-गन्तुं खरो यथा न शक्तः। तार्क्ष्यगत्यनुगमने यथेतरपक्षिणोऽशक्ता-स्तथा तव गतिं त्वदीयां राज्यपालनशक्तिमनुगन्तुं मे न शक्तिः। इवशब्दो यथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात्॥ ६॥

सजीवमिति। यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य सुजीवं शोभनं जीवनमित्यर्थः। भावघञन्तं क्लीबमपि क्वचित्। घञजपाः पुंसीति तु प्रायिकमिति बोध्यम्। तस्येत्यर्थे तेनेत्यार्षम्। दुर्जीवं दुःखं जीवनं तस्मात्तव राज्यकरणमेवोचितमिति भावः॥ ७॥

लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पाद्य वर्धितः। सकलगुणसम्पन्नो यदि

स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
स तां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः * ॥ ९ ॥
एषोपमा महाबाहो ! तदर्थं वेत्तुमर्हसि ।
यत्र त्वमस्मान् वृषभो भर्त्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १० ॥
श्रेणयस्त्वां महाराज ! पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः ।
प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिन्दमम् ॥ ११ ॥
तवानुयाने काकुत्स्थ ! मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ।
अन्तःपुरगता * नार्य्यो नदन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥

लोकरक्षणं न करिष्यसि तदा व्यर्थस्तत्प्रयास इत्यमुमर्थमुपमानप्रदर्शनमुखेनाह,—यथात्विति। यथा वृक्षः फलार्थिना पुंसा रोपितः क्षतबीजावापोऽनन्तरं शनैर्वर्धितः। तत्र दुःस्थतिशयमाह,—क्षतकेन वामनेन दुरारोहोऽतएव रूढ़स्कन्धो महाद्रुमोऽथ पुष्पितो भूत्वा यदा फलानि न दर्शयति तदा सः तदारोपकः पुमान् यस्य फलस्य हेतोः स द्रुमः प्ररोपितः उत्पादितः स तां प्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिजां प्रीतिं नानुभवेत् तथा त्वमिति। एषोपमा त्वयि भवति। यत्र रक्षणकाले वृषभः श्रेष्ठस्त्वं भर्त्ता पालनसमर्थोऽस्मान भृत्यान् न शाधि न शिक्षयसि अतस्तदर्थं तस्या उपमाया अर्थं राजप्रयासानर्थक्यरूपं वेत्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

---

* "अन्तःपुरचरा" इति वा पाठः।

तस्य साध्वनुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥
तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ।
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥
नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ।
इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम् ॥ १६ ॥

निचयाः संग्रहाः नाशान्ताः । समुच्छ्रया विद्यादिकृतमौन्नत्यं तच्चाप्य-स्थिरत्वेन निश्चिते कः शोक इति भावः ॥ १६ ॥

श्रेणयो नानाजातीयसङ्घाः अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्यः वचः साध्वित्यनुमन्यन्तेति योजना अन्वमन्यन्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

दुःखितं प्रेक्ष्य दुःखेनैवं वक्तीत्यालोच्य । कृतात्मा निश्चितबुद्धिः । आत्मवान् धीरः ॥ १४ ॥

आश्वासनप्रकारो नात्मन इति । आत्मनो जीवस्य कामकारः स्वेच्छया यत्किञ्चित्प्रवर्त्तनसामर्थ्यं न नास्ति हि । यतोऽयं पुरुषो नीश्वरः ईश्वरवत् स्वातन्त्र्यरहितः तस्मादेनमितस्मास्माद्देहाच्च लोकाच्च इतरतः परस्माद्देहाच्च लोकाच्च कृतान्तः कालोऽन्तर्यामिरूपः कर्मानुरूपं कर्षति एवञ्च मम वनवासे न राजा नापि कैकेयीकारणम् किन्तु देवादीनामदृष्टमित्यान्तरो भावः ॥ १५ ॥

इदानीं राजमरणशोकावकाशोऽपि नास्तीत्याह,—सर्वे इति ।

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम्।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥
यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः ॥ १८ ॥
अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्त्तते।
यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह।
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि।
आयुस्ते क्षीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ २१ ॥

यथा फलानां पतनमशक्यपरिहारम् एवं मरणमपि तथा। तस्मान्नृपस्य तस्य न शोच्यता ॥ १७ ॥

तदेव दृष्टान्तान्तरेणोपपादयति यथेति ॥ १८ ॥

अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टान्तो यमुना यात्येव न प्रतिनिवर्त्तत इत्यर्थः। उदकार्णवमित्यर्णोदकपदमधिकम् ॥ १९ ॥

गच्छन्तीति शत्रन्तम्। अंशवो रविकिरणाः। आशये इति पाठे जलाशये इत्यर्थः ॥ २० ॥

यदेवमतस्त्वमात्मानं प्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वार आयाति का मे गतिरित्यामुत्रेति चिन्तय। अन्यं राजानम्। तदेव शोच्यत्वमाह,—आयुरिति। आयुस्ते यस्य। यस्य कस्यापि क्षीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति।
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्त्तते॥ २२॥
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः।
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत्॥ २३॥
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि *।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम्॥ २४॥
हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम्।

तदेवाह,—सहेति। मृत्युः सह व्रजति सह निषीदति सह गत्वा सह निवर्त्तते। अन्तर्यामिण एव मृत्युरूपत्वात्। अतोऽपरिहार्य्यः स इति भावः॥ २२॥

वलयो जराकृताः। किं हि कृत्वा किं बलं प्राप्य प्रभावयेत् प्रभुत्वं भावयेत्। यद्वा किं कृत्वा कमुपायं कृत्वा एतत्सर्वपरिहारे समर्थो भवेदित्यर्थः॥ २३॥

आयुःक्षयकारकत्वेनानिष्टसाधने रव्युदयादौ इष्टसाधनत्वबुद्ध्यातिमूढा मनुष्या इत्याह,—नन्दन्तीति॥ २४॥

नवं नवमिव इतः प्रागप्राप्तमिव ऋतुमुखं ऋतुप्रारम्भपरिवर्त्तः

---

* "अस्तमितेऽपि च" इति वा पाठः।

ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयं ॥ २५ ॥
यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महार्णवे ।
समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कञ्चन ॥ २६ ॥
एवं भार्य्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २७ ॥
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्त्तते ।
तेन तस्मिन्नसामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यानुशोचतः ॥ २८ ॥
यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ।
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥

पुनःपुनः प्राप्तिं तं दृष्ट्वा हृष्यन्ति, न जानन्ति तत्परिवर्त्तनेन प्राणिनां नाश इतीत्यन्वयः। आत्ममुखमिति पाठे स्वस्वाभिमुखं ऋतूनां परिवर्त्तं दृष्ट्वा हृष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

काष्ठं काष्ठं पोतद्वयम् ॥ २६ ॥

विनाभवः विप्रयोग इति यावत् ॥ २७ ॥

अत्र संसारे कश्चिदपि प्राणी यथाभावं यथाप्राप्तं स्वभावं मृति-जनितच्छायां न समतिवर्त्तते न लङ्घयति। तेन हेतुना प्रेतस्य सम्बन्ध-सामान्ये षष्ठी। प्रेतमनुशोचतोऽस्य तस्मिन् स्वीयप्रेतभावनिवर्त्तने सामर्थ्यं नास्ति ॥ २८ ॥

पूर्वगतिसमानगतित्वे दृष्टान्तः यथेति। पुरतो गच्छन्तं सार्थम्। पथि स्थितः पथिकः ॥ २९ ॥

एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्ध्रुवः।
तमापन्नः कथं शोचेद् यस्य नास्ति व्यतिक्रमः॥ ३०॥
वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्त्तिनः।
आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः॥ ३१॥
धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः। *

उक्ताया लोकस्थितेः प्रकृतोपयोगमाह,—एवमिति। पितृपैतामहैः वृद्धिरार्षी। पैतृपितामहैरित्यर्थः। पितृपैतामह इति पाठे तत्सम्बन्धी मार्ग इत्यर्थः। ध्रुवः अवश्यं प्राप्यः। यस्य मार्गस्य व्यतिक्रमो लङ्घनं नास्ति तमापन्नः स्वयमपि तं प्राप्तः पित्रादीन् कथं शोचेत्॥ ३०॥
स्रोतसो वा गङ्गादिप्रवाहस्येवानिवर्त्तिनः प्रत्यावृत्तिरहितस्य

---

* "स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः।
भृत्यानां भरणात् सम्यक् प्रजानां परिपालनात्॥
अर्थदानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः।
कर्मभिः सुशुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः॥
स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः।
इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान्।
उत्तमञ्चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः"॥
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः पठन्ति।

स न शोच्यः पिता तात! स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥
स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः।
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥
तन्तु नैवंविधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति।
त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥
एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तदा *।
वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥

यतमानस्य गच्छतो वयसः नाशं दृष्टेति शेषः। आत्मा सुखे तत्साधने धर्मे नियोक्तव्यः। कुतः यतः प्रजाः सुखभाजः सुखसाधनाप्तिनिमित्तजन्मभाजः स्मृताः ॥ ३१ ॥

यदेवमतो धर्मात्मेति। उपसंहरति न स इति। सतां सत्कृतः सद्भिः पूज्यमानः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मलोकविहारिणीं तल्लोके विहारार्हां दैवीमृद्धिं देवसम्बन्धिनीं तपआदिसमृद्धिम् ॥ ३३ ॥

श्रुतवानधीतात्मविद्यः। त्वद्विधोमद्विधश्चासीति पाठे श्रुतवान् बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विधो भवान्न शोचितुमर्हतीत्यर्थ इति तीर्थः। ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यात्यन्तं शोकोनुचित इति भावः ॥ ३४ ॥

बहुविधा दशरथमरणमद्विवासनादिविषयभेदेन बहुप्रकाराः शोका मानसः विलापरुदिते तत्कार्ये ॥ ३५ ॥

---

* "विलापरुदिताखया" इति वा पाठः।

स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावस तां पुरीम्।
तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ! ॥ ३६ ॥
यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा।
तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्य्यस्य शासनम् ॥ ३७ ॥
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिन्दम ! ।
स त्वयापि सदा मान्यः स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ३८ ॥
तद्वचः पितुरेवाहं सम्मतं धर्मचारिणाम्।
कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ! ॥ ३९ ॥
धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्त्तिना।
भवितव्यं नरव्याघ्र ! परलोकं जिगीषता ॥ ४० ॥
आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ! ।
निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४१ ॥

स्वस्थः शोकरहितः मा शोकस्त्वां परिभवत्विति शेषः। यात्वा गत्वा तां पुरीमयोध्यामावस। कुत एवं नियोगस्तत्राह,—तथेति वशिना सत्यवश्यवता सत्याधीनत्ववता ॥ ३६ ॥

यत्र यस्मिन् कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तः स्थितिरिति शेषः ॥ ३७ ॥

त्यागस्यान्याय्यत्वे हेतुः। सदा मान्य इत्यादि ॥ ३८ ॥

कर्मणा तदुचितव्यापारेण ॥ ३९ ॥

नरेण स्वधर्मेणेति पाठः। स्वक्रियेणेत्यर्थ इति कतकः। परलोकं जिगीषता धार्मिकत्वादिस्वभाववता भवितव्यम् ॥ ४० ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा
पितुर्निर्देशप्रतिपालनार्थम् ।
यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च
प्रभुर्मुहूर्त्ताद्विरराम रामः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
प्रबोधनं नाम पञ्चोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ १०५ ॥

नः पितुर्वृत्तं शुभं निशाम्य पर्य्यालोच्य तेन स उत्तमां गतिं गत इति ज्ञात्वा त्वं स्वभावेन धार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितः आत्मानम् आत्मनः परलोकहितमनुतिष्ठ चिन्तयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ।
ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥
कोहि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम ! ॥ २ ॥
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ।
सम्मतश्चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ।
यथा मृतस्तथा जीवन्यथाऽसति तथा सति ।
यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात् परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

अथ भरतः क्षात्रधर्मावष्टम्भेन रामप्रत्यावृत्तिं प्रार्थयते । एवमुक्त्वेति ॥ १ ॥

चित्रम् उक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्य विस्मयजनकम् । कोहि स्यात् न कोऽपीत्यर्थः । यादृशो यादृशमाहात्म्यवान् ॥ २ ॥

वृद्धानां सम्मतोऽपि धर्मविषये रामवदेव वर्त्तितव्यमिति दृष्टान्तभूतोऽपि लोकमर्य्यादामनुसरंस्तान् वृद्धान् संशयान् संशयास्पदधर्मान् पृच्छसि । एवञ्च सर्वज्ञाप्तकामत्वात् तव न दुःखम् इति भावः ॥ ३ ॥

यथा मृतस्तथा जीवन् अस्य यथा जीवंस्तथा मृत इति वाक्यशेष आर्थिको बोध्यः । यथा मृतस्य तादेह आत्मा देहपुत्रादिभिरसम्बद्धः

परावरज्ञो यस्य स्याद् यथा त्वं मनुजाधिप ! ।
स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥
अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ! ॥ ६ ॥

तथाजीवन्नपि तैरसम्बद्धः । नित्यशुचिसुखचिदात्मनोऽनित्याशुचिदुःखजडेन देहेन तदीयैश्चासम्बन्धात् । यथा च जीवन् स्वकर्मानुरूपं संसरति तथामृतोऽपि स्वकर्मानुरूपं परत्र । किञ्च यथा जीवन् सर्वैः सम्बन्धः तथामृतोऽपि सर्वात्मत्वादस्य । किञ्च यथाऽसति अविद्यमाने न रागो जायते तथा सति विद्यमानेऽपि रागो न युक्तः । यथा वा सति साधौ द्वेषो न युक्तस्तथाऽसति असाधावपि द्वेषो न युक्तः । किञ्च यथाऽसति प्रपञ्चेऽनुरागः तथा सति ब्रह्मणि युक्तः । किञ्च सति ब्रह्मणि सन्निहितस्य यथा न बन्धो मुक्तिश्च भवति तथा लोकसंग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापि न बन्धो मुक्तिश्च भवति । यस्य त्वादृशस्य एष उक्तार्थविषयको बुद्धिलाभः स्यात् स राजयोगी केन परितप्यते न केनापि हेतुनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

परावरज्ञः सप्रपञ्चात्मतत्त्वज्ञः । विषीदितुमित्यार्षं विषत्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अमरः ईश्वरः स यथा शुद्धसत्त्वोपाधिस्तद्वच्छुद्धसत्त्वप्रधानः । अत्रोपमाशब्दप्रयोगो लोकप्रतारणाय । सत्त्वोपाधिरीश्वरस्त्वमेवेति भावः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिवृत्तिमान् । सर्वदर्शी सर्वसाक्षी । बुद्धिमान् सर्वबुद्धिप्रवर्त्तकोऽन्तर्यामीति यावत् ॥ ६ ॥

न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम्।
अविषह्यतमं दुःखं मासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥
प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात् कृतम्।
क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥ ८ ॥
धर्म्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम्।
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ९ ॥
कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्म्मणः।
जानन्धर्म्ममधर्म्मं च कुर्य्यां कर्म्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥
गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च।
तातं न परिगर्हेऽहं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥

प्रभवाभवकोविदं भूतानाम् उत्पत्तिनाशज्ञम्। आसादयितुमवसादयितुम्। एवं च त्वामेवम्विधं यद्यपि दुःखं न पीड़यति तथापि मातृघ्नं पीड़यत्येवेति स्वस्थो भव माशोक इत्यस्योत्तरमेतत् पर्य्यन्तम ॥ ७ ॥

मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततः। मेऽनिष्टं मदसम्मतमेव अतो भवान् प्रसीदतु मद्दत्तं राज्यं परिगृह्णात्विति यावत ॥ ८ ॥

धर्म्मबन्धेन धर्म्मरूपेण बन्धनेन इह ईदृशापराधविषये इमां सर्वाकार्य्यमिथस्तवद्वेषिणीम् अतएव दण्डार्हाम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मातृवत् पितुरप्यन्याय्यकारीत्याह,—गुरुरिति। क्रियावान् कृतश्रेष्ठक्रतुः प्रेतः सन् श्राद्धादौ ॥ ११ ॥

को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ।
स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥
साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ।
तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तत् भवान् ॥ १४ ॥
पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ॥
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥

एवं गुरुत्वादि हेतुभिर्यद्यप्यहं न परिगर्हे तथापि वस्तुतोगर्ह्य एवेत्याह,—को हीति। को हि धर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यां हीनं कामप्रधानम् ॥ १२ ॥

अन्तकाले मृतिकाले मुह्यन्ति विपरीतबुद्धिं प्राप्नुवन्ति । पुराश्रुतिः पुरातनी गाथा प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥

क्रोधाद्विषमद्यैव पास्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात् तत्क्रोधभयादिति यावत् । मोहात् कैकेयीविषयात् । साहसात् अविमृश्यकारित्वात् । तातस्य यदतिक्रान्तं भावे निष्ठा । ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वर्थानुष्ठानं तत्साध्वर्थमभिसन्धाय राजोक्तार्थेषु कतमस्य साधुत्वमिति विचार्य्य प्रत्याहरतु निवर्त्तयतु ॥ १४ ॥

तदेवोपपादयति पितुर्हीति । अतिक्रान्तमतिक्रमस्तं साधु मन्यते तद्वैपरीत्याचरणेन साधु यथा तथा सम्पादयति । तदपत्यं मतम् पितुरपतनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥

तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः।
अतियत्तत् कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम्॥ १६॥
कैकेयीं मां च तातञ्च सुहृदो वान्धवाञ्च नः।
पौरजानपदान् सर्वान् त्रातु सर्वमिदं भवान्॥ १७॥
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम्।
ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति॥ १८॥
एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम्।
येन शक्यं महाप्राज्ञ! प्रजानां परिपालनम्॥ १९॥
कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम्।

अपत्यमस्तु इन्वर्थापत्यमस्तु। मा भवान् दुष्कृतं पितुरनुमन्यतामिति शेषः। तदेवाह,—अतीति। यत्तत्कृतं दशरथकृतं कर्म्म तदतिधर्म्ममतिक्रम्य प्रवृत्तम्। अतएव लोके धीरैर्विगर्हितम्। अतस्तदनुमननमनुचितमिति पितृवचसः परिपाल्यत्वेऽपि तत् धर्मवदभिषेकवचनमेव परिपालयेति व्यङ्ग्यम्॥ १६॥

सर्वान् त्रातु इदं सर्वं मदुक्तम्भवाननुमन्यतामिति भावः॥ १७॥

पितृकृतवनवासस्य गर्हितत्वमेवाह,—क्वचेति॥ १८॥

ननु वानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्ति तत्राह,—एष हीति। येनाभिषेचनेन पालनं तद्रूपधर्म्मसम्पादनं प्रथम आद्यो धर्म्म इत्यर्थः। एवञ्च स आश्रमो राज्यपरिपालनोत्तरं वार्धके उचितो नापि स मुख्यो धर्म इति भावः॥ १९॥

हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ।
भवता च विनाभूतो न वर्त्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् ।
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ! सह बान्धवैः ॥ २५ ॥
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रविन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ।
विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
सुहृदस्तर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥

श्रुतेन विद्यया बालोऽवरः जन्मना । तत् सम्पाद्येन स्थानेन कनिष्ठत्वेन च बालः ॥ २३ ॥

हीनो बुद्धिगुणः सत्वं यस्य सः तेन हीनसत्वगुण इत्यर्थः । हीनस्थानेन चोपलक्षितः अतएव बालः । त्वया विना वर्त्तयितुं जीवितुमपि नोत्सहे । किं पुनाराज्यं पालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सहसम्भूय, मन्त्रविदिति सम्बोधनम् ॥ २६ ॥

पालने राज्यपरिपालननिमित्तं तरसा बलेन लोकान् शत्रुलोकान् मरुद्भिरिवास्माभिः सह वासव इव त्वं विजित्य तां पालयेति शेषः ॥२७॥

ऋणानीति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणवान् जायते इति श्रुतौ ब्राह्मणपदमुपलक्षणमिति भावः । अत्रायोध्यायां स्थित्वेति शेषः ॥ २८ ॥

आयतिस्थश्चरेत् धर्मं चत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि।
धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम्।
आहुर्धर्मज्ञ! धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥
श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम्।
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥

तस्यामुख्यत्वमेव दर्शयति। कस्तेति। प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसुखसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपम् त्यक्त्वा संशयस्थमप्रत्यक्षत्वात्। को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा नवेति श्रुत्याभिनीयमानसन्देहास्पदम्। अलक्षणम् असुखलक्षणम्। आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यम्। अनिश्चितम् अनित्यानुष्ठानम्। न हि प्रजापालनवत् क्षत्रियस्य नित्यप्राप्तोऽयं धर्मः। नित्यत्वे तद्रहितदशरथादेः पापित्व प्रसङ्गः। तं क्षत्रबन्धुः क्षत्राणां बन्धुरिति समासेन क्षत्रियकुलसम्मत इत्यर्थः। निन्दायां बन्धुत्वप्रत्ययान्तस्तु निन्द्यक्षत्रियादिवाचीति कतकः। कश्चरेत् न कोपीत्यर्थः। अन्ये तु क्षत्रबन्धुरपि निन्द्यक्षत्रियोऽपि राज्यानर्होपीदृशं धर्मं न चरेत् किं पुनर्वाच्यं राज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥

ननु शरीरक्लेशसाध्यधर्म्म एवान्तरङ्गस्तत्राह,—अथेति पद्यान्तरे-ऽर्थेति शब्दः ॥ २१ ॥

ननूत्तमत्वेन श्रुतत्वात् तदाश्रमकरणं युक्तमत आह,—चतुर्णामिति। सर्वेषां गृहस्थपाल्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

अद्यार्य्यं ! मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचनात् ।
अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशोदश ॥ २९ ॥
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ! ।
अद्य तत्रभवन्तञ्च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥
शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
बान्धवेषु च सर्व्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥
अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।
गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

तथाहि रामो भरतेन ताम्यता
प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
नचैव चक्रे गमनाय सत्ववान्
मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३३ ॥
तदद्भुतं स्थैर्य्यमवेक्ष्य राघवे
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।

दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥

आक्रोशं निन्दां तत्रभवन्तं पूज्यम् ॥ ३० ॥

त्वा त्वां मयि बान्धवेषु च करुणां कुर्व्विति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

पृष्ठतः कृत्वा तिरस्कृत्य मत्प्रार्थनामिति शेषः । इतोऽपि वनमेव जनसम्बाधभयेनास्माद्वनादपि वनान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ताम्यता ग्लायता गमनाय अयोध्यां प्रतीति शेषः ॥ ३३ ॥

न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्
स्थिरमतिञ्चलमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥
तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभा-
स्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
तथाब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः
प्रणम्य रामञ्च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
प्रत्यावृत्तिप्रार्थनं नाम षष्ठोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ १०६ ॥

तत् स्थैर्यं पितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौ निमित्तं स्वयमेव व्याकरोति कविर्न यातीति ॥ ३४ ॥

नैगमाः पुरे भवाः । निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे इति । तद्यूथवल्लभास्तद्गणमुख्याः विसंज्ञा विचित्ताश्च ता अश्रुकला अश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षड़धिकशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं भरताग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतः ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ।
जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥
पुरा भ्रातः ! पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।
मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥

रामो राजनियोगपालनमेव परमोधर्मो बहूनां सुखसाधनत्वा-दित्याशयेनावददित्याह,—पुनरिति ॥ १ ॥

उपपन्नमिति । इदम् उक्तवाक्यम् उपपन्नं युक्तिमत् । तत्र हेतुः जात इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं त्वया राज्यस्य मया वनवासस्य चाकरणे राज्ञः प्रतिज्ञा-हानिकृतो महानधर्म इत्याह,—पुरेति । तव पुत्रायां जनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे । गोब्राह्मणार्थे

ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी।
अयाचत नरश्रेष्ठ! द्वौ वरौ वरवर्णिनी॥ ५॥
तव राज्यं नरव्याघ्र! मम प्रव्राजनं तथा।
तश्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम्॥ ६॥
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ!।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम्॥ ७॥
सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः॥ ८॥

हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितमिति स्मृतेः। कौशल्यायां विद्यमानायां कैकेयीविवाहस्य नर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्न दोषायेत्यत आह,—देवासुरे चेति। देवासुरे तत्सम्बन्धिनि रणे च उपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनृते महान् दोष इति भावः। वरं वरद्वयम्॥ ४॥

ततोऽहेतोः सम्प्रतिश्राव्य प्रतिज्ञां कारयित्वा॥ ५॥

याचनप्रकारमाह,—तवेति। नियुक्तः वरबलेन नियोजितः तद्वरं तद्रूपवरम्॥ ६॥

अत्र दण्डकाख्ये वने चतुर्दशवर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं नियुक्तः तं प्रति प्रेरित इत्यर्थः। अत्रायमप्यर्थः। देवेभ्यो मद्दत्तवरदाननिमित्तकम् अन्तर्यामिणा तथा प्रेरणात्। अतएवात्र दण्डकारण्ये। एतत्प्रसङ्गेनैव तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति॥ ७॥

ननु वने रक्षआदिभ्यो नानादुःखसम्भावनेत्यतोऽप्रतिद्वन्द्व इति।

भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।
कर्तुमर्हसि राजेन्द्र ! क्षिप्रमेवाभिषेचनात् । ९ ॥
ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत ! प्रभुम् ।
पितरं चापि धर्मज्ञ ! मातरञ्चाभिनन्दय ॥ १० ॥
श्रूयते हि पुरा तात ! श्रुतिर्गीता यशस्विना ।
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ॥ ११ ॥
पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।

समाधिकबलशत्रुहीनः सर्वोऽपि मत्तोहीनबला एवेति न तद्भयावकाश इति व्यङ्ग्यार्थः । आपाततस्तु अप्रतिद्वन्द्वः स्पर्द्धारहित इति ॥ ८ ॥

तथेत्येव तथैवेति पितृनियुक्त एवेति । अर्हसीत्यर्थम् । अर्हतीति पाठान्तरम् । अतएव सम्बोधनं राजन्द्रेति ॥ ९ ॥

ऋणात् कैकेयीसम्बन्धिऋणात् । मत्कृते मत्प्रीत्यर्थं चापीत्यर्थम् । अभिनन्दय नतु निन्दय । तत्कृतस्यार्थस्य बहूपकारकत्वादिति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

सोक्तस्यावश्यकत्वे सम्मतिमाह,—श्रूयते इति । गयेषु गयाप्रदेशेषु । यजमानेन यागं कुर्वता पितॄन् प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥

तां श्रुतिमाह,—पुन्नाम्न इति । पुदिति नरकनाम त्रायते कः प्रत्ययः व्युत्पत्त्यन्तरमाह, –पितॄनिति । पितॄन् पाति इत्यर्थे पुत्रस्य

तेषां वै समवेतानां यदि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ! ।
तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ ! पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४ ॥
अयोध्यां गच्छ भरत ! प्रकृतीरनुरञ्जय ।
शत्रुघ्नसहितो वीर ! सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो वीर ! सीतया लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
त्वं राजा भरत ! भव स्वयं नराणां
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥
छायान्ते दिनकरभाः प्रवाधमानं
वर्षत्रं भरत ! करोतु मूर्ध्नि शीताम् ।

पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । पितॄनुद्दिश्य कृतेष्टापूर्तादिना स्वर्गलोकप्रापणेन तेषां रक्षणमित्याशयः ॥ १२ ॥

गयां पितृस्वर्गसाधनं गयाक्षेत्रम् । एषा च पितॄणां परलोकसाधनं पुत्रेणावश्यं कार्यमित्यर्थे सम्मतिः ॥ १३ ॥

एवं पितृपरलोकसाधनं प्रति प्रतीता निश्चितवन्तः ॥१४॥१५॥१६॥

वन्यानामिति । अनेन भाविवानरराजाधिपत्यादिसूचितम् ॥ १७ ॥

एतेषामहमपि काननद्रुमाणां
छायां तामतिशायिनीं सुखं श्रयिष्ये ॥ १८ ॥
शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं
सत्यस्थं भरत ! चराम मा विषीद ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
प्रबोधनं नाम सप्तोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ १०७ ॥

दिनकरभाः इति द्वितीया बहुवचनम् । वर्षत्रं छत्रम् । शीतां छायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥

सौमित्रिर्लक्ष्मणः चराम । विधौ लोट् । सम्पादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥
साधु राघव ! माभूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका ।
प्राकृतस्य नरस्येव आर्य्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
तस्मान्माता पिता चेति राम ! सज्जेत यो नरः ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥

भरताश्वासनं कुर्वन्तं रामं धर्मापेतं धर्ममार्गविरुद्धं लोकायतिकमतावलम्बनमिति यावत् । वच उवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥

साधु सम्यग्युक्तिमदिदं वच इति पूर्वान्वय्येतत् । इदं शब्दाथा राघवेत्यादि । प्राकृतस्य पामरस्य नरस्येव निरर्थिका एवं बुद्धिः पितृवचःपालनीयमित्येवंरूपा । आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्ते माभूत् ॥ २ ॥

कुतो माभूदित्यत्र पितापुत्रसम्बन्धस्यैव मिथ्यात्वादित्याह,—क इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्सम्बन्धात् किमाप्यं किं प्राप्यं न किमपीत्यर्थः । सम्बन्धाभावादिति भावः । सम्बन्धाभावे हेतुमाह,—एक इति ॥ ३ ॥

यथाग्रामान्तरं गच्छन् नरः कश्चित् क्वचिद्वसेत् ।
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
आवासमात्रं काकुत्स्थ ! सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम ! ।
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥
समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ।
एकवेणीधरा हि त्वा नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥
राजभोगाननुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज ! ।
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।
अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥

यः सज्जेत स उन्मत्त इव ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

आवासमात्रं पान्थानामिव । अतो नात्र सज्जनाः सज्जन्ते ॥ ६ ॥

पित्र्यं राज्यमित्यास्तिकमतावलम्बिरामाभिप्रायेणोक्तिः । कापथं वनमार्गम् आस्तिकसेव्यं मार्गञ्च ॥ ७ ॥

एकवेणीधरत्वं विरहिणीलक्षणम् । त्वा त्वाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

उक्तं सम्बन्धाभावमुपसंहरति न ते इति । मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशमुक्त्वा राज्यं कुर्विति यदुच्यते तत् कुरु । अन्यः त्वज्जनकादन्यः सम्प्रति राजा एवं च्छायभङ्गवादेनाप्यत्वं गूढाशयतयोक्तम् । नन्वेवमपि

बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेवच ।
संयुक्तमृतुमन्माता पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
अर्थधर्मपरा येये तांस्तांश्छोचामि नेतरान् ।

तत्सन्तानविच्छिन्नतया कश्चित्सम्बन्धो भवेत् । अन्यथा पितरं विनापि पुत्रोत्पत्तिः स्यात् इति चेन्न तावतापि निमित्तकारणत्वमेव नोपादानत्वं तेन यूकालिक्षादेरिव तवापि तेन न कश्चित्सम्बन्धः इत्याशयः ॥ १० ॥

बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रम् । मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः । तर्ह्युपादानं किं तत्राह,—ऋतुमन्मात्रेति । ऋतुमत्या मात्रेत्यर्थे पुंवद्भावः । यत्तादृश्या मात्रा गर्भे धृतं संयुक्तं परस्परमिलितं शुक्रं शोणितञ्च । तदिह लोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारणं भवतीत्यर्थः । एवञ्च शुक्रशोणितयोगात् आकृष्टपञ्चभूतसमूह एव पुरुषस्तेनो न तस्य केनचित्सम्बन्ध इत्याशयः ॥ ११ ॥

गत इति । यत्र येषु भूतेषु गन्तव्यं तत्र तेषु गतो लयं प्राप्तः । त्वमपि तथैव लयं प्राप्स्यसीति स्थिरस्य कस्यचिदभावात् कः केन सम्बन्ध इति भावः । उक्ता एषा भूतसमूहरूपस्य तेषु लयप्राप्तिरूपाप्रवृत्तिर्मर्त्यानां स्वभावप्राप्तेति शेषः । अतस्त्वं मिथ्या विहन्यसे राज्यरूपात् पुरुषार्थादिति शेषः ॥ १२ ॥

नन्वर्थविघातेऽपि धर्मो मे भविष्यतीत्यत्राह,—अर्थेत्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थे प्राप्ते तं परित्यज्य ये ये आस्तिका धर्मपरास्तान

ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लेभिरे ॥ १३ ॥
अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।
अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥
यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।
दद्यात्प्रवसतां श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥
दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।

तान् शोचामि । धर्मफलभोक्तुरभावादिति भावः । तदेवाह,—ते हीति । प्रेत्यान्तसमयं प्राप्य विनाशं लेभिरे नत्वचोपार्जितधर्मस्य तत्रावस्थितिरस्ति । प्राप्य विनाशं प्रतिपेदिरे इति पाठान्तरम् ॥१३॥

नन्वेवं श्राद्धाद्याचारासङ्गतिस्तत्राह,—अष्टकेति । तदादि यत् पितृदैवत्यं श्राद्धकर्म इति तत्र प्रसृतः प्रवृत्तोऽयं जनस्तस्यान्नस्य सम्भोगसाधनस्य उपद्रवं नाशं केवलं करोति । पश्य विचारय तामेव विचार्यां युक्तिमाह,—मृतोहीति ॥ १४ ॥

ननु तैरथाभोजनेऽपि तदुद्देशेन दत्तं लोकान्तरे तमुपतिष्ठतीत्येतमर्थं भोक्त्रभावेन दूषितमपि युक्त्यन्तरेण दूषयति यदीति । प्रवसतामुद्देशं कृत्वा श्राद्धं दद्यात् । प्राप्तकाले लिङ्, तद्दानमेवोचितमित्यर्थः । ननु तत्पथ्यशनं तस्मै दीयमानं पथ्यशनं पाथेयं न्याय्यं भवेत् । भारवहने न दुःखदत्वादिति भावः । एतेनेव न्यायेन देवार्थदानमपि व्यर्थमित्युपपादितम् ॥ १५ ॥ (अन्येन भुक्तं अन्यस्य देहं गच्छति यदि तदा प्रवसतः श्राद्धं दद्यात् पथि गच्छन्तमुद्दिश्यान्यं भोजयेत् तदन्नं पथिकस्य पाथेयं भवेत् नतु तथास्तीति टीकान्तरसम्मतोऽर्थः)

यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व सन्त्यज ॥ १६ ॥
स नास्ति परमित्येतत् कुरु बुद्धिं महामते ! ।
प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥
सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ।
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे प्रबोधनं नाम अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

एवं वैदिकाचारं प्रदूष्य तत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह,—दानेति। यजस्व देवपूजां कुरु। देहि अन्नादिदानम्। दीक्षस्व यागार्थम्। तपश्चान्द्रायणादि। सन्त्यज प्रव्रजेत्येवंपरा वेदादयो ग्रन्थाः दानसंवननाः दानाय वशीकरणोपायभूताः मेधाविभिः वार्त्तादिना जीवनं क्लेशं पश्यद्भिः। पामरप्रतारणायानायासेन धनग्रहणाय कृताः। अतो न ते प्रमाणमिति भावः ॥ १६ ॥

परम् ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किञ्चिद्धर्माख्यं नास्तीति बुद्धिं कुरु। परोक्षम् अनुमानशब्दादिगम्यं पृष्ठतः कुरु त्यज ॥ १७ ॥

सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैव सत्यत्वं वदताम्। तएव हि साधवो न तु शब्दप्रमाणकादेः सत्यत्वं वदन्त इति भावः। भिन्ने पदे वा स त्वं तामुक्तामित्यर्थो वा सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वलोकसम्मतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ।

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।
उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।
अकार्य्यं कार्य्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसम्मितम् ॥ २ ॥
निर्मर्य्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥

तदेतत् खण्डयति रामः । जाबालेरिति । सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमो यस्य सः । सत्यात्मनां वर इति पाठे सत्यस्वभावानां श्रेष्ठ इत्यर्थः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थे प्रतिपत्तिरहितया बुद्ध्या युक्तः सन् । सूक्त्या वेदशास्त्रसुवचनालम्बनेनोवाच ॥१॥

प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकामभोगसम्पादनार्थम् अकार्य्यं परमार्थतः कर्त्तुमनर्हं कार्य्यसङ्काशं प्रमाणाभासयुक्तत्वात् । अपथ्यं दुःखोदर्कम् ॥ २ ॥

निर्मर्य्यादः उत्पथवर्त्ती भिन्नचारित्रदर्शनः साधुसम्मतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः । सत्सु मानं पूजां न लभते ॥ ३ ॥

कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम्।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम्॥ ४॥
अनार्य्यस्त्वार्य्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः।
लक्षणवदलक्षणो दुःशीलः शीलवानिव॥ ५॥
अधर्मं धर्मवेषेण यद्दिमं लोकसङ्करम्।
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जिताम्॥ ६॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्य्याकार्य्यविचक्षणः।
बहुमन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम्॥ ७॥

इदानीं वेदोक्ताचार एव पुंसामिहामुत्रसम्मानहेतुरित्याह,—कुलीनमिति। पुरुषमानिनम् अवीरमिति यावत्। चारित्रं वेदानुमताचारः तत् सम्पन्नः सन् कुलीनत्वादि ख्यातिं ख्यापयति असम्पन्नश्चाकुलीनत्वादीति भावः॥ ४॥

किञ्च त्वत्सम्मताचाराङ्गीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह,—अनार्य इत्यादि। आर्यसंस्थानस्तत्सदृशः शुचिः शुचिरिव भासमान इति शेषः। लक्षणवल्लक्षणयुक्तवद्भासमानो भवति। तदुक्ताचारव्यवहर्त्तेति शेषः॥ ५॥

यदि अहं त्वदुपदिष्टं लोकसङ्करकारकमधर्ममार्गम् धर्मवेषेण युक्तोभिपत्स्ये तदा, विधिविवर्जितां श्रुत्याद्युक्तविधानरहितां क्रियां कृत्वा। तत एव शुभं हित्वा अशुभं प्राप्स्यामिति शेषः॥ ६॥

कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।
अनया वर्त्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
कामवृत्तः स्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्त्तते ।
यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
सत्यमेवानृशंसञ्च राजवृत्तं सनातनम् ।
तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

तामेवाशुभप्राप्तिं दर्शयति । कश्चेतयान इति । चेतन इत्यर्थः । लोकदूषणं परलोकदूषणमार्गालम्बिनम् ॥ ७ ॥

अनया त्वदुपदिष्टया वृत्त्या । हीना सत्यपरिपालनविषयिणी प्रतिज्ञा यस्यां तया वर्त्तमानः । केन साधनेन स्वर्गमाप्नुयां न केनापि किञ्चेदं त्वदुपदिष्टं वृत्तं कस्य किं सम्बन्धि अहं यास्यामि यत्पित्रादिषु न कस्यापि । पित्रादिवृत्तानुसरणमेव च येनास्य पितरो याता इति शास्त्रविहितमिति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च त्वदुपदिष्टमार्गे तिष्ठन्नहं प्रथमतः कामवृत्तो यथेष्टचारी स्यां तदनु अयं कृत्स्नो लोकस्तथा समुपवर्त्ततेत्यर्थः । एवं निर्बन्धे कारणमाह,—यद्वृत्ता इति ॥ ९ ॥

तस्मात्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोकनाशकत्वेन शास्त्रीयमार्गालम्बनमेवोचितमित्याह,—सत्यमिति । अनृशंसं भूतानुकम्पाप्रधानम् । सनातनम् अनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तञ्च । सत्यमेव,सत्यवचनमेव मुख्यो राजाचार इत्यर्थः । यतो राजवृत्तं सत्यात्मकं तस्मात्तेषां राज्यमपि

ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेवहि मेनिरे।

सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥

उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः।

धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥

सत्यात्मकं सत्यैकप्रतिष्ठितम्। न केवलं राज्यमेवापि तु सर्वोऽपि लोकः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

सत्यमेव हि मेनिरे सत्यलोकान्तसकललोकप्रदमिति शेषः। परमक्षयं ब्रह्मलोकम् ॥ ११ ॥

अनृतवादिनो नरात्तथोद्विजन्ते यथा सर्पात्। सत्यं परं श्रेष्ठं यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥

लोके ईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः। तथा सद्भिराश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्वरे प्रतिष्ठितः। आदौ तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः। सत्ये पद्मा प्रतिष्ठितेति पाठान्तरम्। पद्मा लक्ष्मीः। सत्यमूलानि सर्वाणि इत्यनेन जगदुपादानप्रवर्त्तकत्वे सर्वाधिष्ठानत्वेन च तत् सिद्धिर्दर्शिता। तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह,—सत्यात्परं पदं नास्ति। अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं मचेतनत्वञ्च दर्शितम्। एतेन चेतनानधिष्ठितामायैव जगदुपादानकारणमिति निरस्तं चेतनाधिष्ठानं विनातत्परिणामासम्भवात्। तस्याः परिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वासम्भवाच्च ॥ १३ ॥

दत्तमिष्टं हुतञ्चैव तप्तानि च तपांसि च ।
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ।
मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥
सोऽहं पितुर्निदेशन्तु किमर्थं नानुपालये ।
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयी कृतम् ॥ १६ ॥

एवं नास्तिकं प्रति ईश्वरं प्रसाध्य वेदप्रामाण्यं साधयति,—दत्तमित्यादि । दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो वेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रश्वासवत् आविर्भूता इति वक्तृदोषशङ्काकलङ्करहितत्वेन तत्प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेन च सर्वथाप्रामाण्यशङ्कारहिताः । किन्तु स्वतः प्रमाणभूता एवेति भावः । तस्मात् सत्यस्येश्वरवाचकवाच्यत्वेन तदभेदात् । सत्यपरः सत्यपालनतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेदोक्तधर्माधर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यं सिद्धमित्याह,—एक इति । लोकं राज्यं कुलं स्वकुलमात्रं एतेन पालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः निरयेऽत्र दुःखं स्वर्गेच सुखं तेन धर्माधर्मफलानुभवो दर्शितः ॥ १५ ॥

सोऽहं उक्तरीत्या एवं विवेकवानित्यर्थः । ननु स्त्रीवशतया पितृकृते नियोगे किमियता निर्बन्धनेन तत्राह,—सत्येति । यतो मे पिता सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः स्वप्रतिज्ञातसत्याङ्गीकारवान् । समयी

नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोऽन्वितः ।
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
असत्यसन्धस्य सतश्चलस्याश्थिरचेतसः ।
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् ।
भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९ ॥
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ।

सदाचारवान् । अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रति कृतं उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अतो लोभाद्राज्यस्य मोहाद्दुक्तस्य विस्मरणात प्रतिज्ञात्यागे दोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्यात् शास्त्रादावश्रद्धारूपतमोयुक्तो वा । पूर्वं सत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिज्ञः सन्नेव भेत्स्यामि न भेत्स्यामि न च भेत्स्यामीति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दार्ढ्यं सूचितम् ॥ १७ ॥

एवं सत्ये दृढ़स्थितौ हेतुमाह । असत्यसन्धस्य प्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य चलस्य चञ्चलस्वभावस्य । तस्यैव विवरणमस्थिरेत्यादि । ईदृशस्य सतः एतैर्गुणैर्युक्तस्य देवादयो हव्यकव्यादि न गृह्णन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥

प्रत्यगात्मनो जीवानुद्दिश्य प्रवृत्तमित्यर्थे प्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात् साधुः । इमं सत्यं सत्यपालनरूपं धर्मम् अहं ध्रुवं सर्वधर्मेषु मुख्यं पश्यामि । अयं भारः वनवासे जटावल्कलादिभारः सत्यपालनरूपो वा पूर्वैः सत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थं मयाप्यभिनन्द्यते आद्रियते ॥ १९ ॥

क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
कायेन कुरुते पापं मनसा सम्प्रधार्य्य तत् ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्मपातकम् ॥ २१ ॥
भूमिः कीर्त्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
सत्यं समनुवर्त्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः ॥ २२ ॥

ननु स्वधर्मराज्यपालनमेव किमिति नाभिनन्द्यते तत्राह,—क्षात्रमिति। धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं क्षुद्रादिभिः सेवितमीदृशं क्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभङ्गेन राज्यकरणरूपं अहं त्यक्ष्ये। नतु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥

अस्य पापस्य शरीरसाध्यत्वेऽपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह,—कायेनेति। आदौ मनसा एवं कर्म करिष्य इति पापं संप्रधार्य्य। ततो जिह्वया ऋतं धर्मजनकम् ततो भिन्नमनृतं तत्कर्म कर्त्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेषु आह। ततः कायेन कुरुते। अतः पापं कर्मक्रियारूपं पापं त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः। तेन कायिकं पापं बहुदुःखजनकमिति भावः। कलौ तु पापसकल्पादितो न दोष इत्युक्तं भागवते। नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक्। कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्। सम्राट् परीक्षित्सारमाह। कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पमात्रात् सिध्यन्ति। यथा मानसपूजा। इतराणि पापानि सङ्कल्पमात्रान्न फलन्ति यत् यतस्तानि कृतान्येव फलन्तीति तदर्थः ॥ २१ ॥

श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य्य माम्।
आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह॥ २३॥
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः।
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः॥ २४॥
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ।
प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा॥ २५॥
वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः।
मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन्॥ २६॥

अथ सत्यस्य सर्वार्थसाधनत्वमाह,—भूमिरिति। प्रार्थयन्तीति सत्यवन्तमिति शेषः। समनुवर्त्तन्ते इति शिष्टा इति शेषः। यदेवं ततः सत्यमेव भजेत् इत्यर्थः॥ २२॥

यद्भवान् अवधार्य्य युक्तत्वेन निश्चित्य मां प्रति युक्तिरेव करः कारणं येषां तैर्वाक्यैरिदं भद्रं राज्यं ह निश्चयेन कुरुष्व स्वीकुरुष्वेति श्रेष्ठं हि श्रेष्ठमिवाह,—तदनार्य्यमन्याय्यमेव स्याद्भवेत्॥ २३॥

अनार्य्यत्वमेव दर्शयन् राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादित इत्यस्योत्तरमाह,—कथमिति। गुरोः पूरत इमं गुर्वाज्ञप्तं गुरोर्वचो हित्वेत्यन्वयः॥ २४॥

कैकेयी चेति। एवञ्च तस्या हर्षदस्य पुनरहर्षदत्वमत्यन्तमनुचित-मिति भावः॥ २५॥

तर्पयन् प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति शेषः॥ २६॥

सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये * ।
अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यत् शुभम् ।
अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।
तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा
निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ।
अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो
विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥

सन्तुष्टपञ्चवर्गः मूलादिभिस्तुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः । लोकयात्रा पितृवचनपालनव्यवहारम् । प्रवाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्त्तयामीत्यर्थः । अकुहः अकपटशीलः श्रद्दधानः आस्तिकः ॥ २७ ॥

शुभकरणे हेतुरग्निरित्यादि । यच्छुभं कर्म कर्त्तव्यम् । तेषां शुभकर्मणां तत्तल्लोकप्राप्तिः फलमिति भावः ॥ २८ ॥

शतमिति । अनेन पूर्वोक्तं समर्थितम् । अतीतानागतजन्मादीनां तत्तत् फलानुभवेन पूर्वोक्तस्य प्रामाण्यं दर्शितञ्च ॥ २९ ॥

नास्तिकवाक्यहेतुं नास्ति परलोक इति वचनोपपादकम् । यदि भुक्तमिहान्येनेत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपम् अमृष्यमाणो जाबालमिति शेषः ।

* "प्रवर्त्तये" इति वा पाठः ।

सत्यञ्च धर्मञ्च पराक्रमञ्च
भूतानुकम्पां प्रियवादिताञ्च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनञ्च
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥
तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थ-
मेकोदयं सम्प्रतिपद्य विप्राः ।
धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्
काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥
निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्त-
द्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ।

तस्य जाबालस्य । अनेन नास्तिकवृत्तयो ब्राह्मणा अपि राज्ञोवश्यं वाग्दण्डेन दण्ड्या इति सूचितम् ॥ ३० ॥

पराक्रमं चान्द्रायणादि तपः यत इमानि त्रिदिवस्य पन्थान-माहुः सन्तः ॥ ३१ ॥

यतश्च तेन सद्वचनेनैवमर्थमेकोदयं मुख्यफलवन्तं यथावदाज्ञाय श्रुत्वा संप्रतिपद्य श्रुत्यनुकूलतर्कैर्निर्णीय तं धर्ममप्रमत्ताः सावधाना यथावच्चरन्तः लोकागमं तत्तल्लोकप्राप्तिं काङ्क्षन्ति ॥ ३२ ॥

अतो निन्दामीति । अनयानुपदोक्तया एवंविधया प्रत्यक्षैकप्रमाण-वादिचार्वाकमतानुसारिण्या चरन्तं लोकनाशायाटन्तम् अतएव नास्तिकत्वादिगुणयुक्तं विषमस्थबुद्धिं अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिं

बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं
सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥
यथा हि चोरः स तथा हि बुद्ध-
स्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।
तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां
न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥
त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च
शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।

त्वां यो मे पिता अग्रहात् याजकत्वेनाङ्गीकृतवान् तत्पितुः कर्म निन्दामि ॥ ३३ ॥

बौद्धादयो राज्ञश्चोरवद्दण्ड्या इत्याह,—यथाहीति । बुद्धो बुद्धमतानुसारी तथा चोरवद्दण्ड्य इति हि प्रसिद्धं नास्तिकं चार्वाकं तथागतं तत्सदृशं चोरवद्दण्ड्यं विद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागतः तमपि चोरवद्दण्ड्यमिति शेष इत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेन तेषामपि चोरत्वात् । हि निश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राज्ञा चोरवदेव दण्डयितुं शक्यतमो यः स चोरवदेव दण्ड्यः । दण्डायोग्ये तु बुधो ब्राह्मणो नास्तिके अभिमुखो न स्यात् तत्सम्भाषणादि न कुर्वीतेत्यर्थः । तुल्यन्यायात् दण्डासमर्थो ब्राह्मणोऽपि तद्विमुखः स्यादिति सूचितम् ॥ ३४ ॥

अथ वेदोक्तधर्मे शिष्टाचारं प्रमाणयति । यतः त्वत्तोऽन्ये इति

छित्वा सदेमञ्च परञ्च लोकं
तस्माद्विजाः स्वस्ति कृतं कृतञ्च ॥ ३५ ॥
धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता-
स्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः।
अहिंसका वीतमलाश्च लोके
भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥
इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं
रामं महात्मानमदीनसत्वम्।
उवाच पथ्यं पुनरास्तिकञ्च
सत्यं वचः सानुनयञ्च विप्रः ॥ ३७ ॥

शेषः। त्वदन्ये द्विजा जनाः। पूर्वतरे श्रेष्ठा आर्षमिदम्। यदा इति पाठे नाध्याहारापेक्षा तस्यैव यत इत्यर्थकत्वात्। बहूनि शुभानि चक्रुः। इमं लोकं परञ्च लोकं छित्वा। ऐहिकामुष्मिकफलकामनां त्यक्त्वापि वेदोक्तोऽयं धर्म इत्येतावतैव कर्माणि चक्रुरिति तात्पर्य्यम्। तस्माद्ये द्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतं तपोदानपरोपकारादि कृतं यज्ञादि कुर्वते वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥

तथा धर्मे रताः निष्ठावन्तो ते प्रधानाः श्रेष्ठाः मुनयो वसिष्ठाद्या ऋषयः पूज्या भवन्ति लोके न त्वादृशा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति धिक्कृतो जाबालिः स्वविषयकोपप्रशमनायाह,—इतीति। पथ्यं परमार्थम् ॥ ३७ ॥

न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं
न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन ।
समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोभवं
भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥

स चापि कालोऽयमुपागतः शनै-
र्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
निवर्त्तनार्थं तव राम ! कारणात्
प्रसादनार्थञ्च मयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे जावालि-
रामसंवादो नाम नवोत्तरशततमः सर्गः ॥१०९॥

तदेवाह,—नेति । किञ्चन परलोकादि नास्ति इति न किन्तु अस्त्येव । कालं पारलौकिकव्यवहारकालं काले लौकिकव्यवहारकाले । एवञ्च सर्वमतज्ञेन कालविशेषेऽन्यथावागव्यवहारेऽपि न तस्य नास्तिकत्वं भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

स चापि कालः लौकिकव्यवहारप्रयोजन इत्यर्थः । तत् प्रयोजनमाह,—निवर्त्तनार्थमिति । निवर्त्तनरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य कारणात् त्वदीयास्तिकत्वातिशयस्य लोकेतिप्रसिद्धिसम्पादनरूपकारणान्नास्तिकवागुक्ता । तादृशीं वाणीं श्रुत्वा क्रुद्धस्य तव प्रसादनार्थं चैतन्न नास्तिकानामित्यादि उदीरितम् ॥ ३९ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

क्रुद्धमाज्ञाय रामन्तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह
जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥
निवर्त्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ।
इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ ! निबोध मे ॥ २ ॥
सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी तत्र निर्मिता ।
ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयम्भुर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम् ।

अथ वसिष्ठो भगवतो जाबालिविषयकोपनाटनं शमयितुमभिषेकस्वीकारशेषतया ब्रह्माणमारभ्य ज्येष्ठाभिषेकरूपं कुलाचारं कथयति,—क्रुद्धमित्यादि । गतागतिं परलोकगमनं ततः पुनरिहागतिञ्च अनेन जाबालेरास्तिकत्वं उक्तं भवति ॥ १ ॥

लोकनाथेत्यनेन लोकनाथावतारत्वं ध्वनयति ॥ २ ॥

सर्वमिति ।* पूर्वाह्नान्तेऽपह्नुतं सर्वं जगत् पराह्नादौ सलिलमेव सलिलविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् तत्र सलिलान्तःपृथिवी निर्मिता सलिलरूपेण भगवता स्वेच्छया । ब्रह्मा विराट् रूपः दैवतैः सह अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्याद्युपदिष्टरीत्या ॥ ३ ॥

असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
तस्मात् मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥
विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजो वीर ! विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥

ततः स त्रिमूर्त्तिर्विराजो विष्ण्वात्मकोंऽशो वराहरूपो भूत्वा वसुन्धरां प्रोज्जहार । तस्यैव विराजो रजःप्रधानः सृष्टिव्यापारवानंशो ब्रह्मा इति व्यवक्रियमाणः सर्वं जगत् पुत्रैः सह निजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिः सह असृजत् ॥ ४ ॥

नन्वसावेव सर्वादिरित्याह,—आकाशप्रभव इति । आकाशपदेन कारणोपाधिकं ब्रह्मेश्वराख्यम् । ब्रह्मेति त्रिमूर्त्त्युपलक्षणम् । अस्मिन् शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि । तस्माद्विराजो ब्रह्मणः ॥ ५ ॥

तत्र मन्वन्ता मानसी सृष्टिः । मनोः क्षेत्रे इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥

तस्य साक्षात् क्षत्रियत्वात् समृद्धा चतुःसमुद्रवसना मही सर्वा भूर्दत्ता पित्रा मनुनेति शेषः ॥ ७ ॥

विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान्।
बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः॥ ९ ॥
अनावृष्टिर्न भूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतां वरे।
अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ॥ १० ॥
अनरण्यान्महाराज ! पृथू राजा बभूव ह।
तस्मात् पृथोर्महातेजास्त्रिशङ्कुरुदपद्यत। ११ ॥
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवङ्गतः।
त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः। १२ ॥
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत।
युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत॥ १३ ॥
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत।
सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित्॥ १४ ॥
यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो रिपुसूदनः।

विश्रुतः प्रसिद्धः॥ ८॥ ९॥

सतां वरे श्रेष्ठे अस्मिन् अनरण्ये राज्यं कुर्वति नानावृष्टिर्न तन्मूलो वा दुर्भिक्षः॥१०॥ ११॥

स त्रिशंकुः सत्यवचनात् स्वीयात् भगवतो विश्वामित्रस्य सत्यप्रतिज्ञानाच्च॥ १२॥

धुन्धुमाराद्युवनाश्व इति त्रिशंकुसुतो युवनाश्व इत्यन्यत्र श्रूयमाणं कल्पान्तरविषयम्। यद्वान्यत्र त्रिशंकुसुत इत्यस्य सत् पौत्र इत्यर्थः॥ ३॥

भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशविन्दवः । १६ ॥
तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।
स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः । १७ ॥
द्वे चास्य भार्य्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ।
तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ १८ ॥
ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमम् ।
एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ । १९ ॥
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ।
तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् । २० ॥
स तामभ्यवदत् प्रीतो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ।
पुत्रस्ते भविता देवि ! महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २१ ॥
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्त्तारिसूदनः ।

पुत्रौ द्वाविति तत्र ध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः तत् पुत्रावलम्बनेनाग्रेऽयोध्या-राज्यपरम्परावचनेन ज्येष्ठस्यैवाभिषेक इति सूचितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

यस्य असितस्य एते प्रतिशत्रव उदपद्यन्त सोऽभवदित्यन्वयः ॥१६॥

तान् हैहयादिचतुर्विधशत्रून् युद्धे स्वसैन्यं प्रतिव्यूह्यावस्थितोऽपि शत्रुबाहुल्यात् तज्जयोऽशक्य इति बुद्ध्या प्रवासितः संजातप्रवासो बभूव । शत्रुजयोद्देशेन हिमवद्गिरिं तपसे जगामेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ॥ २२ ॥
पद्मपत्त्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ।
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २३ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।
गरेण सह तेनैव तस्मात् स सगरोऽभवत् ॥ २४ ॥
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।
इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २५ ॥
असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतम् ।
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥
अंशुमानपि पुत्रोऽभूत् असमञ्जस्य वीर्य्यवान् ।
दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥
भगीरथात् ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।
ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूत् रघुर्य्येन तु राघवाः ॥ २८ ॥
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।

इति श्रुतिः प्रसिद्धिः तत्र चेत्यादि बालकाण्डे व्याख्यातप्रायम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तेनैव सह जात इति शेषः ॥ २४ ॥

अखानयत् स्वपुत्रैरिति शेषः इष्ट्वा दीक्षितो भूत्वा वेगेन खननवेगेन त्रासयानः उद्वेजयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

येन कूटस्थेन ककुत्स्थेन येन रघुणा राघवपदवाच्याः ॥ २८ ॥

कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ।
कल्माषपादपुत्रोऽभूत् शङ्खणस्त्विति नः श्रुतम् ।
यस्तु तद्वीर्य्यमासाद्य सह सैन्यो व्यनीनशत् ॥ ३० ॥
शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूत् शूरः श्रीमान् सुदर्शनः ।
सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।
प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूत् अम्बरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभूत् नहुषः सत्यविक्रमः ।
नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावभौ ।
अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥
तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ।
तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ! ॥ ३५ ॥

रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥ २९ ॥

कल्माषपादपुत्रः शङ्खणनामा यः शङ्खणस्तु तत् प्रसिद्धं वीर्य्यं पराक्रमं युद्धे प्राप्य दैवात् सह सैन्यो व्यनीनशत् नष्टोऽभूत् स्वार्थे णिरिति कतकः । तीर्थस्तु यः शङ्खणस्तद्वीर्य्यं वसिष्ठवीर्य्यं आसाद्य तच्छापात् राक्षसत्वं प्राप्य कल्माषपादो राक्षसभावेन ससैन्यं सपुत्रं शङ्खणं च भक्षितवानिति कथयत्याह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अजो नाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४ ॥

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।
पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो भ्राताभिषिच्यते ॥ ३६ ॥
स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः
सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं
प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे वंशकीर्त्तनं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

दायादः सुतः । दायादौ सुतबान्धवौ । तत्तस्मात् स्वकं राज्यं गृहाण ॥ ३५ ॥

पूर्वजे विद्यमानेऽवरः कनिष्ठो नाभिषिच्यते अपि तु ज्येष्ठ एवाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

कुलधर्मं कुलक्रमागतं ज्येष्ठाभिषेकधर्मं विहन्तुं नार्हसि । प्रभूतराष्ट्रां प्रभूतावान्तरदेशाम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ।

वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरम् वचः ॥ १ ॥
पुरुषस्य हि जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रय: ।
आचार्य्यश्चैव काकुत्स्थ ! पिता माता च राघव ! ॥ २ ॥
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ! ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्य्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥

मनुमारभ्य त्वत्पर्य्यन्तं ज्येष्ठेनैव राज्यं पाल्यते इति न्यायेन निवर्त्य-मानस्यापि तदनङ्गीकारमालोच्य पितृवचनादपि मद्वचनं गरीय इति वाक्यमुपक्रमते । वसिष्ठ इति ॥ १ ॥

गुरवः उपास्याः ॥ २ ॥

जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञां ददाति उपनयनसंस्कारपूर्वं वेदविषयां प्रज्ञां ददाति । तस्मात् आचार्य्य एव गुरुसमवाये गुरुरुच्यते । तदुक्त-मापस्तम्बेन, आचार्य्यः श्रेष्ठो गुरूणां स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः शीर्य्यत्स्वभावं सर्वयोनिसुलभं प्राकृतं मलजं शरीरमिति ॥ ३ ॥

स तेऽहं पितुराचार्य्यस्तव चैव परन्तप!।
मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम्॥ ४॥
इमा हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपास्तथा।
एषु तात! चरन् धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम्॥ ५॥
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्त्तितुम्।
अस्या हि वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम्॥ ६॥
भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव!।
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रमः॥ ७॥
एवं मधुरमुक्तः सन् गुरुणा राघवः स्वयम्।
प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः॥ ८॥
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा।
न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत् कृतम्॥ ९॥

नातिवर्त्तेः नातिवर्त्तेथाः। सद्वृत्तिभ्रंशो न भवतीत्यर्थः॥ ४॥

परिषदः त्वत्सम्बन्धिन्यः श्रेणयः ज्ञातयो बान्धवाः। नृपाः सेवकनृपाः। एषु रक्षारूपं धर्मं चरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः॥ ५॥

मातुः शुश्रूषणे वचनकरणे च अवर्त्तितुं नार्हसीत्यर्थः। पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेरित्याशयः॥ ६॥

आत्मानं त्वां प्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वं प्रतिनिवृत्तिं याचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्नित्यर्थः॥ ७॥ ८॥

यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च ।
नित्यञ्च प्रियवादेन तथा सम्बर्धनेन च ॥ १० ॥
स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।
आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तत् मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
एवमुक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।
उवाच विपुलोरस्कः सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ! ।
आर्य्यम् प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे सम्प्रसीदति ॥ १३ ॥

मातापितरौ यद्वृत्तं तनये कुरुतः यादृशं पुत्रस्योपकारं कुरुतस्ताभ्यां कृतमुपकाररूपं वस्तु यत्तन्न सुप्रतिकरं अशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तदेवाह,—यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतः क्षीरान्नादिप्रदानेन । उच्छादनं उद्वर्त्तनं तिलपिष्टादिना । सम्बर्धनं क्रोड़नम् । एतैर्यत्ताभ्यां कृतं तन्न सुप्रतिकरमित्यन्वयः ॥ १० ॥

जनयिता उत्पादकः पिता न तु गौणः पिता यदाज्ञापयद्वनवासरूपं एवञ्च भवदाज्ञातः पूर्वं तेनाज्ञादानात् मया चावश्यमिति प्रतिज्ञानात् भवदाज्ञयापि तदन्यथाकरणमधुनाऽत्यन्तमनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

प्रत्यनन्तरं समीपवर्त्तिनम् ॥ १२ ॥

निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः।
शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥
स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः।
कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः।
किं मां भरत! कुर्वाणं तात! प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति।
न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने। १७ ॥

आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्य प्रत्युपवेशनकर्म करिष्य इत्यर्थः। तच्चोपरोद्धव्यस्य गृहद्वारसमीपे कुशेषु यावत्कार्यसिद्धि निराहारतया-अवगुण्ठिताननस्य एकपार्श्वेनैव पार्श्वान्तरपरिवृत्तिराहित्येन शयन-मिति ॥ १३ ॥

एतदुत्तरं निराहार इत्यादिपद्यं प्रक्षिप्तमिति कतकस्वरसः। धन-हीनः अधमर्णेन धनहीनः कृतो द्विजः उत्तमर्णो यथा स्वधनग्रहणाया-धमर्णद्वारि शेते तद्वदहं शये यावन्मां मद्वचनमङ्गीकृत्य प्रतियास्यति अयोध्यामित्यर्थस्तस्य ॥ १४ ॥

सतु भरतः राममवेक्षन्तं प्रतीक्षमाणं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य तदनुरोधात् कुशानयने विलम्बमानमिति यावत्। कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोप-स्थाप्य आत्मीयं भूमावेवास्थितः। प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवानित्यर्थः ॥१५॥

किं कुर्वाणं किमन्याय्यं कुर्वाणम् ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठ नरशार्दूल ! हित्वैतद्दारुणं व्रतम् ।
पुरवर्य्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ! ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्य्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अतएव न शक्ताः स्म व्यावर्त्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥

श्राद्धयाः धनादिना वियोजित इति शेषः । एकपार्श्वेनेति । प्रत्युपवेशधर्मोपलक्षणम् ॥ अनेन क्षत्रियाणामेतत्करणे प्रायश्चित्तमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

तस्मादुत्तिष्ठेति ॥ १८ ॥

आसीन एव प्रत्युपविष्ट एव । नानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः इति उवाचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

काकुत्स्थं रामं प्रति राघवो भवान् भरतः सम्यग् वदतीति जानीमः । एषोऽपि महाभागो रामः पितुर्वचसि तिष्ठति तदपि सम्यगेव यदेवमत एवेत्यर्थः । अत्र भगवता स्वव्यावर्त्तननिश्चयेनागतानामपि पौरादीनामन्तर्यामिविधया स्वानुकूलवचनप्रयोगः कारितः । भरतस्य तु यशःख्यापनाय ज्येष्ठे कनिष्ठेनैवं वर्त्तितव्यमिति लोकव्यवहारबोधनाय च तथा प्रवर्त्तनमिति प्रतिभाति ॥ २० ॥ २१ ॥

तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत्।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम्॥ २२ ॥
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् सम्पश्य राघव!।
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो! माञ्च स्पृश तथोदकम्॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत्।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा॥ २४ ॥
न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम्।
आर्य्यं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम्॥ २५ ॥
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्त्तव्यञ्च पितुर्वचः।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः॥ २६ ॥

रामो वचनमब्रवीदिति भरतं प्रतीति शेषः। धर्मचक्षुषां धर्मदर्शिनां निबोध शृणु॥ २२ ॥

उभयं त्वद्विषयं मद्विषयञ्च वचनं श्रुत्वा सम्पश्य विचारय विचारेणापि कर्त्तव्यं निश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्तं कुरु इति शेषः। तत् स्वोक्तमाह,—उत्तिष्ठेति। चक्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह,—माञ्च स्पृश तथोदकम्। उदकस्पर्श आचमनार्थः॥ २३ ॥

परिषदः सभ्याः॥ २४ ॥

न याचे न याचितवान् नानुशासामि नानुशिष्टवान् शबार्थः। नानुजानामि वनवासायेति शेषः। नाभिजानामीति पाठे वनवासोद्युक्तमिति शेषः॥ २५ ॥

धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तञ्च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥

अहमेव प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ २६ ॥

तस्य भ्रातुः भरतस्य ॥ २७ ॥

यज्जीवता पित्रा विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा दत्तम् । आहितम् आधिरूपेण न्यस्तम् । क्रीतं मूल्यं दत्त्वा गृहीतम् । एवञ्चेदं राज्यं कैकेय्यै आधिरूपेण दत्तं विक्रीतं वेति भावः ॥ २८ ॥

उपाधिः प्रतिनिधिः । जुगुप्सितत्वञ्च स्वस्य तत्समर्थत्वात् । असमर्थे हि कर्त्तरि स विहितः । उक्तौ कृतौ च युक्तत्वं वरद्वयप्रत्यापाकरणार्थत्वात् बहूपकारकत्वाच्चातस्तस्याः मातुस्तस्य पितुश्च वचनमवश्यमेव कार्य्यमिति शेषः । अयुक्तवादित्वे हि गुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादिन्यायविषयत्वं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरत-
रामसंवादो नाम एकादशोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ १११ ॥

अथ भरते सर्वमेव कल्याणं राज्यपरिपालनादिरूपं सम्भावया-
मीति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तद्वचनं कैकेयीवचनं मोचयानेन मोचयमानेन एवं मदुक्तकरणेन
त्वमपि पितरमनृतान्मोचयेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्या-
काण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ।

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ।
विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हिता मुनिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
श्रुत्वा वयं हि सम्भाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ।
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता वचः ॥ ४ ॥

भ्रातृभ्यामित्यार्षी तृतीया । भ्रात्रोः सङ्गममित्यर्थः । सङ्गमं प्रेक्ष्य विस्मिता इत्यन्वयः । समुपेताः स्वार्थरावणवधसम्पत्तये तत्र स्थले समवेता महर्षयो नारदाद्याः ॥ १ ॥

अन्तर्हिताः तयोः सङ्गमं द्रष्टुमागताः अदृश्यरूपा आकाशस्थाः ॥ २ ॥

धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्त्तिनौ उभयोः सम्भाषां सम्भाषणं श्रुत्वाभ्यां स्पृहयामहे प्रीता भवामः । यद्वा तादृशसम्भाषणं श्रोतुं पुनःपुनर्वाञ्छामहे इति ॥ ३ ॥

सङ्गता ऐकमत्यं प्राप्ताः ॥ ४ ॥

कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।
अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिङ्गताः ॥ ७ ॥
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ।
रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
राम ! धर्म*मिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततम् ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ ! मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥

पितरं यद्यवेक्षसे पितुः सुखं यदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सदानृणं सता स्वकृतसमीचीनानुष्ठानेन वा सर्वतोऽनृणमित्यर्थः । अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेति शेषः । यदि राम इदानीं विपरीतं कुर्यात् प्रतिनिधिद्वारा वानुतिष्ठेत्तदा ते पितुः पुनः स्वर्गाद्भ्रंश एवेति ध्वनिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभ्यपूजयत् सम्यग्मां धर्मतो रक्षितवन्त इत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

त्रस्तगात्र उद्विग्नगात्रः स्रस्तेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

---

* "राजधर्मम्" इति वा पाठः ।

रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः।
त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते * पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
इदं राज्यं महाप्राज्ञ! स्थापय † प्रतिपद्य हि।
शक्तिमान् सहि काकुत्स्थ! लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥

राम इमं धर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवं रूपं कुले कुले धर्मबुध्यानुसन्ततं सम्बद्धम्। धर्ममथ प्रेक्ष्य कालधर्मांश्च सन्ततमिति पाठे धर्मयुक्तम्। अथ अथवा कालधर्मान् कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतदभावलक्षणान् प्रेक्ष्य विचार्य्य मम मातुः कौशल्यायाश्च याचनां कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

अथ कालकृतां स्वस्य रक्षणाशक्तिं दर्शयति रक्षितुमिति। एकोऽसहायः रक्ताननुरक्तान् ॥ ११ ॥

हि यतस्त्वामेव प्रतीक्षन्ते ॥ १२ ॥

अत इदं राज्यं प्रतिपद्य स्वीकृत्य कस्मिंश्चित् स्थापय हि। हिर्वाक्यालङ्कारे। हि यतः स त्वद्व्यतिरिक्तो लोकपालने शक्तिमान् भवति। शक्तिमानसीति पाठे अयं मदीय इति स्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्य

* "प्रतिकाङ्क्षन्ते" इति वा पाठः।
† "पालय" इति वा पाठः।

एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा।
भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन्॥ १४॥
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत्।
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम्॥ १५॥
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या।
भृशमुत्सहसे तात! रक्षितुं पृथिवीमपि॥ १६॥
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः।
सर्वकार्य्याणि संमन्त्र्य महान्त्यपि हि कारय॥ १७॥
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमन्त्यजेत्।*
अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः॥ १८॥

पालने शक्तिमानसि। रामस्य राज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेऽपेक्षित-सहायतयेत्यर्थः॥ १३॥

एवम् उक्तप्रकारम्॥ १४॥

स्वयमङ्के कृत्वेत्यन्वयः॥ १५॥

इयं बुद्धिर्मद्वनवासाविरोधिनी स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्य स्थापनविषया आगता जाता सा स्वजा स्वाभाविकी गुरुसेवया प्राप्तो यो विनयः शिक्षा तज्जन्या च इतरा च सर्वा दुर्घटेति भावः। अथ या त्वया स्वस्याशक्तिरुक्ता पालने स नास्त्येवेत्याह,—भृशमिति॥ १६॥

अमात्याः प्रधानमन्त्रिणः। मन्त्रिण उपमन्त्रिणः। कारय राजाज्ञयेति शेषः॥ १७॥

कामाद्वा तात ! लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।
न तन्मनसि कर्त्तव्यं वर्त्तितव्यञ्च मातृवत् ॥ १९ ॥
एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसङ्काशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥
अधिरोहार्य्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्व्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥

अथ मातृयाचनयापि इदानीं परावृत्तिरशक्येत्याह,—लक्ष्मीरित्यादि । पितुः प्रतिज्ञां न त्यजेयमिति शेषः ॥ १८ ॥

कामात् त्वद्गतस्नेहात् । लोभात्त्वद्व्याजेन राज्यकरणलोभात् । तुभ्यं मात्रा तव मात्रा षष्ठ्यर्थे आर्षी चतुर्थी । यदिदं कृतं तत्तवानिष्टमपि अनिष्टमिति मनसि न कर्त्तव्यं मदाज्ञयेति शेषः । अतस्तस्यां मातृवदेव वर्त्तितव्यं शुश्रूषितव्यं तदर्हमिति वतिः । कामात् देवानामिच्छातः लोभाद्वा लोभादेव तेषां देवलोकराज्यलोभात् तव मात्रा देवैरेव मन्थराद्वारा इदं कृतं कारितमिति गूढ़ोऽर्थः शेषं प्राग्वत् ॥ १९ ॥

प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेन तद्वदादरणीयदर्शनत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनञ्च सूचितम् ॥ २० ॥

एते उटजसन्निहिते अधिरोहेत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोः प्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिः कारिता । एषा च प्रार्थना वसिष्ठनियोगानन्तरं बोध्या । भरद्वाजं प्रति एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते इति वसिष्ठोक्तित्वेन वक्ष्यमाणत्वात्प्रतिनिधित्वमेवाह—एते हीत्यादिना ॥ २१ ॥

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च।
प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत्।
चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥
फलमूलाशनो वीर! भवेयं रघुनन्दन!।
तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तप!।
चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम! ॥ २५ ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्।

स रामः पादुकेऽधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्ततोऽवरुह्य भरताय प्रायच्छत्। एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगः कृतः। प्रतिपद्य स्थापयेति चिरं भरतप्रार्थनस्य साधितम्। अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्य तत्र स्थापनं यद्दर्शनेन सर्वज्ञत्वसम्पत्तिरिति बोध्यम्। तदुक्तं पाद्मे। ज्ञात्वा तदाज्ञां ताभ्यां च भरतः क्षितिमन्वशादिति। ताभ्यां पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणेदृशे विषये भगवत एवमाज्ञेति ज्ञात्वा तथा व्यवहारमकरोदित्यर्थः। भरतस्तु पाञ्चजन्यावतारत्वादाच्छादित सार्वज्ञ इत्यनेन सूचितम्। भगवत् स्पर्शेनाचेतनेऽपि सार्वज्ञदानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्यप्रतिशयद्वारा रामस्येश्वरत्वस्य सूचितम् ॥ २२ ॥

जटाचीरधर इत्यादिना राज्यकृतभोगाभावः सूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥
राज्यतन्त्रं राज्यव्यापारं न्यस्य त्वद्बुध्या विनिवेश्य। चतुर्दशे वर्षे

तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ॥ २६ ॥
शत्रुघ्नञ्च परिष्वज्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ।
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥
मया च सीतयाचैव शप्तोसि रघुनन्दन ! ।
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

स पादुके ते भरतः स्वलङ्कृते
महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणञ्चैव चकार राघवं
चकारचैवोत्तमनागमूर्द्धनि ॥ २९ ॥
अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं
गुरूंश्च मन्त्रीन् प्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः
स्थितः स्वधर्म्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥

सम्पूर्णे पञ्चदशवर्षाद्यदिवसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

शप्तोऽसि रोषाकरणायेति शेषः ॥ २८ ॥

संपरिगृह्य शिरसेति शेषः । उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणायेति शेषः । सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः।
स चैव मातॄनभिवाद्य सर्वा
रुदन् कुटीं स्वां प्रविवेश रामः॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतविसर्जनं नाम द्वादशोत्तरशत-
तमः सर्गः॥ ११२॥

सर्वाः स कैकेयीकाः। अनेन कैकेय्यादेरपराद्धित्वं सूचितम्। रुदन् रुदन्निव॥ २१॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्या-
काण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११२॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥
पश्यन् धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ।
प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥

तत इति । पूर्वं सर्वलोकज्ञानाय गजमस्तके स्थापयित्वा पुनः सादरं तत आदाय स्वमस्तके कृतेत्यर्थः । यद्वा शिरसीत्यस्य गजशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥

मन्त्रे गाढ़कार्य्यविचारे निपुणत्वेन पूजिता इत्यर्थः ॥ २ ॥

मन्दाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्त्तिनीं प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्थां मन्दाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखतया गमनात्सिद्धं तस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ ३ ॥

पार्श्वेन उत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥

अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।
आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥
स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्य्यवान् ।
अवतीर्य्य रथात्पादौ ववन्दे रघुनन्दनः ॥ ६ ॥
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
अपि कृत्यं कृतं तात ! रामेण च समागतः ॥ ७ ॥
एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता ।
प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ।
राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
पितुः प्रतिज्ञान्तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥

यत्र यमुनादक्षिणकूले अतएव चित्रकूटस्यादूरात् । अनेन यमुनादक्षिणतटेऽपि क्वचिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते अतएवाग्रे भरद्वाजाश्रमस्योत्तरं ततस्ते यमुनां तीर्त्वेति वक्ष्यति । सम्प्रति तत्र स्थितिस्तु रामभरतयोः संवादं शिष्यद्वारा झटिति श्रोतुमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कृत्यं कर्त्तव्यं कृतमपि अपि प्रश्ने । कृत्यमेवाह,—रामेण चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुरुणा वसिष्ठेन मया च परमप्रीतः सत्यपरिपालनविषय इति शेषः ॥ ९ ॥

एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ।
अयोध्यायां महाप्राज्ञ ! योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।
पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ।
अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
भरद्वाजस्तु भरतं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥
नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदाम्बरे ।
यदार्य्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥

या कैकेयीनिमित्तं मम पितुः प्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणि रामेण वने वस्तव्यमिति तामेव पितुः प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति सम्बन्धः ॥ १० ॥

एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ११ ॥

प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः तत्करो भवेति एतत् द्वारा भरते सार्वज्ञसम्पादनेनेति शेषः ॥ १२ ॥

हेमविकृते हेम्ना विचित्रतया कृते मम राज्याय मम राज्यरक्षाप्रत्यनुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अनघः * स महाबाहुः पिता दशरथस्तव।
यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः॥ १७॥
तमृषिन्तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः।
आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च॥ १८॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः।
भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः॥ १९॥
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः।
पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी॥ २०॥
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम्।
ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम्॥ २१॥
तां रम्यजलसम्पूर्णां सन्तीर्य्य सह बान्धवः।
शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः॥ २२॥

*

यदार्थे शोभनचरित्रं त्वयि तिष्ठेदिति यत्तदुत्कृष्टमुदकं निम्ने तिष्ठेदितिवच्च चिरं निम्ने ति लक्षसम्प्रयन्तम्॥ १६॥ १७॥

उक्तवाक्यम् उक्तरोत्येति शेषः। आमन्त्रयितुमारेभे आमन्त्रणं कृतवान्॥ १८॥ १९॥ २०॥

यमुनां तीर्त्वा गङ्गां ददृशुरिति। यमुनां तीर्त्वा तस्मिन्नेव दिने भरद्वाजं दृष्ट्वा गङ्गां ददृशुरित्यर्थः इति कश्चित् तत्तु पूर्वोक्तरीत्यासाम-

---

* "अमृत" इति वा पाठः।

शृङ्गवेर पुराद्भूय अयोध्यां सन्ददर्श ह ।
अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् ॥ २३ ॥
भरतो दुःखसन्तप्तः सारथिञ्चेदमब्रवीत् ।
सारथे ! पश्य विध्वस्ता सायोध्या न प्रकाशते ॥ २४ ॥
निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतस्य
अयोध्यागमनं नाम त्रयोदशोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ ११३ ॥

अस्याद्रियम् । जलस्य शिवत्वं रम्यत्वञ्च दर्शनमात्रेण सकलपापापहन्तृत्वं
मधुरत्वञ्च ॥ २१ ॥ २२ ॥
शृङ्गवेरपुरादिति निर्गत्येति शेषः ॥ २३ ॥
विध्वस्ता विध्वस्तशोभा निराकारा निरलङ्कारा ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः
सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्द्दशोत्तरशततमः सर्गः ।

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः ।
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
विड़ालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ।
तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ।
ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीड़िताम् ॥ ३ ॥
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्म्मोत्तप्तविहङ्गमाम् ।
लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥

उपयानुपगच्छन् ॥ १ ॥

विड़ालादिभिश्चरितां तत्सञ्चारवतीम् । आ समन्तात्लीनानि स्थितानि लग्नानि नराणां वारणानि कवाटानि यस्यां तिमिरेणावच्छन्नतां प्राप्तां अतएव कालीं ततएवाप्रकाशां निशामिव स्थितामयोध्यां प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥

राहुशत्रोश्चन्द्रस्य श्रिया दिव्यैश्वर्य्येण युक्ताम् अतएव प्रज्वलितप्रभाम् अभ्युदितेन ग्रहेण राहुणा पीड़ितभर्त्तृकाम् अतएवैकामसहायां रोहिणीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥

विधूमामिव हेमाभां शिखामग्नेः समुत्थिताम् ।
हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयङ्गताम् ॥ ५ ॥
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ।
हतप्रवीरामापन्नाम्भूमिव महाहवे ॥ ६ ॥
सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ।
प्रशान्तमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७ ॥
त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ।
सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते वेदिङ्गतरवामिव ॥ ८ ॥
गोष्ठमध्ये स्थितामार्त्तामचरन्तीं नवं तृणम् ।

आतपवशादल्पोष्णं क्षुब्धं कलुषञ्च सलिलं यस्यास्ताम् । झषो मत्स्यविशेषः । क्षुब्धेत्यार्षम् ॥ ४ ॥

विधूमामतएव हेमाभाम् अग्नेः समुत्थितां शिखामिव पूर्वं रामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतया स्थितां पश्चाद्रामविवासनकाले हविरभ्युक्षितां पश्चात् होमीयपयः सिक्तामतएव विप्रलयं गतां शिखामिव स्थिताम् । अध्वराग्नेः समुत्थितामिति पाठो बहुसम्मतस्तत्राप्यर्थः प्रागवदेव शिखामित्यस्य चावृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

समुत्थितां प्रबलमारुतेन समुत्थिताम् अतएव सफेनां सस्वनामूर्मिमिव भूत्वा तत्सदृशं रूपं प्राप्य पश्चात् प्रशान्तमारुतेन उत् अल्पं धूतां कम्पितामतएव निःस्वनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थिताम् ॥ ७ ॥

यज्ञायुधैः स्रुगादिभिः अभिरूपैः प्रशस्तैः सुत्याकाले यागकाले निर्वृत्ते समाप्ते सति ॥ ८ ॥

गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥
प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः।
वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥
सहसा चरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयागताम्।
संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम्।
द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥
संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम्।
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥

गोष्ठो व्रजं तत्र स्थितां गोवृषेण श्रेष्ठगवां वृषभेण। यद्वा गवां प्रियेण वृषेण त्यक्ताम् अतएनासां तत्रोत्सुकां नवं तृणमचरन्तीमभ-क्षयन्तीं गवां तद्वृषयायां पत्नीमिव स्थिताम्। गवां पङ्क्तिमिवेति पाठान्तरम्। पत्नीमित्यस्य पङ्क्तिमित्यर्थं तीर्थ आह तच्चिन्त्यम् ॥ ९ ॥

प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः स्फटिकाद्यैरिति कतकोक्तं तु न युक्तम् ॥ १० ॥

स्थानात् सहसा चरितां चलिताम्। पुण्यक्षयेति अप्रसन्नमध्यन्तम्। पुण्यक्षये सति महीं प्राप्तां संहृतो द्युतिविस्तारो यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥

द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निना व्याप्ताम् ॥ १२ ॥

संमूढाः शोकाकुलचित्ता निगमा वणिजो यस्याम्। यद्वा संमूढो जनसञ्चाररहितो निगमः पन्था यस्याम्। निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे। संक्षिप्ता विपणापणाः पण्यवीथयो यस्याम् ॥ १३ ॥

क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम्।
हतशौण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥
वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम्।
उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम्।
भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम्।
निहतां प्रतिसैन्येन वडवामिव पातिताम् ॥ १७ ॥ *

क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्यैः भग्नैः शरावैः संवृतां हतशौण्डां हतमद्यपाम् (आकाशे अनावृत प्रदेशे) ॥ १४ ॥

वृक्णभूमितलां भिन्नचत्वरां भिन्नपात्रैर्युक्तां भग्नां भग्नस्तम्भाम् उपयुक्तोदकां समाप्तोदकाम् ॥ १५ ॥

विपुलां विशालां विततां धनुष्याततां युक्तपाशां धनुष्कोट्योर्ज्याबन्धनार्थपाशयुतां तरस्विनां बाणैर्विनिष्कृत्तां छिन्नां आयुधाद्धनुषः पतिताम् ॥ १६ ॥

---

* "प्रावृषि प्रविगाढ़ायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम्।
प्रच्छन्नां नीलजीमूतै भास्करस्य प्रभामिव ॥"
इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः।

भरतस्तु रथस्थः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः।
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
किन्नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते।
यथा पुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः।
चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २० ॥
यानप्रवरघोषश्च सुस्निग्धहयनिःस्वनः।
प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः ॥ २१ ॥
नेदानीं श्रूयते पुर्य्यामस्यां रामे विवासिते।
चन्दनागरुगन्धांश्च महार्हाश्च नवस्रजः ॥ २२ ॥
गते रामे हि तरुणाः सन्तप्ता नोपभुञ्जते।
वहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ २३ ॥
नोत्सवाः सम्प्रवर्त्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे।
सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता ॥ २४ ॥

सहसा बलात्कारेण वाहितां प्रधावितां प्रतिसैन्येन निहतामतएव पातिताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथापुरं यथापूर्वं न निशाम्यते खलु अत्र किं कुर्म इति योजना ॥ १९ ॥

मदकरोमन्धः मदगन्धः मूर्च्छितो व्याप्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्ज्जुनी क्षपा।
कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः॥ २५॥
जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः।
तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः॥ २६॥
सम्पतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः।
इति ब्रुवन् सारथिना दुःखितो भरतस्तदा॥ २७॥
अयोध्यां सम्प्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः।
तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव॥ २८॥
तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं
सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम्।

मम भ्राता सहेति शेषः॥ २४॥

अर्ज्जुनी शारदी शुक्लपक्षसम्बन्धिनी वा सासारा वेगवत् दृष्टिधारासहिता महोत्सव इव ग्रीष्मेऽम्बुद इव च॥ २५॥

उन्नतगामिभिः सन्तोषादुद्धतगामिभिः॥ २६॥ २७॥ २८॥

सुरैरुत्कृष्टं कृतशोकमभास्करं दिनमिव। एवं हि श्रूयते, पुरा देवासुरे युद्धेऽसुरैर्देवाः पराजिता राज्ञश्च भानुः पातितः तदा दिवारात्रविभागरहिते काले स्वस्वलोकात् ब्रह्मलोकं गतैर्देवैः प्रार्थितस्य ब्रह्मणो नियोगादत्रिः सप्तरात्रं सूर्य्याधिपत्यं चकारेति तीर्थः। देवैरुत्कृष्टं भास्करहीनं दिनं कविकल्पितमन्योपमानमिति

निरीक्ष्य सर्वन्तविभक्तमात्मवान्
मुमोच वाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
भरतस्य अयोध्यागमनं नाम चतुर्द्दशोत्तर-
शततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

कतकः। विभक्तं विगतसंस्कारं भक्तं सेवितं संस्कृतं तद्भिन्नमिति यावत् ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुर्द्दशोत्तरशततमः
सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ततो निक्षिप्य मातृस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः ।
भरतः शोकसन्तप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽत्र वः ।
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम ।
रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
अब्रुवन् मन्त्रिणः सर्वे वशिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥
सुभृशं श्लाघनीयञ्च यदुक्तं भरत ! त्वया ।
वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तथैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यन्ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।
मार्गमार्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥

तत इति ॥ १ ॥

अत्र अयोध्यायां तेन सहागमनं वारितम् । राघवं विना दुःखं पितृभ्रातृवियोगजं दुःखमिति यावत् ॥ २ ॥

तदेवाह,—गतश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम्।
अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रथोमे युज्यतामिति ॥ ७ ॥
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिभाष्य * च।
आरुरोह रथं श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ।
ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥
अग्रतो गुरवः सर्वे वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः।
प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतो भवेत् ॥ १० ॥
बलञ्च तदनाहूतं गजाश्वरथसङ्कुलम्।
प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः।
नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके ॥ १२ ॥
ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः।
अवतीर्य्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमभाषत ॥ १३ ॥

बन्धुलुब्धस्य बन्धुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतः आर्य्यं श्रेष्ठं नानुमन्येत त्वद्वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥

यथाभिलषितं स्वाभिलषितमनतिक्रम्य प्रवृत्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्दिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्राप्तो भवेत् तेन ययुः ॥ १० ॥

तदनाहूतं भरतेनाकृताह्वानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

* "समभिवाद्य च" इति वा पाठः।

एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्न्यासमुत्तमम् * ।
योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥
भरतः शिरसा कृत्वा सन्न्यासं पादुके ततः ।
अब्रवीत् दुःखसन्तप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्य्यपादाविमौ मतौ ।
आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥

एतदयोध्याराज्यं मम भ्रात्रा सन्न्यासवत् समीचीनवस्तुनिक्षेपवन्मयि दत्तं स्थापितं कालान्तरे ग्रहणाय विश्वस्तपुरुषे रक्षणार्थं वस्तुस्थापनं न्यासो निक्षेप इति च न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणं भगवत्पादुकाधीनमेव न मदधीनमित्याह,—योगेत्यादि । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥

पादुके सन्न्यासं पादुकात्मकं सद्वस्तुन्यासं वेदाः प्रमाणमितिवत् साधु शिरसा कृत्वा प्रणम्येति यावत् ॥ १५ ॥

इमौ पादुकारूपौ आर्य्यपादाविति पादशब्दः पूजावाची विधेयाभिप्रायेण चेमाविति पुल्लिङ्गनिर्देशः । शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येति । तत्परमपूज्यरामभावनाविषये इमे पादुके इत्यर्थः । राज्ये येच्छितो मम गुरोर्धर्मव्यवहारो अनयोरेव स्थितोऽत आभ्यां पादुकाभ्यां छत्रं धारयत एतत्सन्निधानादेव तत्तद्व्यवहारे धर्मव्यवहारांशज्ञानं ममेति भावः ॥ १६ ॥

---

* "सन्न्यासवत् स्वयम्" इति वा पाठः ।

भ्रात्रा तु मयि सन्न्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् ।
तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ।
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥
ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।
निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्त्तिताम् ॥ १९ ॥
राघवाय च सन्न्यासं दत्वेमे वरपादुके ।
राज्यञ्चेदमयोध्याञ्च धूतपापो भवाम्यहम् ॥ २० ॥ *
स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ।

अयं राज्यरूपः सन्न्यासो निक्षिप्तः राघवागमनं प्रति तावत्पर्य्यन्तम् ॥ १७ ॥

संयोजयित्वा चरणयोः पादुके ॥ १८ ॥

समागतो मिलितः निवेद्य प्रत्यर्प्य गुरुवर्त्तितां गुरूचितशुश्रूषाम् ॥ १९ ॥ २० ॥

---

* "अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टे मुदिते जने ।
प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥
एवन्तु विलपन् दीनो भरतः स महायशाः ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥"
अतिरिक्तं पाश्चात्याः पठन्ति ।

नन्दिग्राभेवसद्धीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २१ ॥
सबालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ।
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥ २२ ॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्य्यपादुके ।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २३ ॥
तदा हि यत्कार्य्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ।
स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चात् भरतो यथावत् ।२४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतस्य
नन्दिग्रामगमनं नाम पञ्चदशोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ ११५ ॥

अवसत् धीरः धीमान् ॥ २१ ॥

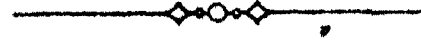
वालव्यजनेन सहितं छत्रं स भरतः सर्वं शासनं ताभ्यां निवेदयन् उक्तविशेषणं छत्रं स्वयमेव धारयामास ॥ २२ ॥

आर्य्यपादुके अभिषिच्य तयोः राज्याभिषेकं कृत्वा तदधीनः पादुकाधीनः ॥ २३ ॥

यत् कार्य्यं राज्यविषयं पश्चाद्यथावत् कोशागारस्थमुपायनं चकार प्रजान्यायकार्य्यञ्च यथावच्छास्त्रानतिक्रमेण चकार ॥ २४ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः
सर्गः ॥ ११५ ॥

षोड़शोत्तरशततमः सर्गः ।

प्रतियाते तु भरते वसन् रामस्तदा वने * ।
लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ।

सोद्वेगं सभयमौत्सुक्यम् आश्रमान्तरगमनौत्सुक्यम् ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वं ये तापसाः चित्रकूटस्य आश्रमे सन्धिरार्थः । राममाश्रित्य निरताः नितरां रताः सानन्दाः तानुत्सुकानलक्षयत् । अत्रेदं बोध्यम् । चैत्रशुक्लदशम्यां पुष्ये रामवनप्रस्थानम् । ततः पूर्णिमायामर्धरात्रे दशरथमरणम् । ततः पक्षेण भरतागमनमयोध्यायां । तत और्द्धदेहिकेन पक्षो गतः । एवं वैशाखे गते ज्यैष्ठे भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानम् अग्रे वर्षाकाले सन्निहिते सति कार्त्तिकं तं चित्रकूटे वासो रामस्य । तदनन्तरं तापसौत्सुक्यलक्षणं न तु भरतनिवृत्त्यनन्तरमेवैतदिति । अतएव पाद्मे भरतस्यायोध्यां प्रति निवृत्त्यनन्तरमुक्तम् ।

राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोरमत स्त्रिया ।
कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥

---

* "तपोवने" इति वा पाठः ।

राममाश्रित्य निरतांस्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥

ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना ।
ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्क्षमारणे ॥
तं दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निनदन् दारुणस्वनम् ॥
वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीड़ितः ।
यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥
तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं मां शरणार्थी जगाम सः ॥
तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम ।
न शक्ताः स्म वयं त्रातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
इत्यब्रूम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
पुनश्चागाद्विधिं काकोदयया विधिराह्तम् ॥
भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ ! तमेव शरणं व्रज ।
स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥
इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
त्राहि त्राहीति भर्त्तारमुवाच दयितं विभुम् ॥
तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी ।

नयनैर्भ्रुकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः।
अन्योऽन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः॥ ३॥
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः।
कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः॥ ४॥
न कच्चित् भगवन्! किञ्चित् पूर्ववृत्तमिदं मयि।
दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः॥ ५॥

तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः॥
ररक्षासौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा।
वायसोऽपि मुहुर्नत्वा सीतायै राघवाय च॥
स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः।
ततो रामो महातेजा वैदेह्या लक्ष्मणेन च॥
उवास चित्रकूटाद्रौ स्तूयमानो महर्षिभिरिति॥ २॥

कथमलक्षयत्तत्राह,—नयनैरित्यादि। निर्दिश्य प्रदर्श्य शङ्किताः रामः किं मंस्यत इति भीताः नयनादिभिः प्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पन्तः आक्रयन्तः। शनैरुपांशुकथाश्चक्रुः। अयं राम इह सस्त्रीक आस्ते राक्षसास्तैतद्द्वेषेणेह सञ्चरन्तोऽस्मान् बाधन्तेऽतोऽन्यत्र गन्तव्यमित्येवंरूपाः कथाश्चक्रुः॥ ३॥

शङ्कित आशङ्कितेत्यर्थः। एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठं दोषमशङ्कतेत्यर्थः। अतएव कृताञ्जलिः सन् कुलपतिं ऋषिसङ्घस्वामिनमाश्रमस्वामिनं वा। कुलमन्वयसङ्घातगृहोत्पत्त्याश्रमेषु च॥ ४॥

मयि पूर्ववृत्तं पूर्वरामवृत्तं न दृश्यते कच्चित् विकृतं वा दृश्यते

प्रमादात् चरितं किञ्चित् कच्चिन्नावरजस्य मे।
लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः *॥ ६ ॥
कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि।
प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तां न वर्त्तते ॥ ७ ॥
अथर्षिर्ज्जरयावृद्धस्तपसा च जराकृतः।
वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥
कुतः कल्याणसत्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा।
स्खलनं तात ! वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥

कच्चित्। येन तपस्विनो विक्रियन्ते इदं तपस्विविक्रियारूपं किञ्चित्कारणकं भवति तन्निवेदयतु भवानिति शेषः ॥ ५ ॥

अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपं चरितम् अयुक्ताचरणं प्रमादाज्जातं किञ्चिदृषिभिर्न दृष्टं कच्चित् ॥ ६ ॥

वः शुश्रूषमाणा अर्घ्यपाद्यादिना युष्मान् सेवमाना अधुना मत्शुश्रूषानुरोधात् प्रमदोचितां युष्मासु युक्तां वृत्तिं शुश्रूषाविषयां सीता न वर्त्तते कच्चित् ॥ ७ ॥

तपसा च वृद्ध इत्यनुकर्षः। वेपमान इव कथं वा रामोमंस्यत इति कम्पः जरया वा कम्पः इव एवार्थे ॥ ८ ॥

सत्वं स्वभावः ॥ ९ ॥

---

* "नानुरूपमिवात्मनः" इति वा पाठः।

त्वन्निमित्तमिदं तावत् तापसान् प्रति वर्त्तते ।
रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥
रावणावरजः कश्चित् खरो नामेह राक्षसः ।
उत्पाट्य तापसान् सर्वान् जनस्थाननिवासिनः * ॥ ११ ॥
धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ।
अवलिप्तश्च पापश्च त्वाञ्च तात ! न मृष्यते ॥ १२ ॥
त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात ! वर्त्तसे ।
तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥
दर्शयन्ति हि वीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ।
नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥

त्वन्निमित्तं त्वत्तो हेतोः । इदं भयं रक्षोभ्यः समागतमिति भावः ॥ १० ॥

कथं तत्राह,—रावणेति । उत्पाट्य संपीड्य ॥ ११ ॥

जितकाशी जिताहवः जितभयो वा त्वाञ्च न मृष्यते पीड़यितुमिच्छति ॥ १२ ॥

विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

तमपकारं दर्शयति । दर्शयन्तीति । बीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानं दर्शयन्ति इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

---

* "जनस्थाननिकेतनात्" इति वा पाठः ।

अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयुज्य च तापसान्।
प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्याः * पुरतः स्थितान्॥ १५॥
तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च।
रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः॥ १६॥
अवक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन् सिञ्चन्ति वारिणा।
कलशांश्च प्रमर्द्दन्ति हवने समुपस्थिते॥ १७॥
तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान् प्रजिघांसवः †।
गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम्॥ १८॥

अप्रशस्तैः पापजनकैरशुचिभिः पदार्थैस्तापसान् संप्रयुज्य विप्रकुर्वन्ति। अपरानपि मृदून् प्रतिघ्नन्त्यपि पीड़यन्त्यपि॥ १५॥

अबुद्धम् अविदितं यथा भवति तथा निशादौ अवलीय च निर्भयमाश्लिष्य च तदालिङ्गनेनाल्पचेतसो विचेतसस्तापसान् नाशयन्तो रमन्ते॥ १६॥

स्रुग्भाण्डान् स्रुगादियज्ञसम्भारान् अवक्षिपन्ति अवस्कन्दयन्ति। कलशानुदकपात्राणि। प्रमर्दो भङ्गः। हवने होमकर्मणि समुपस्थिते प्रवृत्ते॥ १७॥

प्रजिघांसवः परिहर्त्तुमिच्छवः मिथो मिलिताः॥ १८॥

---

* "क्षिप्रं मायया" इति वा पाठः।

† "प्रतिष्ठासवः" इति वा पाठः।

तत् पुरा राम! शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु।
दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम्॥ १९॥
बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम्।
अश्वस्याश्रममेवाहं * श्रयिष्ये सगणः पुनः॥ २०॥
खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात! प्रवर्त्तते।
सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्त्तते॥ २१॥
सकलत्रस्य सन्देहो नित्ययुक्तस्य राघव!।
समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःखमिहाद्य ते॥ २२॥

शारीरीमुपहिंसां प्राणवियोगरूपां पुरा दर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति। अत इममाश्रमं त्यक्ष्यामः॥ १९॥

अश्वस्य न विद्यते श्वः सदृशो यस्य तस्य महर्षेः पृषोदरादित्वात् साधु। एतेन रक्षोभयनिवारणक्षमत्वं तस्य दर्शितम्॥ २०॥

पुरा प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयिष्यति। अतस्तव नित्ययुक्तस्यापि सदा सावधानस्यापि रक्षोनिग्रहे समर्थस्यापि सकलत्रस्यापि हेतुगर्भमेतत्। इहाश्रमे सन्देहः सन्देहवानेव वासः। अर्श आद्यच् दुःखो दुःखजनकः। अतस्तथाप्यत्रावस्थानमनुचितमिति यद्भ्रमतस्त्वमपि सहास्माभिरितो गच्छेत्यन्वयः॥ २१॥ २२॥

---

* "कण्वस्याश्रममेवाहं" इति वा पाठः।

इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ।
न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुं समुत्सुकम् ॥ २३ ॥
अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ।
स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥

राम: संसाध्य ऋषिगणमनुगमनात्
देशात्तस्मात् कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ।
सम्यक् प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थः
पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसम्पेदे ॥ २५ ॥

आश्रमम्‌ऋषिविरहितं प्रभुः
क्षणमपि न जहौ स राघवः ।

अवबद्धुम् अहं रक्षांसि निवारयिष्यामि माभैष्टेत्यादिवचनैर्निवारयितुं न शशाक । तत्र हेतुः समुत्सुकमिति । कार्य्यशेषस्य स्तोयान्यदेशगमनसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥

अभिनन्द्य स्तुत्वा समाधाय स्ववियोगखिन्नं समाश्वास्य कुलैर्ऋषिसङ्घैः ॥ २४ ॥

रामस्तस्माद्देशादपयान्तम् ऋषिगणमनुगमनात् अनुव्रजनेन संसाध्य प्रस्थाप्य कुलपतिमृषिमभिवाद्य सम्यक् प्रीतैस्तैरनुमतः कृतानुमतिक उपदिष्टार्थः रक्षः सन्देहादत्रावस्थानमनुचितमितिकृतोपदेशः । पुण्यं स्वनिलयं वासायोपसम्पेदे ॥ २५ ॥

क्षणमपि न जहौ सीतारक्षणार्थमिति भावः । आर्षम् ऋषि-

राघवं हि सततमनुगता-
स्तापसास्त्वार्षचरिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे खरोप-
द्रववर्णनं नाम षोड़शोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सम्बन्धिचरितं वृत्तं यस्य तादृशे राघवे धृतगुणाः निश्चितनिजरक्षा-
सामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं निरन्तरं राघवमनुगता हि अनुगता
एव नाश्रमान्तरं जग्मुः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षोड़शाधिकशततमः
सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ।

राघवस्त्वपयातेषु तपस्विषु विचिन्तयन् ।
न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ।
सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥
स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ।
हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥
तस्मादन्यत्र गच्छामि इति सञ्चिन्त्य राघवः ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥ ४ ॥
सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः ।

अनुचिन्तयन् वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिम् ॥ १ ॥

तमेवाह,—इहेति । मे मया संबन्धसामान्ये षष्ठी । सा मे स्मृतिर्मां नित्यमनुशोचतस्तानन्वेति विषयीकरोति । एवञ्च तादृशतत्स्मरणेन ममापि शोको वर्द्धत इति भावः ॥ २ ॥

राजधानीतो निर्गतायाः सेनाया निवासस्थानं स्कन्धावारः । तस्य भरतस्य । तेन पुरतो दृश्यमानेन अनेन स्मृत्युद्बोधकमुक्तम् उपमर्दः भूमेरशुचिता ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता।
तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥
सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी * ।
तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम्।
सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव ॥ १८ ॥
तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम्।
अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९ ॥
अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् † ।
बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्य्यपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥
ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम्।

अस्य मुनेः समीरितं वचनं यतः श्रुतमत आत्मनः श्रेयोऽर्थमित्यादि ॥ १५ ॥

तामनसूयेत्यन्वर्थनामाम् अभिगम्यामक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

शिथिलां श्लथसन्धिबन्धां वलितां संजातवलिं वृद्धामिति सर्वोपपादकं विशेषणं प्रवाते कदलीमिव वेपमानाङ्गीं स्थिताम् ॥ १८ ॥

समुदाहरत् अभिवादनाङ्गत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥

अनामयमिति तपस्विनां स्वायत्तकुशलतयारोग्यप्रश्नस्यैवोचित इति भावः ॥ २० ॥

---

* "हितैषिणी" इति वा पाठः।

† "अनिन्दिताम्" इति वा पाठः।

सान्त्वयंत्यब्रवीद् वृद्धा दिष्ट्या धर्ममवेचसे ॥ २१ ॥
त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते ! मानवृद्धिञ्च मानिनि ! ।
अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥
नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाऽशुभः ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्त्ता तासां लोका महोदयाः ॥२३॥
दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।
स्त्रीणामार्य्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥
नातोविशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशंत्यहम् ।
सर्वत्रयोग्यं वैदेहि ! तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥
नत्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ।
कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २६ ॥

धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीम् । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥२१॥

मानं राजसुताहं कथं वनं गच्छेयमित्येवं रूपं वने अवरुद्धं वनवासे नियुक्तम् ॥ २२ ॥

शुभोऽनुकूलः । अशुभः प्रतिकूलः प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्तोऽप्रियत्वानास्पदम् ॥ २३ ॥

आर्य्यस्वभावः पूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥

अतोविशिष्टं भर्तुर्विशिष्टम् बान्धवमिष्टबन्धुं सर्वत्रयोग्यमिहामुत्रचेष्टसाधनतया भजनयोग्यम् । तपःकृतम् । भावे निष्ठा । तपोऽनुष्ठानमिति यावत् ॥ २५ ॥

याः कामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः । प्रश्नाधीनौ तु वक्तव्यौ ।

प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशञ्च मैथिलि!।
अकार्य्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः॥ २७॥
त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः।
स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा॥ २८॥
तदेवमेनं त्वमनुव्रता सती
पतिव्रतानां समयानुवर्त्तिनी।
भवस्व भर्तुः सहधर्मचारिणी
यशश्च धर्मञ्च ततः समाप्स्यसि॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे जानक्या अनसूयासमागमो नाम सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥

भर्तृनाथाः भर्तॄणां नाथभूतास्तन्नियन्त्र्यः। यद्वा भर्तॄन् भोगार्थं नाथन्ते याचन्ते (परपुरुषकाङ्क्षिण्यः) ताः चरन्ति स्वेच्छया इतस्ततो यान्ति॥२६॥
तद्विधाः उक्तानिकृष्टगुणवत्यः॥ २७॥
दृष्टो लोकः परोवरश्च याभिस्ताः॥ २८॥
समय आचारः॥ २९॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ।

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसूयया ।
प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
नैतदाश्चर्य्यमार्य्यायां यन्मां त्वमनुभाषसे ।
विदितन्तु ममाप्येतद्‌ यथा नार्य्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥
यद्यप्येष भवेद्भर्त्ता अनार्य्यो वृत्तिवर्जितः * ।
अद्वैधमत्र वर्त्तव्यं तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।

अनसूया असूयारहिता अनसूयया अन्वर्थतन्नाम्न्या वचः अनसूयायाः ॥ १ ॥

अनुभाषसे शिक्षयसि नार्य्या गुरुः पतिरिति यथा भवत्योपदिष्टं एतद्विदितम् एतद्विषयकं ज्ञानं ममापि ॥ २ ॥

तदेव दर्शयति,—यद्यपीति । एष भर्त्ता यद्यप्यनार्य्यः पूज्यचरित्रहीनः, वृत्तिवर्जितः जीवनरहितो दरिद्रश्च भवेत् । तथापि मया मद्विधया अत्र भर्त्तरि अद्वैधं प्रकारद्वयरहितं यथा भवति तथा वर्त्तव्यं वर्त्तितव्यं प्रीतिप्रकारेणैव वर्त्तितव्यमित्यर्थः । (गुणवत्त्वनिर्गुणत्वभेदं विहाय सम्यक् उपचरणीयम्) ॥ ३ ॥

---

* "वृत्तवर्जितः" इति वा पाठः ।

स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत् पितृवत् प्रियः ॥ ४ ॥
यां वृत्तिं वर्त्तते रामः कौशल्यायां महाबलः।
तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्त्तते ॥ ५ ॥
सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः।
मातृवद्वर्त्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम्।
समाहितं हि मे श्वश्र्वा हृदये यत् स्थिरं मम ॥ ७ ॥
पाणिप्रदानकाले च यत् पुरा त्वग्निसन्निधौ।
अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥

गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टे सा वृत्तिरिति किं पुनर्वक्तव्यम्। मातृवत् पितृवत् प्रियः मयीति शेषः। प्रियः प्रीतिमान् ममेति वा शेषः। प्रीतिविषय इत्यर्थः। मातृवर्त्ती पितृप्रिय इति पाठे मातृवर्त्ती मातृसेवारतः पितुः प्रीतिविषय इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ४ ॥

अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां विषयेऽपीत्यर्थः। तथा अन्यासामपि विषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेऽपि तामेव वृत्तिं कुरुते इत्यर्थः। नृपनारीणामित्यनेनैव सुमित्रादीनां लाभादित्यन्ये ॥५॥

नृपेण दशरथेन मानं अहं महाप्रभुरित्यभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः। अन्यमते उक्तार्थे सत्यत्वप्रत्यायनायैतदुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

यन्मे श्वश्र्वा समाहितं त्वदुक्तार्थकमेव वाक्यं शिक्षितं तन्मे हृदि स्थिरं वर्त्तते ॥ ७ ॥

तदपि मे धृतं मात्रनुशासनमपि मे स्मृतमेवास्ति ॥ ८ ॥

न विस्मृतन्तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि !।
पतिशुश्रूषणान्नार्य्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते।
तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता।
रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
एवंविधाश्च प्रवरा स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः।
देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥
ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः।
शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे।

यच्च स्वैः आत्मीयैः वन्धुवर्गैः पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्च मे न विस्मृतन्तु इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सावित्री सत्यवतः स्त्री तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः। त्वं अनसूया यातेत्युक्तिः पातिव्रत्यमहिम्ना स्वर्गस्य हस्तगतत्वात् इति तीर्थः। तपोऽर्थमिहवर्त्तमानापि पतिसेवया मृत्यन्तरेण दिवं यातेत्यर्थ इति कतकः ॥ १० ॥

रोहिणी विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि न दृश्यते। पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवं पतिसाहित्यं प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥

प्रवराः स्त्रियोऽरुन्धत्यादयः ॥ १२ ॥

हर्षयंत्युत हर्षयन्त्यपीत्यर्थः। उताप्यर्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥

तत् संश्रित्य बलं सीते ! छन्दये त्वां शुचिव्रते ! ॥ १४ ॥
उपपन्नञ्च युक्तञ्च वचनं तव मैथिलि ! ।
प्रीता चास्म्यनुगच्छतां सीते !*करवाणि प्रियञ्च किम् †॥१५॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ।
कृतमित्यब्रवीत् सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥
सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराभवत् ।
सफलञ्च प्रहर्षन्ते‡ हन्त सीते ! करोम्यहम् ॥ १७ ॥
इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ।

तद्बलं संश्रित्य आश्रित्य छन्दये वरं वृणीष्वेति प्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥

विस्मिता जाताश्चर्या अहो तपसो माहात्म्यं यन्ममापि वरदाने सामर्थ्यं मन्दविस्मया मन्दस्मिता कृतं भवत्या अनुग्रहेणैव सर्वं मे पूर्णं न किञ्चित् कर्त्तव्यमस्तीति भावः ॥ १६ ॥

तया लोभराहित्यवाचा प्रहर्षं लोभराहित्यजं स्वनिष्ठं ते त्वद्विषयम् ॥ १७ ॥

अङ्गरागः उद्वर्त्तनेनाङ्गानि रञ्जयतीत्यङ्गरागः केसरचन्दनादिजः अनुलेपनन्तु कर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षकर्दमइत्युक्तप्रकारो दिव्यगन्ध-

---

* "प्रीता चास्म्युचितं किन्ते" इति वा पाठः।
† "ब्रवीहि तत्" इति वा पाठः।
‡ "प्रकर्षम्" इति पाठे त्वन्निष्ठमेव दिव्यवैभवं त्वत्पूजने स्वात्मनि सफलं करोमीत्यर्थमाङ्कः।

अङ्गरागञ्च वैदेहि! महार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥
मया दत्तमिदं सीते! तव गात्राणि शोभयेत्।
अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥
अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे!।
शोभयिष्यसि भर्त्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥
सा वस्त्रमङ्गरागञ्च भूषणानि स्रजस्तथा।
मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
प्रतिगृह्य च तत् सीता प्रीतिदानं यशस्विनी।
श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता।
वचनं प्रष्टुमारेभे कथां काञ्चिदनु प्रियाम् ॥ २३ ॥
स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना।

द्रव्यकल्काः इति तीर्थः। कतकस्तु अङ्गरागं अङ्गरञ्जनकरम् अनुलेपनं दिव्यगन्धद्रव्यं कल्कमित्यर्थ इत्याह। इदमेवयुक्तम् ॥ १८ ॥

शोभयेत् शोभयिष्यति। अनुरूपं त्वदेकोचितं नित्यमेवासंक्लिष्टम् उपभोगेऽपि अशुचित्वम्लदितत्वादिदोषरहितं भविष्यति ॥ १९ ॥

शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजया भर्तुरपि पूजाकृतेति सूचितम् ॥ २० ॥

क्षत्रियत्वात् प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तम्। लक्ष्मीरूपेण ब्राह्मणादिभ्यो दत्तमदास्यश्चेत् साक्षाल्लक्ष्मीर्न प्रीत्या दत्तं तथेति किं वक्तव्यमिति देव्यै तद्दानमनसूयाया इति बोध्यम् ॥ २१ ॥

श्लिष्टाञ्जलिपुटा रचिताञ्जलिपुटा ॥ २२ ॥

राघवेणेति मे सीते ! कथाश्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ! ।
यथाभूतञ्च कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥
एवमुक्ता तु सा सीता तापसीं धर्मचारिणीम् ।
श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥
मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ।
क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
तस्य लाङ्गलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमण्डलम् ।
अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥
स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ।
पांसुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विस्मितो जनकोऽभवत् ॥ २९ ॥

अनु अनन्तरं प्रियां काञ्चित् कथां श्रोतुकामा वचनं प्रष्टुमारेभे ॥ २३ ॥

अनेन रामेण श्रुतिं मम श्रोत्रपथम् ॥ २४ ॥

विस्तरेण च विस्तरेणैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

क्षेत्रमण्डलं यज्ञयोग्यक्षेत्रम् । चयनप्रकरणे षड्गवेन कृषतीति श्रुतेः । कृषतस्तस्य पुरः जगतीं भुवं भित्त्वोत्थिता एतावन्मात्रेणाहं नृपतेर्जनकस्य सुता ॥ २८ ॥

मुष्टिविक्षेपतत्परः । या जाता ओषधयो देवेभ्य इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकिरणतत्पर इति तीर्थः । निम्नोन्नतसमीकरणाय मृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्पर इति कतकः ॥ २९ ॥

अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम्।
ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः॥ ३०॥
अन्तरिक्षे च वागुक्ता प्रतिमामानुषी किल।
एवमेतन्नरपते! धर्मेण तनया तव॥ ३१॥
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः।
अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः॥ ३२॥
दत्ता चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे।
तया सम्भाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात्॥ ३३॥
पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता।
चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः॥ ३४॥

अत्र चां त्वर्थे॥ ३०॥

प्रतिमामानुषी प्रतिमया स्वरूपेण मानुषी मनुष्यबाक्तुल्या वागन्तरिक्षे उक्ता तां बाचमाह,—एवमिति। एतन्ममेयं तनयेत्येतत्। एवमर्थवदेव यतो हे नरपते धर्मेण न्यायेन एषा त्वत्क्षेत्रजातत्वात् तव तनयैव॥ ३१॥

मामवाप्य यज्ञभूमेरिति शेषः मल्लाभोत्तरं तस्य महती समृद्धिर्जातेति भावः॥ ३२॥

इष्टवद्देव्यै इष्टायै देव्यै राज्ञ्यै इष्टमिति भावे क्त इष्टमिच्छातद्वत्यै विषयतासंबन्धेनेति अक्षरार्थः। आर्षं वा ·साधुत्वमुक्तार्थं। यद्वा सम्मानेच्छावत्यै देव्यै इत्यर्थः। पुण्यकर्मणा इति देवीविशेषणम्। ङीयान्तः पाठः क्वचित्। संभाविता संवर्द्धिता॥ ३३॥

सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात्।
प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि॥ ३५॥
तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि पार्थिवः।
चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा॥ ३६॥
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत् स चिन्तयन्।
सदृशं चानुरूपञ्च महीपालः पतिं मम॥ ३७॥
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य सन्ततम्।
स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः॥ ३८॥
महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना।
दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ॥ ३९॥

पतिसंयोगसुलभं पाणिग्रहणोचितम्॥ ३४॥

सदृशादपकृष्टाच्च वरवर्गजनात्। कन्यायाः पिता इन्द्रसमोऽपि भुवि स्थितो लोके प्रधर्षणमसंमानादिरूपक्लेशमाप्नोति किमुताधिकादिति शेषः॥ ३५॥

अदूरस्थां निकटप्राप्तां धर्षणां कन्यानिमित्ततिरस्क्रियाम् आत्मनि संदृश्य संभाव्य प्लवः पोतः॥ ३६॥

सदृशं कुलविद्यादिना अभिरूपं वयःसौन्दर्यादिना वरमिति शेषः॥ ३७॥ ३८॥

महायज्ञे दक्षयज्ञे तस्य मत्पितृपूर्वजस्य देवरातस्य। तदा शत्रुजयसमर्थधनुर्लाभाय तपःकरणकाले दक्षयज्ञे हि शिवेन पीड़िता देवाः शिवं संप्रार्थ्य धनुर्याचितवन्तः स च देवेभ्यो दत्तवान्

असच्चाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ।
तन्नशक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥
तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ।
समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥ ४१ ॥
इदञ्च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ।
तस्य मे दुहिता भार्य्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् ।
अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
सुदीर्घस्याथ कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ।
विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ।
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥
प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ ।
सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ ४६ ॥

इदं देवरातायदीयतामिति । ततो देवैर्वरुणद्वारा देवरातायदत्तम् । यद्वा व्रियते सर्वदेवैरिति व्युत्पत्त्या वरुणः शिव एव ॥ ३९ ॥
गौरवाद्भारवत्त्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥
न संशय इति पित्रा व्याहृतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४२ ॥
तोलने चालने अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत्।
तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम्॥ ४७॥
निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य महाबलः।
ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्य्यवान्॥ ४८॥
तेनापूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः।
तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा॥ ४९॥
ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना।
उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम्॥ ५०॥
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः।
अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः॥ ५१॥
ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम्।
मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने॥ ५२॥
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना।
भार्य्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम्॥ ५३॥
एवं दत्तास्मि रामाय तथा तस्मिन् स्वयंवरे।

इमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ अतो रामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति संबन्धः॥ ४६॥ ४७॥

पूरयामास सज्यं कृत्वाकृष्टवान्॥ ४८॥ ४९॥

अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्य्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे अनसूया-
सीतासंवादो नाम अष्टादशोत्तरशत-
तमः सर्गः ॥ ११८ ॥

उत्तमं जलभाजनमुद्यम्य पिबाहं रामाय दातुमुद्यतेति संबन्धः ॥५०॥
छन्दमभिप्रायम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः
सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम्।
पर्य्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम्॥ १ ॥
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया।
यथा स्वयंवरं वृत्तं तत् सर्वञ्च श्रुतं मया॥ २ ॥
रमेहं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि!।
रविरस्तं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शुभाम्॥ ३ ॥
दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम्।
सन्ध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः॥ ४ ॥
एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः।
सहिता उपवर्त्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः॥ ५ ॥
ऋषीणाम् अग्निहोत्रेषु हुते च विधिपूर्वकम्।

अनसूयेति॥ १ ॥

स्वयंवरं वृत्तं स्वयंवरो वृत्तः। अर्धर्चादिः स्वयंवरः॥ २ ॥

उपोह्य समीपं प्रापय्य॥ ३ ॥

दिवसं व्याप्याहारार्थं परितः कीर्णानां सञ्चरतां निलीनानां निलीयमानानाम्॥ ४ ॥

कलशोद्यताः उद्यतकलशाः। सहिताः परस्परं मिलिताः॥ ५ ॥

कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः ।
विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ७ ॥
रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ।
तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८ ॥
संप्रवृत्ता निशा सीते ! नक्षत्रसमलंकृता ।
ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ९ ॥
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता ॥ १० ॥
अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ! ।
प्रीतिं जनय मे वत्से ! दिव्यालङ्कारशोभिनि ! ॥ ११ ॥

कपोताङ्गवत् पारावतकण्ठवदरुणः मेचकः श्यामे रक्तेऽरुणोऽर्के च ॥ ६ ॥

अल्पपर्णा अपि तरवस्तमसाऽव्यक्तपर्णान्तरत्वात् घनीभूता इव विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे इन्द्रियविप्रकृष्टे दूरे देशे इत्यर्थः । न प्रकाशन्ति न प्रकाशन्ते ॥ ७ ॥

वेदितीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंबन्धात् पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थशब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥

चन्द्रो दृश्यते इत्यनेन कार्त्तिक्युत्तरं प्रतिपदि यात्रेति सूचितम् ॥९॥

अनुचरी भव शुश्रूषुर्भव ॥ १० ॥

सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ।
प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ १२ ॥
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतांवरः ।
राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३ ॥
न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ।
प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् ॥ १४ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥
ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननाम् ।
अर्चितस्तापसैः सर्वैरुवास रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ।
आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान् वनगोचरान् ॥ १७ ॥

अलंकुरु आत्मानमिति शेषः । प्रीतिं जनय अलंकृत्य दिव्यस्वरूपानुभावनेनेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सर्वं न्यवेदयदित्यस्यैव प्रपञ्चः । प्रीतिदानमित्यादि । अत्र कर्मणि ल्युट् ॥ १४ ॥

मानुषेषु मनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥

पुण्याम् अनसूयया पुण्यया कृतालङ्कारां सीतां दृष्ट्वा शर्वरीमुवास ॥ १६ ॥

आपृच्छेतां वनान्तरगमनार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः।
वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसैः समभिप्लुतम्॥ १८॥
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव!।
वसन्त्यस्मिन् महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशना॥ १९॥
उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणम्।
अदन्त्यस्मिन् महारण्ये तान्निवारय राघव!॥ २०॥
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने।
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव! ते क्षमम्॥ २१॥
इतीरितः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परन्तपः।
वनं सभार्य्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य्य इवाभ्रमण्डलम्॥२२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामादीनां वनान्तरप्रवेशो नाम एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११९॥

सञ्चारं देशं रक्षिराणि। समभिप्लुतं सम्यगुपद्रुतम्॥ १८॥
व्याला हिंस्रपशवः। सर्पौ हिंस्रः पशुर्व्याल इत्यमरः उच्छिष्टमशुचिं प्रमत्तमसावधानम्। तान् रक्षोव्यालान् क्षमं युक्तम्॥ १९॥२०॥ २१॥
इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वादः॥२२॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्या-काण्डे एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११९॥

अयोध्याकाण्डं सम्पूर्णम्।